

Леонід Булава

ТОПОНІМІЯ ПОЛТАВИ (ороніми, гідроніми, дрімоніми):

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

УДК 908 + 81`373.21(477.53)
ББК 26.89 (4УКР-4ПОЛ)
Б90

НАУКОВІ РЕЦЕНЗЕНТИ:

І.М. ПЕТРЕНКО – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі.

С.М. ШЕВЧУК – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геоматики, землеустрою та планування територій Полтавського державного аграрного університету.

Рекомендовано до друку президією правління
Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України
(Протокол №2 від 20 вересня 2023 р.)

Булава Л. М.

Б90 Топонімія Полтави (ороніми, гідроніми, дрімоніми):
історико-географічний аналіз. Монографія. – Полтава, 2023. – 152 с.

Монографія є викладенням результатів аналізу походження топонімів (географічних назв) у межах території міста Полтави. Вона містить характеристики топонімів – назв природних об'єктів: *оронімів* (походження назв форм рельєфу – балок, ярів, міжбалкових вододільних плато тощо); *гідронімів* (походження назв річок, струмків тощо), *дрімонімів* (походження назв лісових масивів).

На початку подається коротка характеристика рельєфу, гідрографічної сітки, природної рослинності території. Аналізується історія їх використання й трансформації.

Монографія ілюстрована картами, планами, фото і авторськими фотомонтажами.

Для істориків, географів, проектувальників, працівників органів місцевого самоуправління, краєзнавців, мешканців Полтави і гостей міста.

Автор вдячний за спонсорську допомогу у виданні цієї книги:

- *Олегу Павловичу КОРБИ;*
- *Леву Анатолійовичу ЖИДЕНКУ.*

УДК 908 + 81`373.21(477.53)
© Л. М. Булава, 2023

ЗМІСТ:

ВСТУП	5
Розділ 1. Загальні риси орографії й гідрографії	9
1.1.Орографія і ороніми (походження назв форм рельєфу)	9
1.2. Гідрографія і гідроніми (походження назв водних об'єктів).....	12
Розділ 2. Балки й міжбалкові плато басейну Ворскли (безпосередньо)	14
2.1. Павленківська балкова система і її міжбалкові вододільні плато	14
<i>А. Вододільне плато – східна частина Поля Полтавської битви</i>	15
<i>1а. Яківцівський яр</i>	17
<i>1б. Павленківський яр</i>	18
<i>Б. Вододільне плато, на якому розташоване Дослідне поле</i>	20
<i>1в,г. Яри, що розчленовують плато Дослідного поля (Литвинівський 1 і 2)</i>	21
<i>Чамарин яр (1д) і Бабичів яр (1е)</i>	22
<i>1ж. Безводна долина (ж1) / Здихальний яр (ж2)</i>	24
<i>В. Монастирська гора</i>	24
<i>Г. Міжбалкове вододільне плато Верхня Колонія (Колонійська гора)</i>	29
2.2.Бойків яр	30
2.3. Тарапунька – мережа струмків Павленківської балкової системи.....	32
2.3.1. Версії походження гідроніму «Тарапунька»	32
2.3.2. Гідрографічна характеристика Тарапуньки	37
<i>Д. Плато між Бойковим і Паняньським ярами (Архієрейська гора)</i>	43
2.4.Паняньський яр і Прифортечний яр (Паняньський спуск).....	44
<i>Е. Паняньська (Гончарна) гора</i>	48
2.5.Струмок Панянка і його басейн.....	50
<i>Старополтавська гора і її схили: Іванова (Є) і Різницька гори (Е)</i>	52
2.6. Мазурівський яр і струмок Полтавка.....	60
<i>Ж. Інститутська гора</i>	63
2.7. Кобищанська балкова система і міжбалкові вододільні плато.....	68
<i>5а – Північний Кобищанський яр</i>	68
<i>К1 – Кобищанська гора</i>	71
<i>5б – Середній Кобищанський (Чорний) яр</i>	72
<i>К2 – Панасова гора</i>	73
<i>5в – Південний Кобищанський яр (у верхів'ях - Кузнецов, Кузнецький)</i>	74
<i>К3 – Щемилівська гора</i>	74
<i>5г – Яр Очеретянка (Берестянка) і Очеретянська гора (Л)</i>	75
5д. Нижня частина Кобищанської балкової системи.....	76

2.8. Гідрографія і гідронімія Кобищанської балкової системи.....	78
Розділ 3. Басейн річки Вільшана. Пушкарівська балкова система	82
3.1. Власне Пушкарівська балка і її верхів'я.....	82
3.2. Рябухівська балка і струмок у ній.....	91
3.3. Яр і струмок Говтвянчик	93
3.4. Горбанівська балка; струмки і ставки в ній.....	95
Розділ 4. Басейн річки Полузир'я. Балкові системи в його межах	98
4.1. Річка Полузир'я, її басейн, походження назви	98
4.2. Гожулівсько-Рибцівська балкова система	99
4.3. Івончансько-Тахтаулівська балкова система.....	103
Розділ 5. Долина річки Ворскли та її ліві притоки в Полтаві	109
5.1. Коротка фізико-географічна характеристика долини і водотоку...	109
5.2. Гідроніми: походження назв річок і проток у долині Ворскли.....	113
5.3. Коломак – ліва притока Ворскли (її особливості біля Полтави).....	119
Розділ 6. Дрімоніми - назви конкретних лісових масивів Полтави	122
6.1. Коротка характеристика природних ландшафтів території	123
6.2. Шведський ліс	124
6.3. Гришків ліс	128
6.4. Пушкарівський ліс.....	129
6.5. Лісок на лівому крутосхилі Чамариного яру	131
6.6. Ботанічна пам'ятка «Дубовий гай» у Малих Будищах	134
6.7. Парк Обласної клінічної лікарні імені М.В. Скліфосовського.....	135
6.8. Прирічковий парк (проектований)	136
6.9. Зелена зона «Рогізна» («Зелений острів» біля Ворскли)	138
6.10. Панянський Луг (гарди)	139
6.11. Зелені зони Монастирської й Інститутської гір	140
Додаток 1. Короткий словник оронімів Полтави	141
Додаток 2. Короткий словник гідронімів Полтави	145
Додаток 3. Об'єкти природно-заповідного фонду Полтави	147
Список джерел та літератури	148
Карти й плани Полтави та прилеглих до неї територій	150

ВСТУП

Топонімія — сукупність географічних назв певної території, — топонімів. Топоніми вивчає наука топоніміка. Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка розташована на стику трьох наук і використовує дані з трьох областей знань цих наук: географії, історії та лінгвістики.

Топонім (від давньогрецьких слів: τόπος — місце і ὄνομα — назва) — назва регіону, населеного пункту, конкретної форми рельєфу, водного об'єкта тощо – тобто географічна назва. Топонім поділяють на такі групи:

→ Для назв водних об'єктів (річок, озер, ставків, тощо) прийнято вживати термін — *гідронім*; для конкретних форм рельєфу, тобто елементів орографії (долин, балок, ярів, плато-«гір») — *оронім*; для назв лісових масивів — *дрімонім*; населених пунктів і їхніх частин — *ойконім*.

У нашому дослідженні топонімів об'єктів природного походження у місті Полтаві головна увага приділена їхньому комплексному географічному та історичному аналізу. Що стосується лінгвістичних аспектів у поясненні походження топонімів, то автори критично використовують вже опубліковані напрацювання. Лінгвістичний аналіз топонімів Полтави може бути предметом окремого дослідження фахівця-філолога.

Ця робота є першою частиною нашого проекту вивчення топонімії Полтави. Наступною її частиною буде характеристика назв історичних районів (кутків) міста. Ці частини взаємозв'язані, оскільки деякі топоніми – назви ярів, струмків тощо походять від назв населених пунктів і їхніх частин, і навпаки, назви колишніх населених пунктів (тепер – складових міста), вулиць і провулків походять від місцевих оронімів і гідронімів.

Необхідність виконання цього дослідження зумовлена декількома причинами:

- 1) Поширення так званої «народної топоніміки» — тлумачення походження географічних назв за довільно трактованою співзвучністю, як правило, з елементами міфологізації, фантазії та перекручення.
- 2) Відсутністю узагальнюючої наукової праці з топонімії Полтави в межах сучасної території міста яка б систематизувала топоніми - назви об'єктів природного походження на основі всебічного аналізу географічних, історичних та лінгвістичних джерел (опублікованих і не опублікованих).
- 3) Практичною діяльністю одного зі співавторів, як заступника голови робочої групи з питань присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій на території Полтавської міської територіальної громади.
- 4) Необхідністю наукового описання власне географічних об'єктів природного походження в межах Полтави.

Монографія включає 6 розділів, короткі словники-довідники оронімів, гідронімів і дрімонімів Полтави, список джерел і літератури. Монографія ілюстрована географічними картами й планами Полтави різного часу, чи їхніми фрагментами, фото і авторськими фотомонтажами. У разі використання запозичених фото вказується їхні автори.

Ілюстративний ряд доповнює текстову інформацію й дозволяє отримати читачам вербальне й візуальне уявлення про об'єкти, які описуємо.

Коротка анотація змісту монографії:

Розділ 1. Загальні риси орографії й гідрографії краю й Полтави.

подається визначення базових понять; схарактеризовані загальні риси орографії та гідрографії краю й своєї місцевості; проведено орогідрографічне районування території міста; виокремлені проблеми, які стають на перешкоді об'єктивного вивчення топонімів Полтави (зокрема, гідронімів).

Розділ 2. Балки, які належать безпосередньо до басейну Ворскли.

Відповідно до запропонованої схеми орогідрографічного районування Полтави, послідовно характеризуються балкові системи, стік який спрямований безпосередньо у долину Ворскли. Пояснюється походження оронімів. Подається також історико-географічний аналіз міжбалкових плато. Після характеристики кожної балкової системи в книзі вміщено узагальнюючі підрозділи про походження гідронімів на їхніх днищах.

Розділ 3. Басейн річки Вільшана. Пушкарівська балкова система.

Послідовність опису така ж, як і для попереднього розділу. Характеризується кожна складова частина балкової системи в межах Полтави. Подається узагальнення походження оронімів і гідронімів.

Розділ 4. Басейн річки Полузир'я.

Схарактеризована річкова система Полузир'я і розглядаються версії походження назви річки. Окрема детально описані дві балкові системи в межах Полтави (Рибцівсько-Гожулівська й Івонченцівсько-Тахтаулівська).

Розділ 5. Долина річки Ворскли та її лівих притоків у межах Полтави.

Коротка фізико-географічна характеристика долини і самої річки Ворскли. Основні версії походження гідроніму «Ворскла», й вірогідні – «Лтава». Струмки й протоки, які колись і зараз протікають по заплаві Ворскли. Річка Коломак і її комплексна характеристика (в межах Полтави).

Розділ 6. Дрімоніми – назви конкретних лісових масивів Полтави.

Ліси, лісопарки, зелені зони в межах Полтави. Коротка характеристика природної рослинності території до активного антропогенного впливу. Характеристика сучасних лісових масивів і походження їх назв (дрімонімів). В окремих випадках подаємо опис зниклих ландшафтів із природною рослинністю, які мали власні назви.

Ця монографія – перша окрема опублікована праця, в якій би узагальнювалася інформація про ороніми, гідроніми і дрімоніми Полтави. Але окремі відомості про них зустрічаємо в матеріалах, які зберігаються в Державному архіві Полтавської області [16]; на картах і планах Полтави та її округи, починаючи з часу Полтавської битви 1709 року й пізніших часів [39...60], які містять топонімічну інформацію; у працях переважно полтавських учених і краєзнавців ХІХ – ХХІ століть [1-2, 6-13, 17, 19-22, 24, 28, 30-31, 36-38]; публікаціях в періодичній пресі [21, 32-33]. Допоміжними джерелами інформації є спілкування автора в соціальних мережах (зокрема, створеній ним Інтернет-групі «Історичні кутки і мікрорайони Полтави» [63].

Будучи за освітою географом, природньо, що автор велике значення надавав систематичному аналізу доступних нам картографічних творів (у хронологічній послідовності), і дуже сподіваються, що у майбутньому вдасться знайти нові карти й плани та уточнити наші сьогоднішні уявлення. Ми віддаємо собі звіт у тому, що й картографічні твори ХVІІІ-ХІХ століть містять неточності, як і короткі письмові згадки того часу (в чому неодноразово пересвідчувалися). Тому всі перелічені вище джерела інформації використовувалися нами критично і комплексно, а пропоновані результати дослідження є продуктом авторської інтерпретації всіх джерел. Ми викладаємо і точки зору інших авторів, навіть якщо з ними не згодні.

Зокрема, зазначимо користь одночасного історичного аналізу гідрографічної мережі Полтави в поєднанні з аналізом відображення на картах і в давніх публікаціях гідронімів (які часто «кочували» із одного струмка на інший, що заплутувало й нинішнє уявлення не тільки про назви, але й самі об'єкти мережі). Якби автори публікацій про гідрографічну мережу Полтави [6, 26] виконали історичний аналіз, то вказані ними показники елементів гідрографічної мережі міста були б дещо іншими.

Практично всі ороніми й дрімоніми Полтави знаходять тлумачення українською мовою (іноді – з місцевим суржилом / русизмами). Частина ж гідронімів має іншомовне походження.

Невеликий ліричний відступ.

Публікації / інтернет-повідомлення на тему топоніміки поділяються на:

1) *Народна топоніміка* (чую, й намагаюся пояснити за звучанням, аналогією, ну й фантазую). Бо люди споживають міфи та інші фантазії набагато легше, ніж наукові пояснення. Приклад: *Ворскла* = *вор скла у Петра І*.

2) *Аматорська топоніміка* (в цьому жанрі працюють не тільки журналісти, але й краєзнавці, які мають іншу основну професію). Теж люди схильні до міфологізації, але з творчою майстерністю: вони наукові знання нерідко переплітають із художньою творчістю.

3) *Наукова топоніміка*. Нею займаються професіонали - лінгвісти та історики. Але й серед цієї групи є своя "підгрупа журналістів", яких "несе" по торованій ними ж дорозі, й визнають за істину визнають тільки одну версію:

- слов'янську: всі назви – місцеві, які дало слов'янське населення, що тут жило завжди. Такий підхід був особливо характерним за сталінських та російсько-імперських часів [4, 18-19, 23].

- балтійську (шукають у балтійських чи балто-слов'янських пра-мовах походження географічних назв Полтави й Полтавщини);

- фіно-угорську (чи не більшість назв пояснюють словами із угро-фінських мов).

Прибічником цих двох версій є журналіст і публіцист В.І. Посухов [21-22].

- болгарську (В.Н. Жук) [7-9].

- арабську тощо (поліглот К.М. Тищенко, який знав понад 50 мов).

У книжці ж викладаю різні версії (вказуючи на їхніх авторів). Наприклад, версій походження гідроніму "Тарапунька" нарахував аж десяток.

А яка ж із них правильна – запитують?

→ Ось це запитання йде від епохи комуністичного виховання (коли могла бути тільки одна правильна версія. Так і привчили мислити досі.

Моя порада: не дуже заморочуйте собі голову пошуком єдиної правильної відповіді (і не тільки в питання походження тієї чи іншої назви). Так, первинні назви перекручувалися, змінювалися, по іншому інтерпретувалися, пристосовуючи їх до мови народів, які один за одним приходили на цю територію. Ми знаємо безліч прикладів, коли впродовж кількох десятиліть ХХ століття топоніми Полтави перекручувалися й інтерпретувалися населенням. Що вже казати про століття й тисячоліття!

→ А що ж робити, – питаєте Ви?

– Я надаю перевагу версіям за результатами комплексного аналізу (із застосуванням історичних, географічних, лінгвістичних і логічних методів), відмітаючи фантастичні і явно надумані версії. Недолік багатьох топонімічних досліджень полягає в тому, що для пояснення походження назви враховують тільки якійсь один аспект (наприклад, лінгвістичний).

→ Чому не дуже коректно для мікротопонімів шукати походження назв в глибинах тисячоліть?

– Тому що вони навряд чи могли коректно зберегтися впродовж тривалого часу, в умовах зміни складу населення, що належало до різних мовних груп. Для *макротопонімів* вірогідність збереження стародавніх назв більша (хоч вони теж частіше передавалися із перекрученнями).

Отже, не варто завжди вимагати однозначного тлумачення походження назви, бо часто це зробити об'єктивно неможливо.

Одним із завдань цієї книги є не тільки наукове пояснення походження топонімів, скільки наукове описання самих природних об'єктів (річок, балок, "гір" тощо). Бо в свідомості частини населення уявлення про них теж часто або фантазійне, або ніяке.

Дякую всім, хто долучився до діалогу в ФБ-групах краєзнавчої спрямованості, й таким чином допомагав писати цю книгу!

Як і попередні наші краєзнавчі книги, ця перебуватиме в постійному доопрацюванні, в сподіванні на перевидання. Тому автор відкритий до діалогу.

Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ РИСИ ОРОГРАФІЇ Й ГІДРОГРАФІЇ

1.1. Орографія і ороніми (походження назв форм рельєфу)

Оронім — вид топоніму; власна назва певної форми рельєфу земної поверхні. Ороніми можна поділити за належністю до форм рельєфу різної розмірності: макрорельєфу (великого розміру: височина, низовина, долина великої річки) та мезорельєфу (форм земної поверхні середніх розмірів: яр, балка, мис – виступ плато в бік річкової долини чи балки, річкова долина, нешироке між балкове плато – «гора» тощо).

Орографія – це наука про форми рельєфу. Тому перед безпосереднім описом оронімів, ми подаємо орографічний нарис нашого краю.

Загальні риси орографії краю

Макрорельєф. Основні риси макрорельєфу зумовлені геологічною будовою території. Уся Полтавщина розташована в межах великої *Східноєвропейської рівнини* (в геологічному відношенні відповідає Східноєвропейській платформі з давнім (понад 1,6 млрд. років) кристалічним фундаментом. Більша частина Полтавщини (північна й центральна) належить до *Придніпровської низовини*. У свою чергу, Придніпровська низовина поділяється на дві різні за висотою частини: *Полтавську підвишену рівнину* (відповідає в геологічному відношенні центральній частині Дніпровсько-Донецької западини з потужним чохлам осадивий порід, який в районі Полтави становить біля 12 км), та власне *Придніпровську терасову низовину* (межа між ними, орієнтовно, проходить по лінії: Лубни – Семенівка – Нові Санжари).

Рівнинність території обумовили: 1) слабкі підняття гірських порід осадового чохла впродовж останніх 9 мільйонів років (активніші на північному сході, менш активні – на південному заході області). 2) Майже горизонтальний характер залягання пластів гірських порід біля поверхні. Тому поверхня Придніпровської низовини має загальний нахил із півночі-північного сходу на південь і південний захід (с. 9). Цей же нахил простежується й у простяганні річкових долин, напрями течії річок.

Але зниження в межах Придніпровської низовини відбувається нерівномірно, ступінчасто. Ступінчастість (ярусність) рельєфу обумовлена більшою інтенсивністю підняття на північному сході області. Унаслідок відступу пра-Дніпра на південний захід утворювались широкі тераси-яруси. Таких ярусів, що ступінчасто знижуються, вчені налічують більше 20-ти. Вони й складають Придніпровську низовину, яка має два висотні рівні.

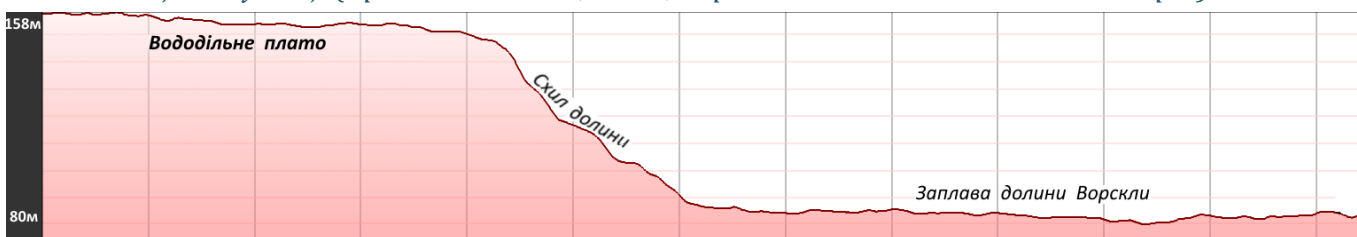
Більш давні й вищі неогенові яруси (палеотераси) в сукупності утворюють Полтавську пластово-ярусну рівнину з абсолютною висотою вододільних плато між річковими долинами від 202 до 140 метрів.

У рельєфі Полтавської рівнини подекуди знаходять відображення локальні підняття гірських порід осадового чохла (брахіантикліналі з соляними ядрами, в яких підняття були на +10...20 м інтенсивнішими). У межах такого локального підняття розташована і західна частина Полтави. Поблизу долини Ворскли земна поверхня тут розчленована балковими системами (серед яких дві найбільші – Павленківська і Кобищанська).

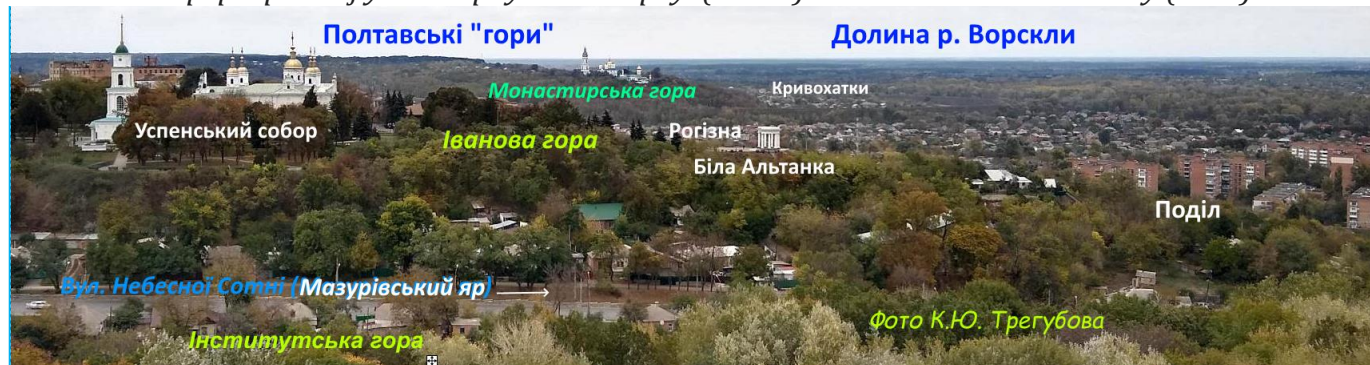
Отже, Полтава розташована в межах Полтавської рівнини. Максимальні відмітки земної поверхні становлять +162,1 м (на Полі Полтавської битви); мінімальні +77 м (у долині Ворскли, біля мосту, через який проходить автотраса Київ – Харків). В орографічному відношенні місто поділяється на дві частини: 1) вододільне плато, розчленоване балками; 2) долину Ворскли.

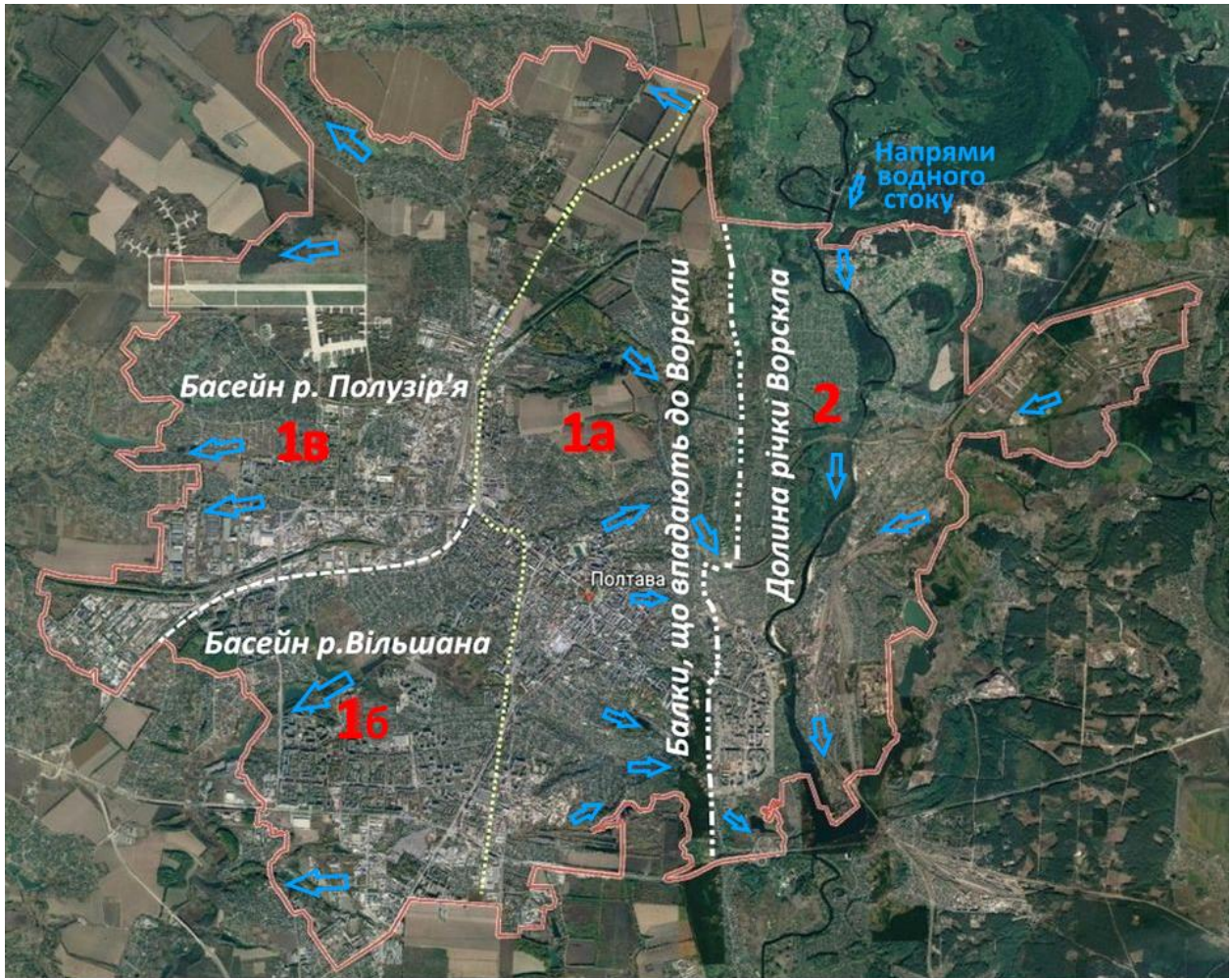
Умовний переріз земної поверхні від Музею Полтавської битви – на схід, до русла Ворскли біля селища Вакуленці (протяжність: 3,25 км; перепад висот: від 160 до 79 метрів).

Умовний переріз рельєфу від Корпусного парку (158 м) – до Південного вокзалу (82 м).

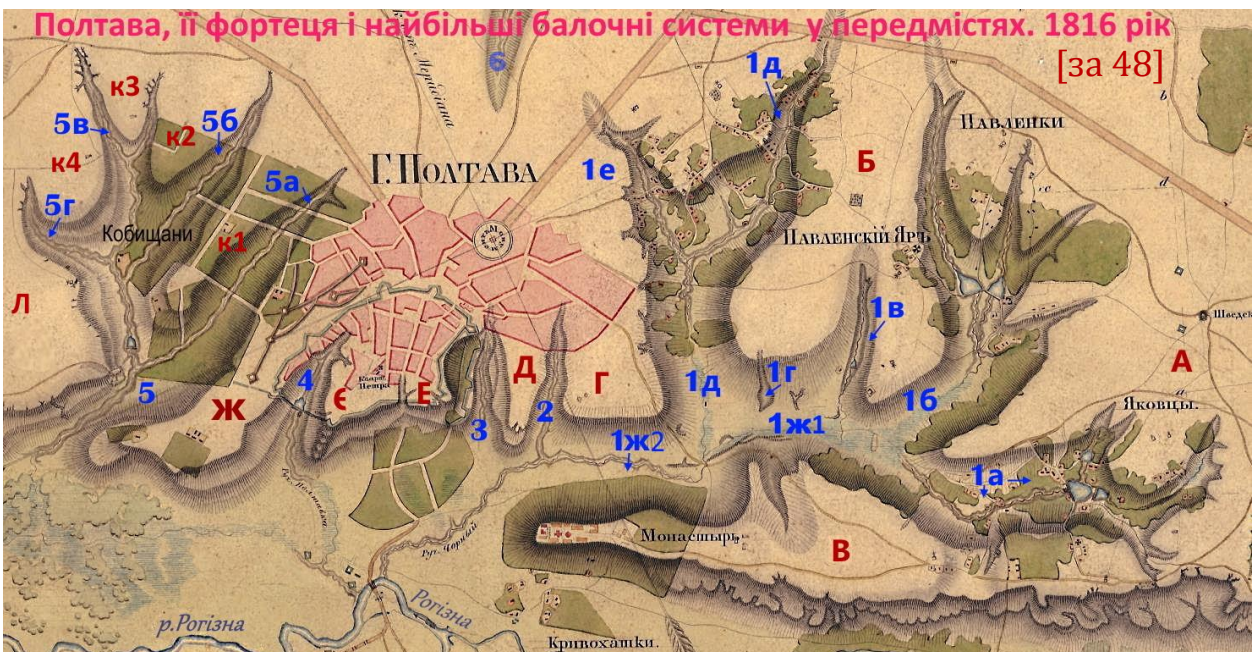

Територія Полтави. Водозбірні басейни III-го порядку / орографічні райони:

- 1.** Вододільне плато і його схили, розчленовані балками. Підрайони:
  - 1а** – балкові системи, якими вода стікає безпосередньо до долини Ворскли;
  - 1б** – басейн дрібної річки Вільшана; **1в** – басейн малої річки Полузир'я.
- 2** – Долина річки Ворскли та її лівої притоки Коломаку.

1а Міжбалкові плато (А-Ж) і балочні системи (1-5) басейну Ворскли ↑

1.2. Гідрографія і гідроніми (походження назв водних об'єктів)

Гідронім — вид топоніму; власна назва певного об'єкту поверхневих вод (річок, струмків, озер, боліт, ставків, водосховищ, каналів тощо).

Гідрографія — це розділ гідрології суходолу, який описує поверхневі води: їхнє розташування, походження, розміри, зв'язки з геологічною будовою, рельєфом та іншими природними компонентами, а також діяльністю людини.

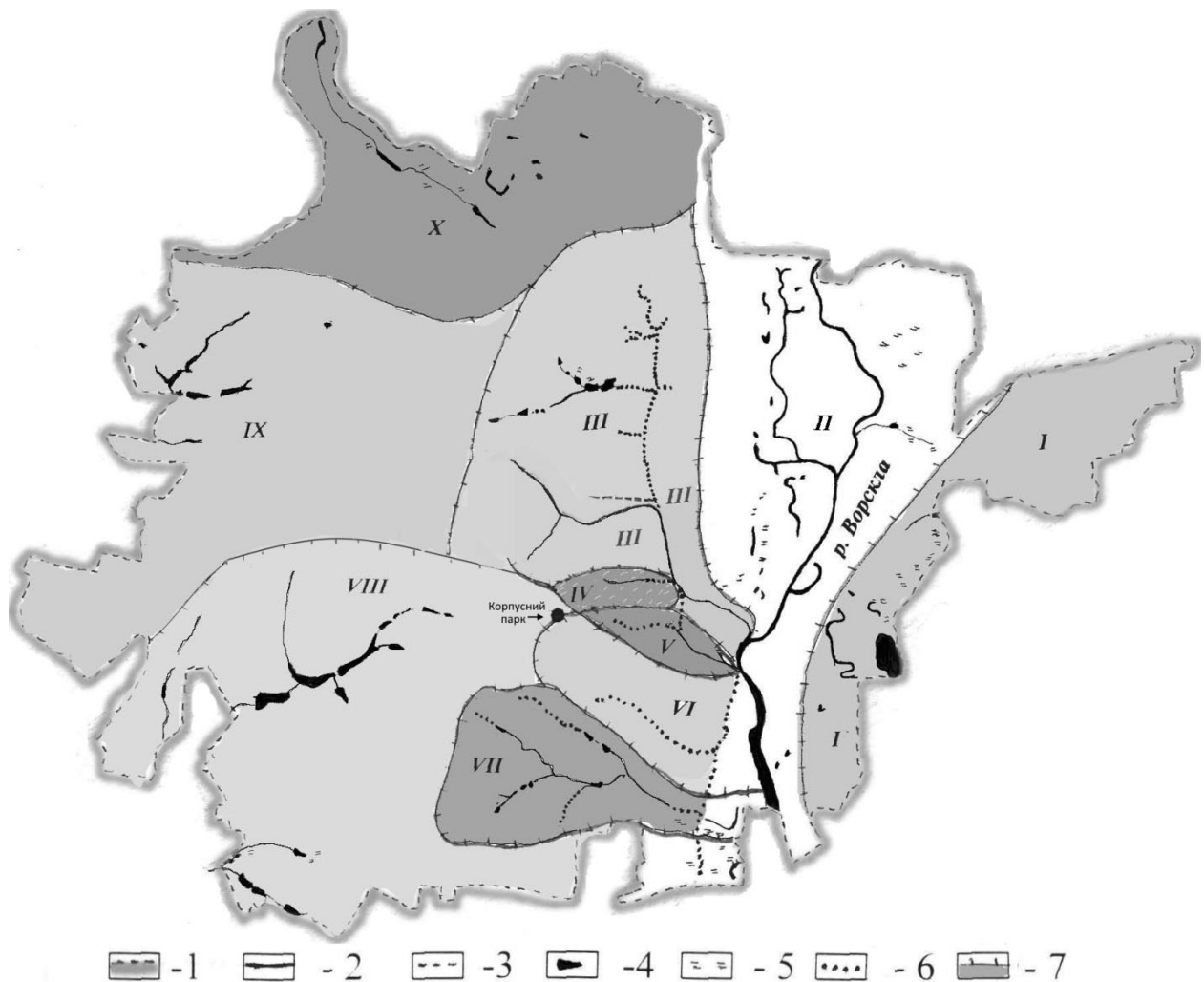
Гідрографічна сітка — це сукупність постійних і тимчасових водотоків та водойм певної території (природних та штучних). Передусім, гідрографічна мережа зумовлена орографією. Тому перед безпосереднім описом гідронімів, ми подаємо загальний нарис гідрографічної мережі Полтави, а опис гідронімів — після опису певних елементів її орографії.

Найважливішою складовою гідрографічної сітки є *руслова сітка* — сукупність русел всіх водотоків на певній території. *Водотік* — це водний об'єкт, який має течію (рух води) в напрямку нахилу земної поверхні, під впливом якої формується *русло* — витягнуте заглиблення земної поверхні. Русло є наслідком *лінійної водної ерозії* — руйнування й перенесення водними потоками поверхневого шару гірських порід. Розрізняють постійні й тимчасові водотоки. Тимчасові водотоки формують русло у відносно короткі періоди наявності водного стоку (після танення снігу, сильних дощів). Вони формують невеликі природні ерозійні форми рельєфу: яри, лощини, вимоїни, борозни. Постійні водотоки формують річкові долини, а також балки. До штучних водотоків належать канали — як поверхневі, так і підземні (якими в межах міста відводяться водотоки, зливовий стік, разом — система каналізації).

Водотоки також поділяють за довжиною. У вітчизняній гідрології *річка* — це постійний водотік довжиною понад 10 км. Водотоки, коротші за 10 км називають *струмками*. Струмки разом з річками, в які вони впадають, утворюють *річкову сітку*. Річки довжиною більше 10 км і до 100 км відносять до малих (10...25 км — до дрібних); 101...500 км — до середніх. Прикладом середніх річок є Ворскла (464 км) і Коломак (102 км); малих річок — Полузір'я (70 км); дрібних — Вільшана (20 км) та Побиванка (10 км). Решта водотоків у балках є струмками (до 10 км).

Територія, з якої річка (струмок) збирає воду, називають *водозбірним басейном*. Басейн кожної річки складається з поверхневого та підземного водозборів. Межа водозбору — *вододільна лінія*. Водозбірні басейни поділяються за порядками. Вся Полтавщина належить до басейну I-го порядку — Дніпра. Басейн його притоки Ворскли належить до II-го порядку, а це — вся територія Полтави. Притоки Ворскли — це III-й порядок. На с.9 показані басейни III-го порядку: **1а**) струмки, які течуть днищами балок і впадають безпосередньо до Ворскли з її правобережжя (Тарапунька, Чорна, Полтавка); **1б**) басейн річки Вільшана; **1в**) басейн річки Полузір'я; **2**) пониззя річок і струмки, які течуть в межах долини Ворскли — по її заплаві або з лівобережжя її басейну (Коломак). Прикладом притоків IV-го порядку є притоки Тарапуньки: Бабичівська, Чамаринська, Павленківська, Яківцівська...

Водойма — це водний об'єкт, який не має постійної течії (швидкого водообміну). До природних водойм належать *озера* і *болота*, до штучних — *водосховища* й *ставки* різного походження. Водосховища — це штучні озера на річках з об'ємом води понад 1 млн. м³. Ставки — це штучні озера, утворені, переважно, спорудженням гребель у балках, що перегороджують струмки.

Гідрографічна сітка міста Полтави (автори В.Г. Смирнова, Л.А. Мовчан [за 26])*

Умовні позначення: 1 - Межі міста Полтави; 2 - річки, протоки; 3 - тимчасові водотоки; 4 - ставки; 5 - заболочені землі, болота; 6 - положення русла річки у 1900 р.; 7 – межі водозбірних басейнів річок і струмків (I – Коломаку; II – долина Ворскли (заплава, тераси, правий корінний схил); III – Тарапуньки; IV – у Бойковому яру; V – в яру Панянка; VI – в Мазурівському яру (р. Полтавка); VII – в Кобишанському яру (річечка Чорна); VIII – Вільшаної; IX – Полузір'я (Рибцівська балка); X – Полузір'я (Івончанська й Тахтаулівська балки). *З уточненнями, виправленнями й доповненнями Л.М. Булави.

У межах міста Полтави гідрографічна сітка, значною мірою, змінена під впливом діяльності людини. Частина водотоків на днищах ярів і балок відведена штучними каналами. Навіть русло найбільшого в місті водотоку – річки Ворскли, – змінене штучними насипами, зарегульоване каскадом малих водосховищ. На днищах балок струмки зарегульовані ставками (найчастіше – каскадом ставків). Причому, між ставками постійні водотоки можуть бути відсутні або непомітні на заболоченому днищі.

У Полтаві числиться 60 ставків (62 га). На Ворсклі у другій пол. XX ст. зведені водорегулюючі дамби, вище яких утворені невеликі руслові водосховища (біля траси Київ-Харків, мікрорайон Левада, і на Вакуленцях).

Короткі гідрографічні характеристики у цій книзі подаємо при описі відповідних форм рельєфу (балкових систем, долин річок), а узагальнення й пояснення походження гідронімів – після опису кожного з орографічних підрайонів (1а, 1б, 1в; див. с. 11).

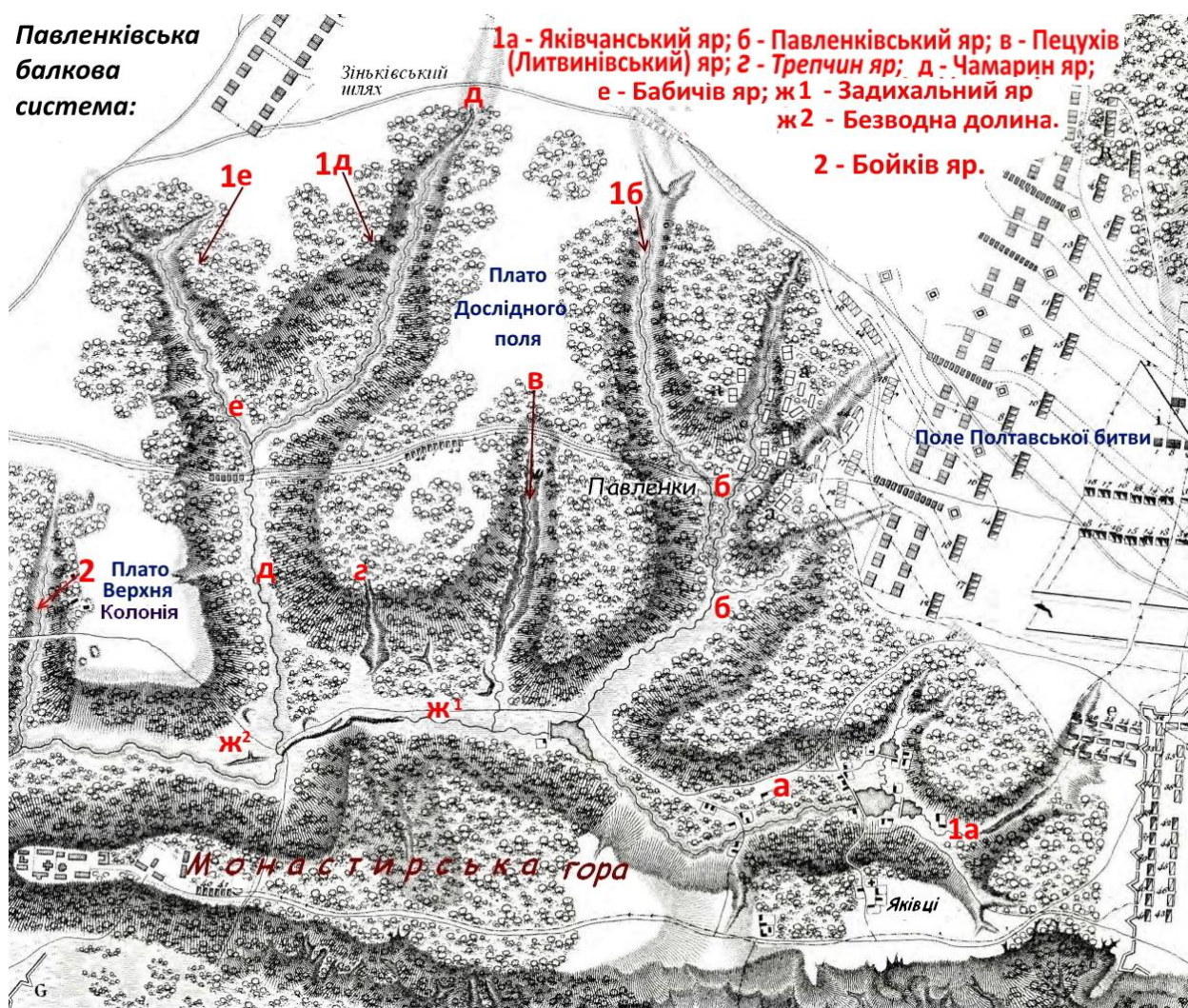
Розділ 2. БАЛКИ і МІЖБАЛКОВІ ПЛАТО, ЯКІ БЕЗПОСЕРЕДНЬО НАЛЕЖАТЬ ДО БАСЕЙНУ ВОРСКЛИ

На с. 11 (карта внизу) великими літерами позначені міжбалкові плато (деякі з них у межах Полтави, ближче до долини Ворскли, називають «горами»), а цифрами – балкові системи й окремі балки, розвиток яких безпосередньо пов'язаний із долиною Ворскли (до неї течуть водотоки на днищах балок).

2.1. Павленківська балкова система і її міжбалкові вододільні плато

Найбільшими балковими системами Полтави є Павленківська (на півночі) й Кобищанська (на півдні). Ці дуже розгалужені системи складаються з окремих ярів. Деякі з них мають історичні назви (навіть по декілька), а деякі назв не мають. В окремих ярах ще у XVII столітті сформувалися козацькі хутори, які об'єдналися в село Павленки, зі своєю церквою. У наш час до цієї системи ярів приурочені історичні райони Полтави: Павленки Ближні й Дальні (до останніх належать 109-й мікрорайон «Балковий», «Старий» і «Новий» хутори Дослідного поля, селище Тарновщина й дендропарк), селища Дальні Яківці і Яківці; зі сходу примикає селище «Червоний шлях», а з півдня – історичні райони Верхня і Нижня Колонія та Підмонастир'я.

Відгалуження балкової системи сформувалися по локальних розломах земної кори: меридіональному (5,6) і перпендикулярних йому (1-4,7).

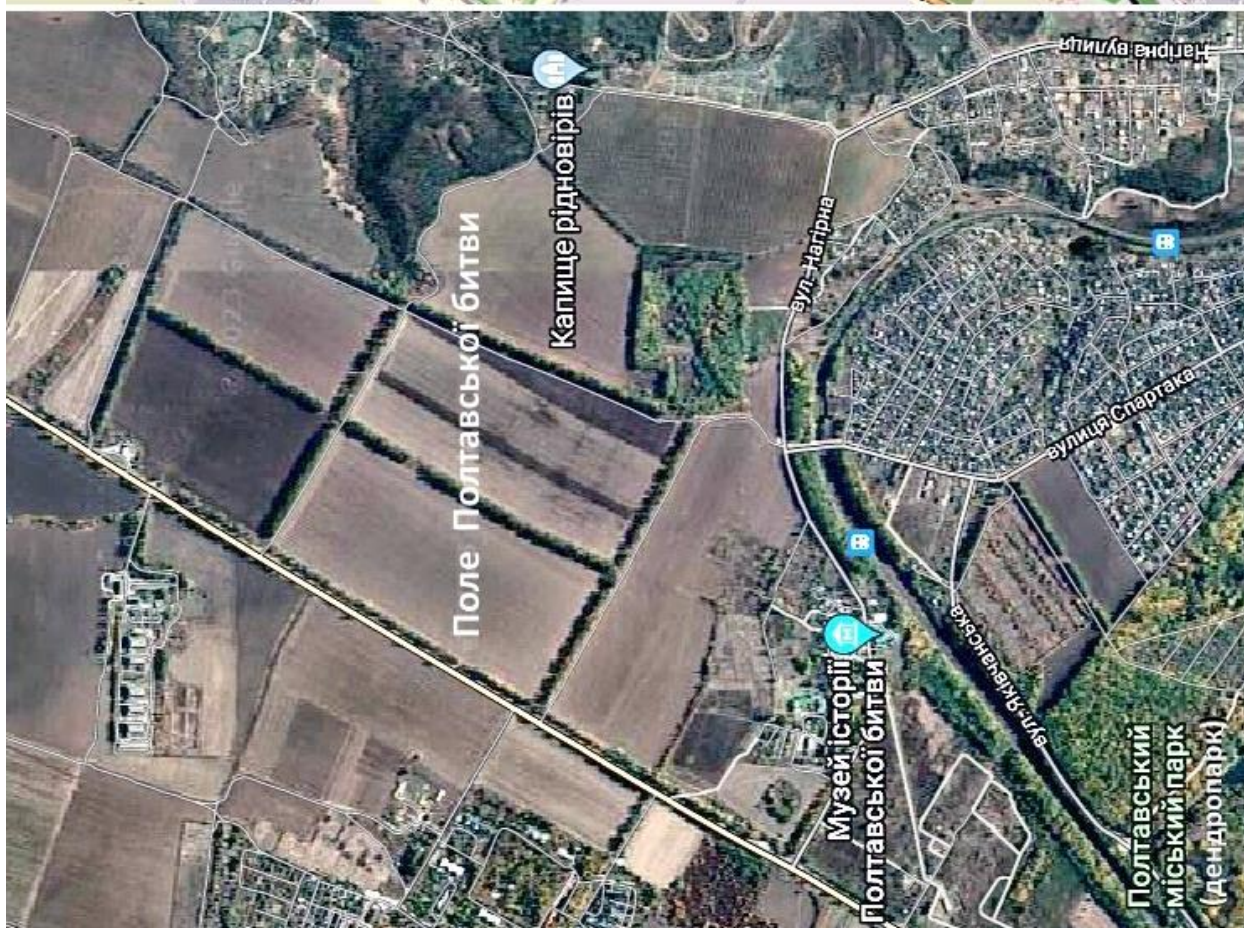
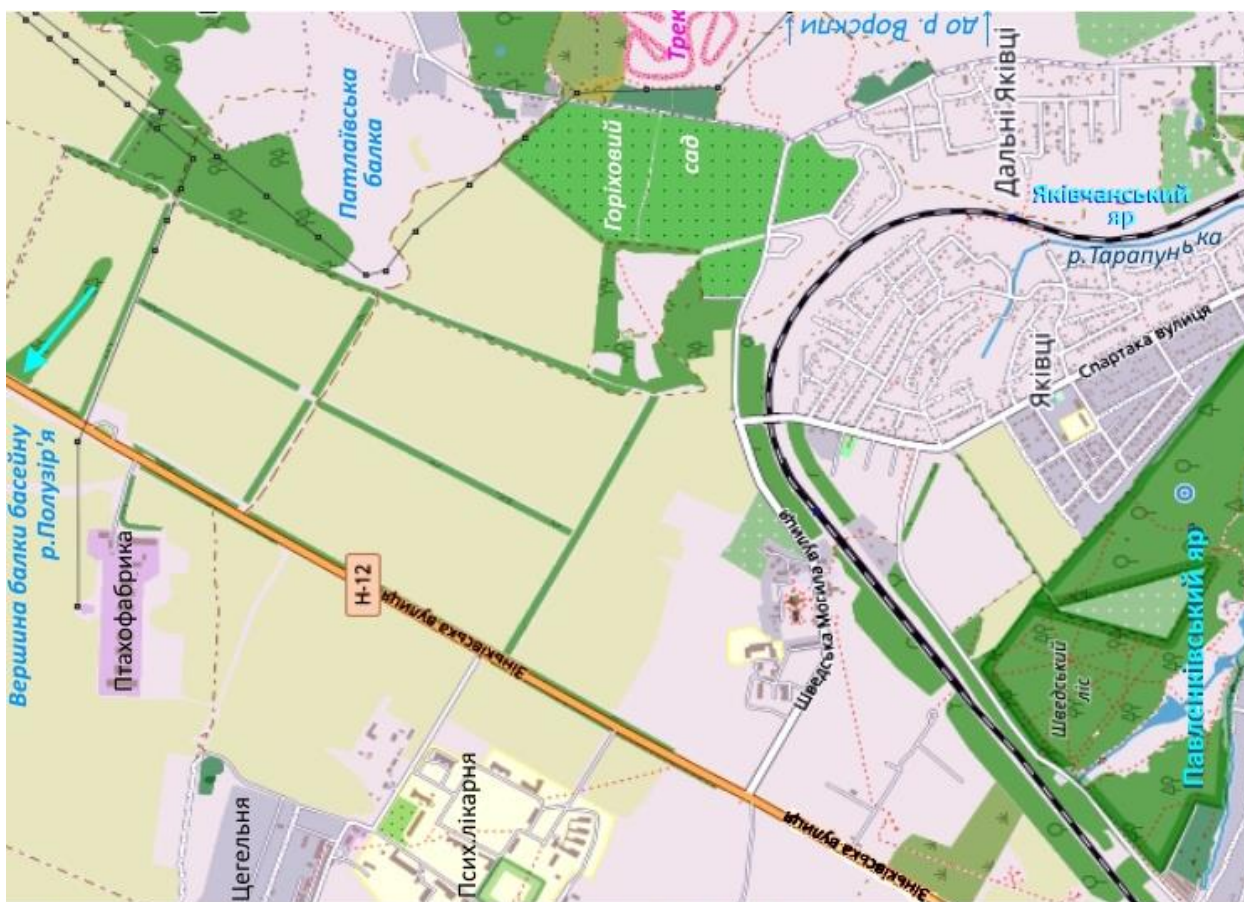

Павленківська балкова система і сусідні території

нанесені на фрагмент плану Полтавської битви 1709 р. (його автор - О.І. Хатов, 1819)

A. Вододільне плато – східна частина Поля Полтавської битви [за 61]:
Максимальна абсолютна висота плато ≈ 162 м; відносна висота ≈ 70 м.

Вододільне плато у східній частині Поля Полтавської битви (с.11, А) не має власної назви, бо в цьому не було потреби (у зв'язку з тим, що воно слабо виділяється в рельєфі, та й до ХХ століття було майже не заселеним). Від кінця ХVІІІ століття виділялося як «Дача сіл Павленки і Яківці», яка було розділена на ділянки між приватними власниками (без садиб).

Це плато ($\approx 6 \text{ км}^2$; біля 4,5 км з півночі на південь) має природні межі:

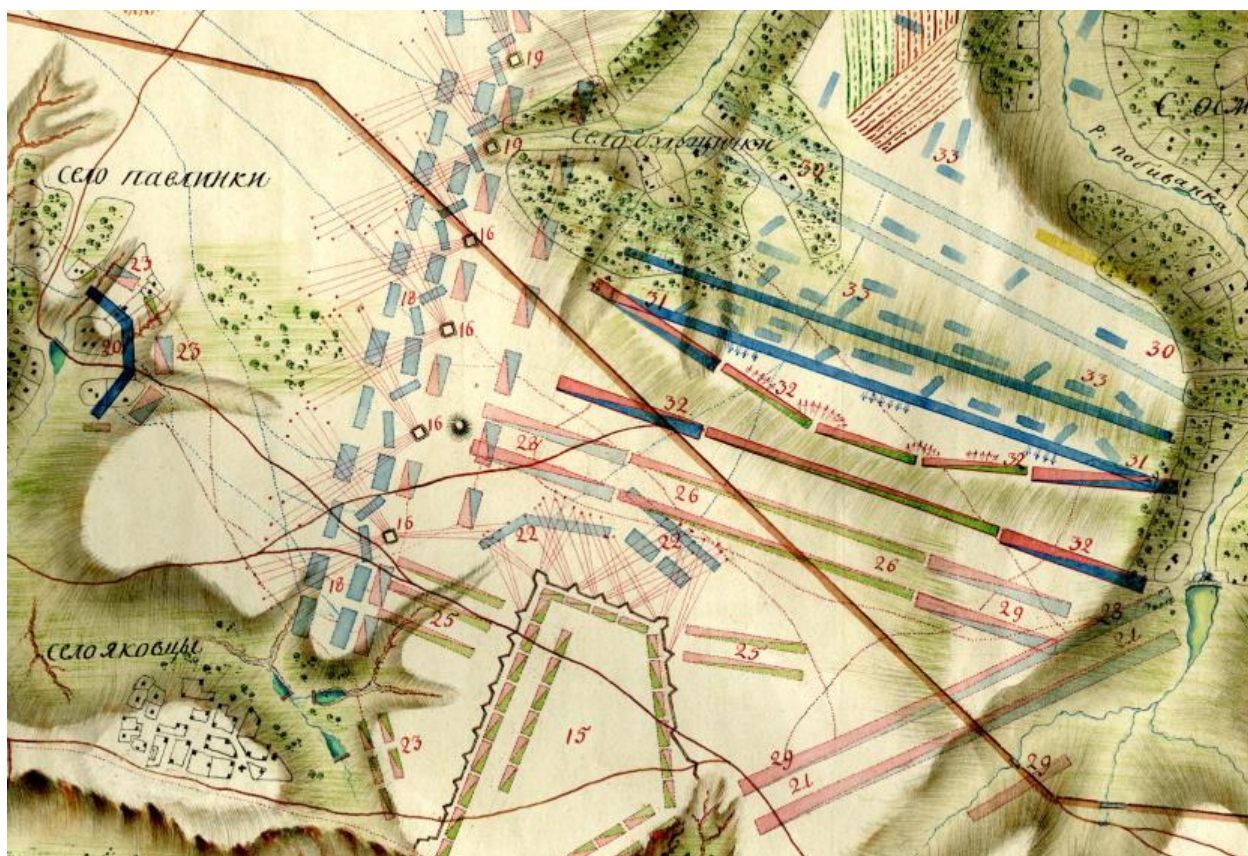
- *західна межа*, практично, співпадає з *вулицею Зіньківською* (раніше – Зіньківським поштовим шляхом), який ще в давні часи був прокладений по вододілу, що розділяв водний стік з поверхні між балками, на дні яких струмки текли на захід, у *річку Полузір'я* (яка, в свою чергу, впадає в Ворсклу аж біля Нових Санжарів), і малопомітними лощинками стоку, якими талі й дощові води стікали в балки чи безпосередньо до *Ворскли* біля Полтави.

- *північна межа* цього плато – біля відвершку балки, – по лощині, водотік на дні якої впадає в *річку Полузір'я* (показаний на плані блакитною стрілкою). Цей відвершок дуже близько підходить до долини Ворскли. У ньому був розташований невеликий хутір Побиванка (колись – Тарновщина).

Ця межа відповідає і північній межі нашого міста.

- *південну межу* проводимо по брівці північних відгалужень Павленківського і Яківцівського ярів. Ця ділянка є найбільш заселеною, і включає куток «Шведська Могила» (з Музеєм Полтавської битви, Сампсоніївською церквою, могилою воїнів, будівлями Інституту свинарства і школою №24), чимале селище Яківці (в основному, розбудоване, починаючи з 1950-х років), обмежене дугою залізниці з півночі й Павленківською балкою – з півдня).

- *східна межа плато* – це високий (до 70 м) правий корінний схил долини річки Ворскли поблизу села Патлаївка, на північ від селища Дальні Яківці. Цей схил ускладнений короткими ярами і великими зсувами гірських порід.

На плато відбувалися основні події Полтавської битви 08.07.1709 р. [44, фрагмент]

1а. Яківцівський яр (147-130 м) – частина Павленківської балкової системи (від північного верхів'я – до гирла Павленківського яру).

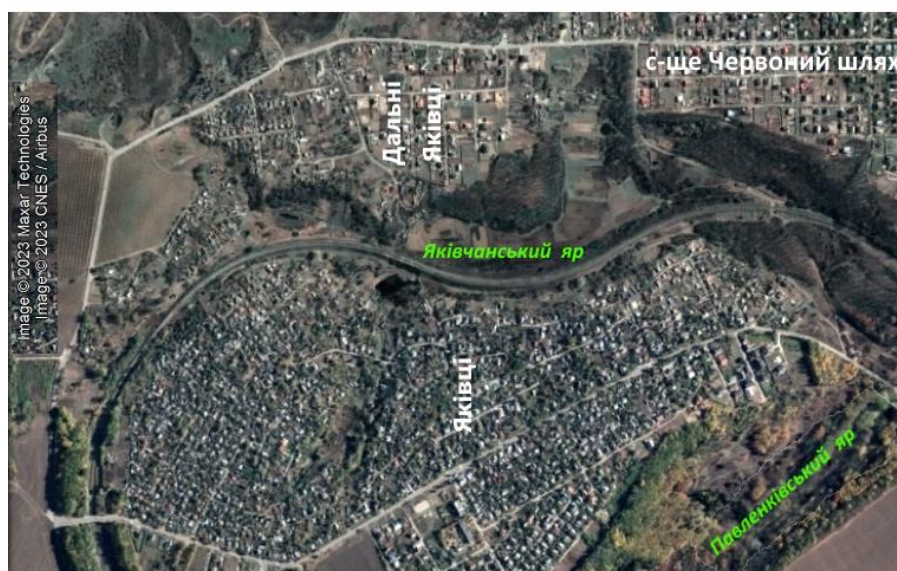
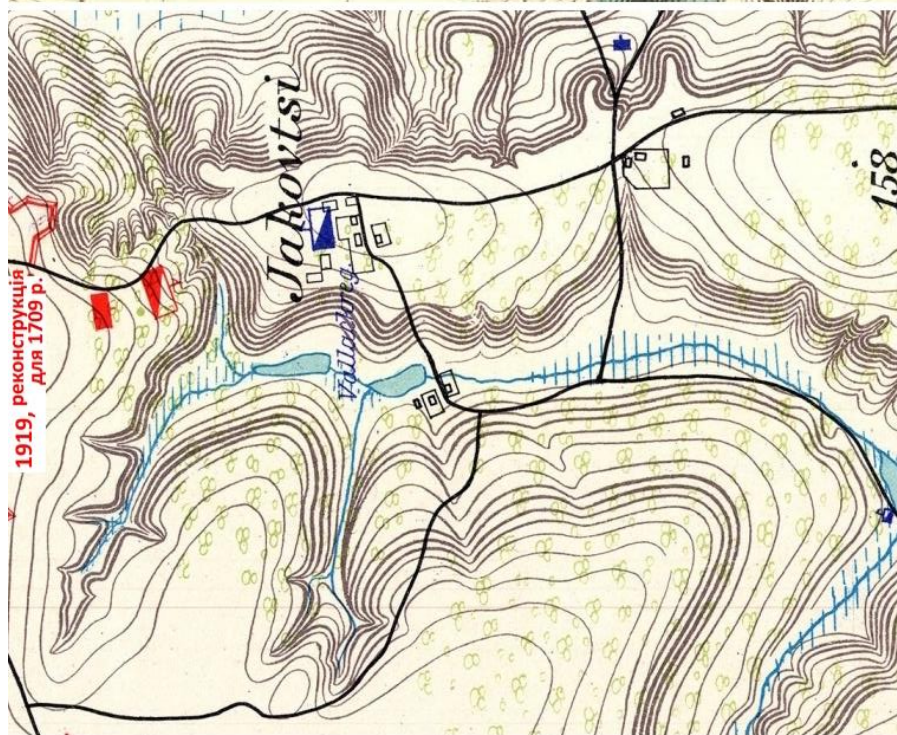
Його назву виводимо від назви села Яківці, відомого ще з XVII століття (у наш час – селище Дальні Яківці, розташоване на вододільному плато східніше, ліворуч від вершини яру).

Із протилежного боку яру розташоване селище Яківці, розбудоване, в основному, від середини XX ст..

На початку XX ст. по Яківцівському яру і його північно-західному відгалуженню була прокладена залізниця.

Північно-східне відгалуження обмежує з півночі селище Дальні Яківці. Вибалок, який розділяє селища Дальні Яківці й Червоний шлях на Монастирській горі, використовувався як перевал, по якому йшла дорога до долини Ворскли.

Станом на початок XX ст. по днові яру тік струмок, на яких були ставки. Зараз струмок є тільки у відгалуженні між пров. Окопним і пров. Віри Жук.

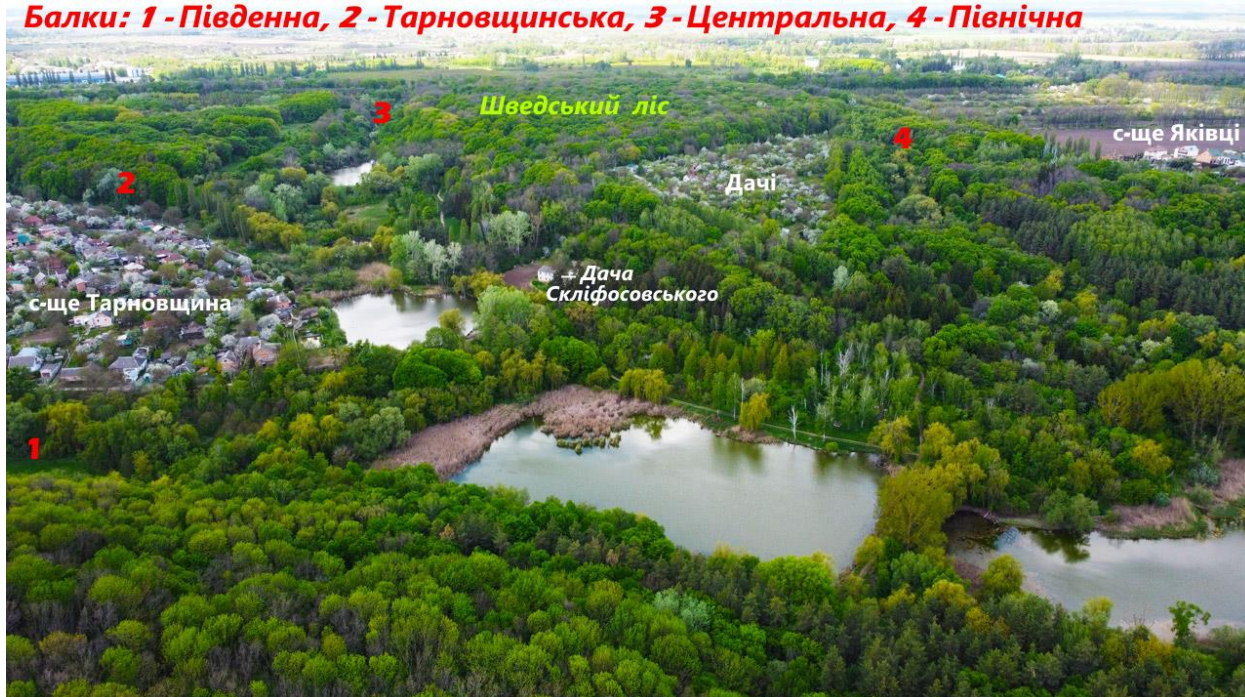

Яківчанський яр. Карти і плани різного часу [відповідно: 61, 56, 52]

16. Павленківський яр – одна із двох найбільш розгалужених частин Павленківської балкової системи. Цей яр починається із чотирьох відвершків, в яких джерела дають початок струмочкам. Назва яру походить від назви села Павленки, яке сформувалося тут не пізніше середини XVII століття. Така назва яру зазначена в письмових документах і на планах XVIII-XX століть. Центральна балочка (≈2 км у довжину) бере початок біля вул. Яківчанської, близько до входу в дендропарк. Виділяємо також Південну балку (1,7 км) + Тарновщинську балку (1км) + Східну долину (0,7 км). Протяжність всього яру з відвершками ≈5,5 км. Перепад висот між вул. Яківчанською (160 м) і гирлом цього яру біля вул. Лугової (100 м) становить ≈ 60 метрів.

Балки: 1 - Південна, 2 - Тарновщинська, 3 - Центральна, 4 - Північна

Павленківський яр, план 1816 р. Садиби були розкидані по всіх відрігах верхньої частини Павленківського яру. Показані два великих ставки. Зеленим кольором – ліси. Східна долина – заболочена. Біля південної бровки яру - Покровська церква.

У Павленківському яру й прилеглих до нього плато в наш час розташовані: Полтавський міський парк (дендропарк), включаючи Шведський ліс; селище Тарновщина, дезінфекційна станція залізниці, котеджне містечко «Екопарк»; «дача Скліфосовських» і частково закинуті дачі радянського часу. До яру з півночі прилягає селище Яківці, а з півдня – Полтавська с/г дослідна станція.

16. Павленківський яр, його відверики. Складові частини Полтавського міського парку (дендропарку) [за 61]:

Б. Вододільне плато, на якому розташоване Полтавське Дослідне поле

Воно теж не має власної назви (з причин, аналогічних попередньому плато). Починаючи з 1885 року землі окремих землевласників викупалися (а з 1920 року були експропрійовані) для потреб розвитку Полтавського Дослідного поля (зараз – Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція імені М.І. Вавилова Інституту свинарства і агропромислового виробництва Національної Академії аграрних наук України).

Це плато площею ≥ 2 км² (максимальною протяжністю 1,3 км із півночі на південь і до 2,7 км із заходу на схід) має такі природні межі:

- *західна межа* теж співпадає з *вулицею Зіньківською* (раніше – Зіньківським поштовим шляхом), який ще в давні часи був прокладений по вододілу, що розділяв водний стік з поверхні між балками, на дні яких струмки текли на захід, у *річку Полузір'я* і малопомітними лощинами стоку, якими талі й дощові води стікали в балки чи безпосередньо до *Ворскли*.

У цій частині плато розташований колишній хутір (селище) Божка, тепер більше відомий як 109-й квартал або мікрорайон «Балковий».

- *північна межа* цього плато (поля) – бровка найбільш південного відгалуження Павленківського яру. У північній частині плато розташовані два колишні хутори: Гурвича (відомий як «Старий Хутір» Дослідного поля) і «Новий Хутір Дослідного поля» (північна частина якого до 1920 року належала Покровській церкві, а південна – спочатку поміщикам Глоба-Михайленко, а потім агроному й банківському оцінщику землі Л. Хитрово).

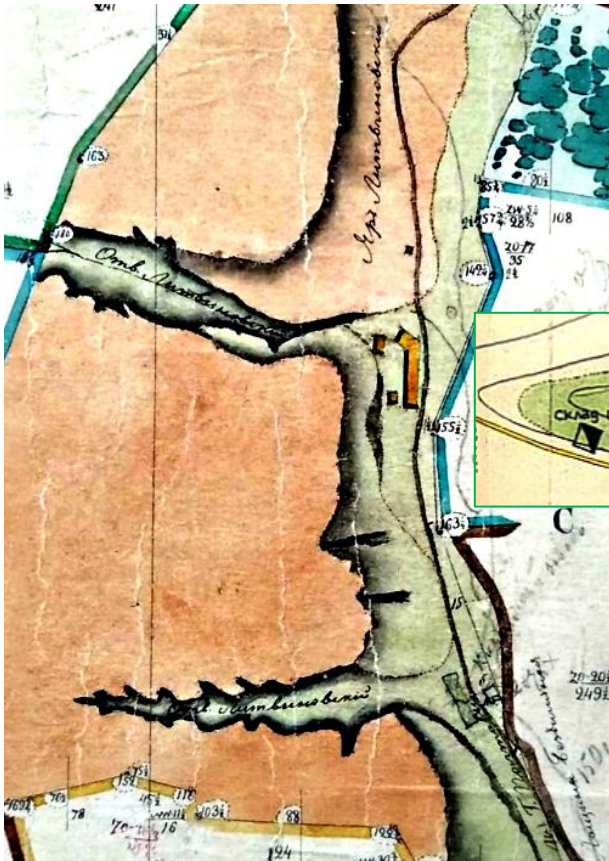
- *південна межа* проходить по північній бровці Чамариного яру (в якому розташоване колишнє передмістя Ближні Павленки). У південно-східній частині плато розташоване котеджне селище, зведене на межі 1980/1990-х років на ділянці колишніх земель Садівництва (с/г технікуму), а також верхня частина Новомиського кладовища.

- *східна межа плато* має найскладнішу конфігурацію. Її проводимо по бровці Безводної долини (**ж1, с.11**), та по контуру двох невеликих балочок, які в ХІХ ст. називали «Литвинівські яри» (**1г, д**)↓ [за 61]:

Яри, що розчленовують плато Дослідного поля поблизу «Безводної долини»

Обидва невеликі яри (1 в, г) на планах землеустрою 1858 р. названі «Литвинівськими», а долина на схід від них Безводною (або Здихальним яром).

На плані Дослідного поля, виконаному Леонідом Гусаком, яр під №3 вказаний як "Войцехівська балка":

А.М. Проскурня в книзі спогадів називає його "Пецухів яр", за прізвищем одного із жителів Павленків (зараз його місцеві жителі називають "Пацюковим").

Діти післявоєнних поколінь, які мешкали на Павленках, називали його як Другий яр. Космічний знімок [за 61]:

Назва «Литвинівський яр» походить від хутора Литвинівка (він є в описі 1798 р., тут жило 19 осіб). Назві «Войцехівська балка» не маємо пояснення (на аерофотознімках початку 1940-х років біля схилів яру тут видно хати).

Нижній (2-й) Литвинівський яр місцеві старожили ще називають Трепчин яр (за прізвищем родини Трепке – колишніх німців-колоністів, що володіли цими землями, цегельним заводом і кар'єром із видобутку сировини для них). До речі, будівлі цих заводів позначені ще на плані 1858 року. Сліди видобутку суглинків для виробництва цегли простежуються і в наш час. Вершина цього яру була частково засипана ґрунтом і тривалий час використовувалася для поховань на Новоміському кладовищі (закритому):

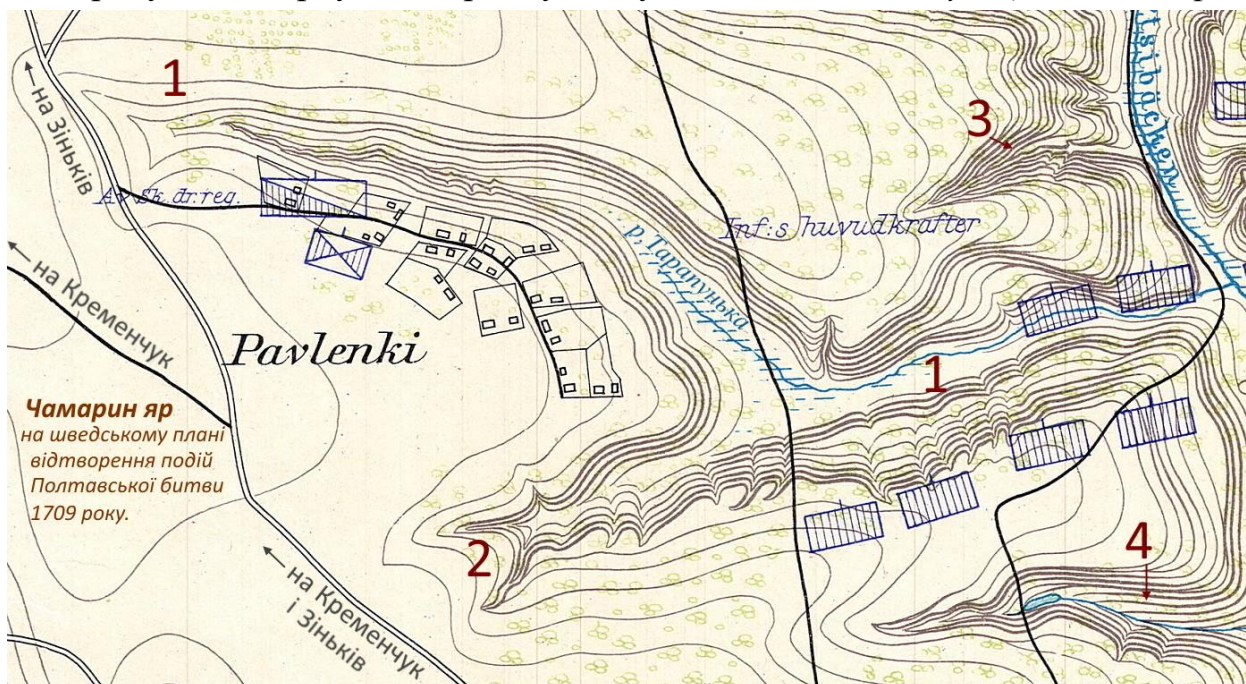
1d. Чамарин яр – одна із двох найбільш розгалужених частин Павленківської балкової системи (південніша, порівняно з Павленківським яром).

"Чамарин яр" – балка на Павленках і в Нижній Колонії. У XVIII столітті таку ж назву мало урочище і хутір у ньому, який з початку XIX століття розрісся до передмістя Полтави - Павленки. Чамара (Чамаренко) – козацький рід, іменем якого названий яр. Czamara - прізвище польського походження (від назви польського костюму). В українську мову увійшло видозміненим ("Чумарка"). У XVII столітті цей рід відігравав помітну роль у Полтавському полку. Уперше шляхтич Дахно Чамара (Чамаренко) згаданий у документах Полтавського полку з початком Визвольної війни – як козак (1649). Дахно Чамаренко - осавул полтавської міської сотні в 1658-1661 і 1665 р. ; полтавський наказний полковник у 1666 році. За актами Полтавського полкового уряду другої половини XVII ст. також згадуються: Стефан Чамарин брат; Герасим Чамара значковий товариш у 1665, 1670, 1671 рр.; Леско Чамаренко у 1667 р. У компуті 1726 року Полтавської першої полкової сотні Григорія Черняка серед козаків кінних сотенних є Андрій Чамара та Іван Чамара. У списках домовласників за 1896 рік на Павленках згадуються: спадкоємці козака Андрія Івановича Чамари і козак Василь Іванович Чамара.

У 2023 р. вулиця Овражна була перейменована на *вулицю Чамарин Яр*.

До цієї частини належить і **Бабичів яр (1e)**, – найбільше відгалуження Чамариного яру. Його вершина раніше знаходилася перед нинішнім Палацом Дозвілля «Листопад». Очевидно, вона була засипана при прокладанні нинішньої вулиці Соборності. На дні цього яру протікає струмок Південна (або Бабичівська) Тарапунька.

В архівних джерелах XVIII століття місцевість має назву "Бабичів яр" з однойменним хутором козака Бабича (1766 р.). А цей куток Павленків у публікаціях із другої половини XIX століття мав назву "Бабичівка" (її вживають і понині). До рубежу 1920-х/1930-х років провулок у цьому яру носив назву Бабичівський; у 1930-2023 роках – вулиця Желвакова; а навесні 2023 року їй повернули історичну назву для місцевості – *вулиця Бабичів яр*.

Контури: 1- Чамарин яр; 2 – Бабичів яр; 3 – Трепчин яр; 4 – Бойків яр [за 56]

Чамарин і Бабичів яр. Накладання сучасної мережі вулиць на план 1816 р. [за 48]:
Дороги, вулиці: 1 – Кременчуцька (сучасна – Соборності); 2 – Зіньківська;
 3 – Павленська площа з кладовищем на ній (фактично, за межею поселення);
 4 – Кладовище, на місці якого зараз розташована метеостанція; 5 – Велика Павленська (нині - Шведська); 6 – Невстовський + Вовчий пров. (нині В. Данилейка + А. Тесленка); 7 – Заячий пров. (біля верхів'я Тарапуньки / Чамариного яру);
 8 – Мясоєдових вул.; 9 – Покровська вул. (у XVIII ст. – Бабичівська?); 10 – вул. Бабичів яр + Репіна; 11 – вул. Садівництва (на поч. XX ст. Міняйлівський пров.).

Чамарин і Бабичів яр. Вулиці і ділянки в його межах і поруч у 1930-х рр. [за 60]:
 Протяжність Чамариного яру (від вул. Зіньківської до вул. Лугової) становить понад 3,5 км (перепад висот – від 157 до 95 метрів). Початкова протяжність Бабичевого яру децю менше 1 км (146-120 м). Отже, загальна протяжність Чамариного + Бабичевого яру $\approx 4,5$ км. На днищі цих ярів протікає струмок Тарапунька (Чамаринська і Бабичівська).

Безводна долина, Здихальний яр (1ж) і Монастирська гора (В)

Частина Павленківської балкової системи під західним схилом **Монастирської гори** (відрізок між Яківчанським яром із півночі та гирлом Чамариного яру, що приєднується із заходу) мала назву "**Безводна долина**" (**ж1**); очевидно тому, що струмок Тарапунька в пониззі Яківцівського яру був перекритий дамбою, за якою воду із ставка використовували для виробництва цегли). А ділянка між Чамариним і Бойковим ярами мала назву "**Задихальний (Здихальний) яр**" (**ж2**). Здихальний яр і *р. Здиханка* на його дні є вже на плані В. Кутузова 1730 р. (За О. Коваленко, назва яру з'явилася у 1710-х роках, після Полтавської битви).

Садибна забудова в цьому яру відома під назвою «Нижня Колонія» (основною тут є протяжна вул. Лугова і деякі коротші вулиці, паралельні до неї). У ХІХ столітті в яру діяло декілька цегельних заводів, які використовували для суглинки із правого схилу цього яру; у пониззі яру були скотобійні. *Умовні позначення (с.11): 1а* - Яківцівський яр (до ставка навпроти Павленківського яру); **1б** - Павленківський яр; **ж1** - Безводна долина; **ж2** - Здихальний яр.

Монастирська гора (**В**) отримала назву від розташованих на плато у її південній частині споруд Хрестовоздвиженського монастиря (закладеного в середині ХVІІ століття). Але невеликі поселення на плато існували й раніше.

Ця гора є найбільш відокремленою від інших і становить своєрідний півострів, який у північній частині сполучається із плато Поля Полтавської битви. Із західної сторони гора обмежена ярами *Павленківської балкової системи*, приуроченої до локального тектонічного розлому (Яківцівський і Здихальний яри); а зі сходу – долиною *Ворскли* (до середини ХІХ століття біля цього схилу гори розташовувалася її заболочена протока – Рогізна).

Протяжність плато гори з півночі на південь становить біля 4,1 км (від крайніх споруд монастиря – до кінця селища Дальні Яківці). Ширина ж плато є непостійною, і в крайній південній частині (на території монастиря) становить менше 100 метрів. Найбільша ширина плато – в центральній частині гори (біля 700 метрів). У північній частині гори (селищі Дальні Яківці) ширина плато становить 300-400 м. Площа плато $\geq 1,5$ км².

Абсолютна висота плато в північній частині – до 158 метрів (на Дальніх Яківцях), і знижується на південь до 138 м (перед входом до головного храму).

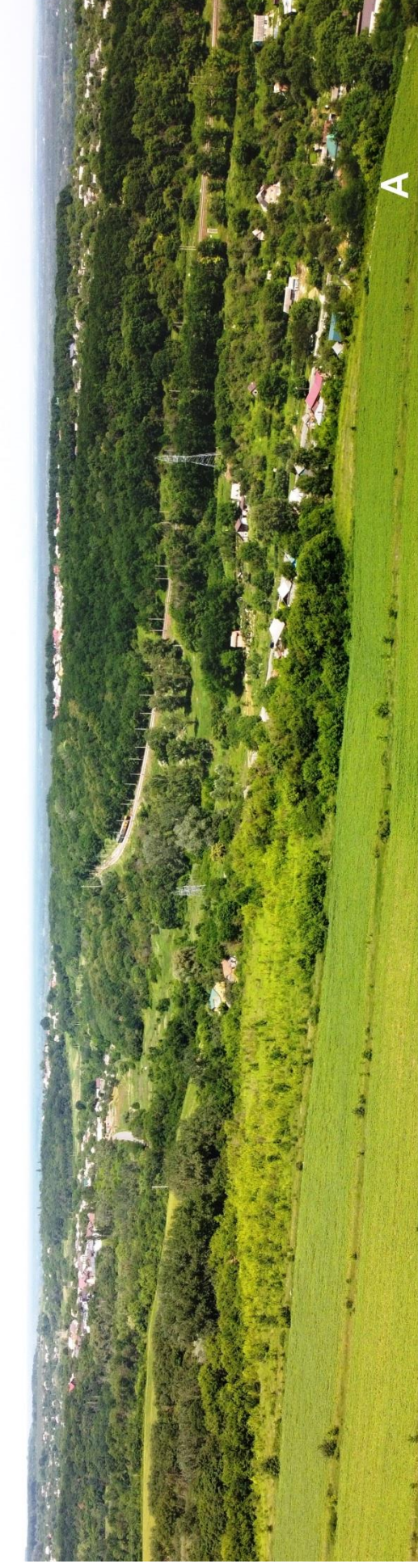
Відносна висота Монастирської гори: біля 70 м на півночі й 50 м на півдні. Схили гори круті, ускладнені зсувами (особливо – зі сходу), та невеликими ярами (із заходу). Із західної менш крутої сторони є два пологі автомобільні в'їзди на плато; із крутішої південно-західної сторони – в'їзд по серпантину. Із півдня й заходу гору огинає полотно залізниці. При його спорудженні на межі ХІХ – ХХ століття схил був терасований, а в другій половині ХХ століття укріплений залізобетонними конструкціями.

Загальна площа гори зі схилами (по підніжжю) становить 3,2 км².

Невеликим ярком (своєрідним перевалом) Монастирська гора поділена на дві частини: більша південна (протяжністю біля 3 км) – це селище «Червоний Шлях»; північна – Дальні Яківці («Яківцівська гора», довжиною біля 1 км).

Хутір Яківці міг виникнути ще до першої половини ХVІІ століття; в останній чверті цього ж століття згадується як село, яке в 1938 році було включено до складу території міста Полтави (тепер – куток «Дальні Яківці»). Землю для побудови робітничого селища залізничників «Червоний шлях» виділили восени 1925 р.; його найдавнішу частину звели в другій половині 1920-х років, і в подальшому розбудовували на північ. До цього мікрорайону із садибною забудовою із півдня примикає Хрестовоздвиженський монастир.

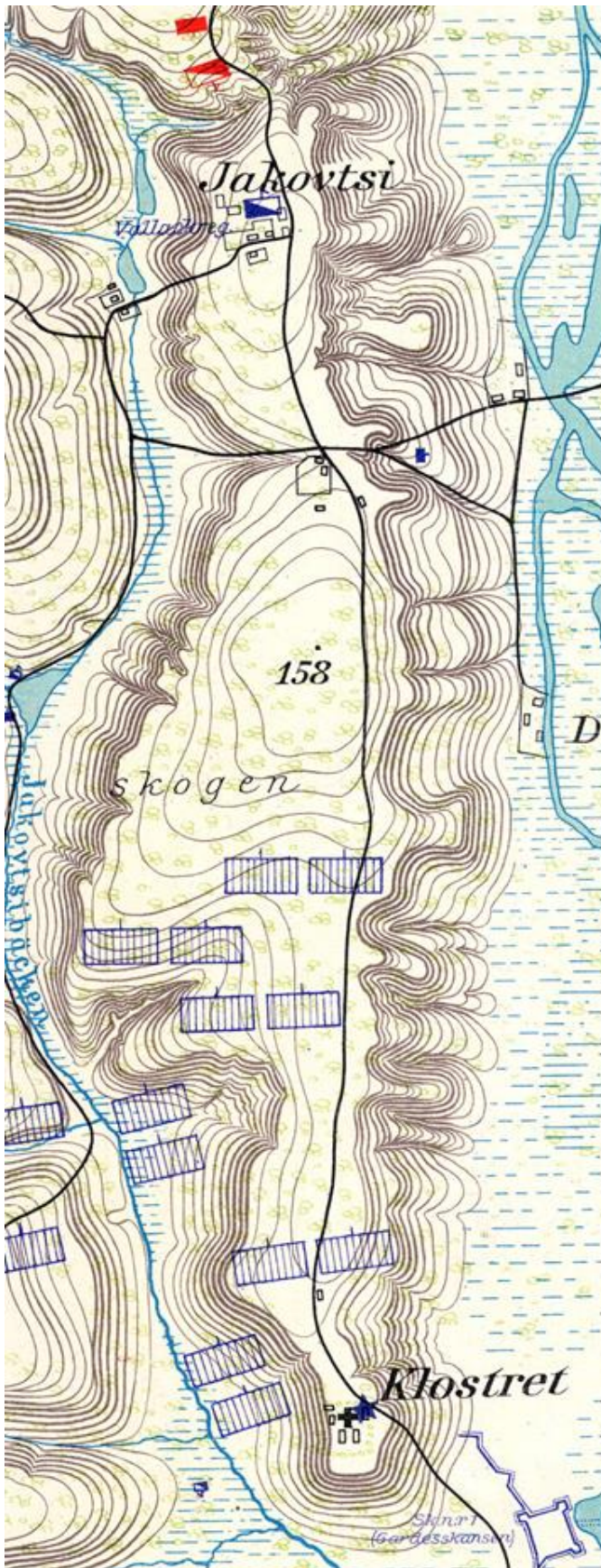

Яківцівський та Здихальний яри, Монастирська гора. На верхньому фото (А) : ліворуч (ближче) – пониження Литвинівського яру, за ним – Павленківського яру (в якому розташований дендропарк). Частина балкової системи вище Павленківського яру – це Яківцівський яр (розділяє Ближні й Дальні Яківці). Зліва від яру – Яківці (Ближні) на плато Поля Полтавської битви, а на дальньому плані, ближче до середини фото – селище Дальні Яківці.

Фото Б є південним продовженням фото А. Залізниця прокладена по лівому схилу Здихального яру (він починається нижче гирла Павленківського яру. В Здихального яру – район Підмонастир'я, який південніше переходить в район Рогізна. На Монастирській горі – селище Червоний шлях. *Фото Віктора Ткаченка, фотомонтаж автора.*

← **Монастирська гора**
на шведській карті-реконструкції
Полтавської битви (1709 року).

Монастир на карті 1876 року.
*Крутосхили і частина плато покриті
дубовим лісом*

Хрестовоздвиженський монастир
на малюнку Т.Г.Шевченка, 1845 р.

На захід від Монастирської гори розташований яр, дном якого тече *струмок Тарапунька*. На плані 1858 р. верхня частина яру названа "**Безводна долина**" – відрізок між Яківчанським і Чамариним яром (бо вище Тарапуньку перекривали дамбою, і воду зі ставка брали для виробництва цегли). «**Здихальний яр**» (за Румянцевським описом 1765-1769 рр. – урочище «**Здихальна долина**») – відрізок між Чамариним і Бойковим яром (цей район у кінці XIX ст. отримав назву «**Нижня Колонія**»).

Монастирська гора, вид із півдня. Праворуч – селище Вороніна ↑

Монастирська гора, вид із півночі. Ліворуч – мікрорайони Вороніна, праворуч – Підмонастир'я, угорі – мікрорайони Рогізна, Поділ, Левада.

На космічному знімку (Google Earth) ↑

На плані Полтави →

Монастирська гора [61, 62].
Північну її частину іноді називають
Яківцівською горою.

Г. Міжбалкове вододільне плато Верхня Колонія (Колонійська гора)

Це міжбалкове вододільне плато займає історичний район Полтави «Верхня Колонія» (зазвичай, цю територію називають «Колонія»). Назва «Колонійська гора» пропонується для плато за традицією топонімії Полтави. Офіційна назва цього району від початку XIX ст. до 1929 року – «Німецька Колонія». Перші родини переселенців із південно-німецьких земель (лютерани за віросповіданням) прибули до Полтави в 1808 році. Їх залучили в місто на пільгових умовах із метою розвитку ткацтва для потреб армії. Миською владою для їхнього розміщення були викуплені земельні наділи.

У 1869 році особливий статус території був скасований урядом.

Передмістя «Німецька Колонія» [52, план 1857 р.]

1 – Чамарин Яр; 2 – Бойків Яр; 3 – Здихальний Яр.

Природні межі плато (с. 11, 14), та історичні межі «Верхньої Колонії»:

- *західна межа* відповідає історичній межі Німецької Колонії (проводимо її по вулиці Театральній, яка відмежовувала Колонію від Сінної площі).
- *північна межа* цього плато – бровка Чамариного яру (1), яка проходить на північ від вулиці Семена Антонця (раніше – Балакіна, Фабрикантська).
- *південна межа* проходить по північній бровці Бойкового яру (2), південніше провулку Ботанічного (біля Ботанічного саду педуніверситету).
- *східну межу цього плато* проводимо по бровці Здихального яру (3), яка проходить на схід від вулиці Олександра Лютото. Схили цього плато і Здихальний яр відносимо до історичного району «Нижня Колонія».

Плато має площу $\geq 0,4$ км²; максимальну протяжність із заходу на схід 1,0 км (разом зі схилом біля 1,4 км), ширину із півночі на південь до 450 м [за 61↑].

2.2. Бойків яр

Бойків яр – невелика але досить глибоко врізана ерозійна форма рельєфу, яка розділяє Колонійську й Архієрейську «гори». А струмок на його днищі впадає в основне русло Тарапуньки у Здихальному яру.

Бойків яр [за 60↑] позначено відтінками коричневого. Паралельно прокладені вул. Колонійська (тепер – Сковороди) і Радянська (Монастирська) – полого знижується на схід по «Архієрейській горі». Заглиблення в гирлі яру – улоговини ставків.

Сучасне використання земель в межах Бойкового яру і на плато поблизу нього ↑

Вершини яру – на розі вулиць Володимира Козака і Григорія Сковороди. Нижня межа – вулиця Бойків яр (на схід від неї переходить у Здихальний яр). Протяжність яру в цих межах ≈ 1 км (перепад висот: 152...110 м). У верхів'ях (біля Аграрно-економічного коледжу) яр вузький, крутосхиловий, із захарашеним днищем. У нижній частині суттєво розширюється (≥ 500 м); його профіль стає виположенішим, з урізом днища 15-20↓ метрів. У Бойковому яру і на його схилах розташований ботанічний сад ПНПУ.

2.3. Тарапунька – мережа струмків Павленківської балкової системи

(Гідроніми й гідрографія Павленківської балкової системи: 1а-ж, 2)

Схему Павленківської балкової системи дивіться на с. 11 і 14.

2.3.1. Версії походження гідроніму «Тарапунька».

У письмових джерелах про Полтаву гідронім «Тарапунька» трапляється з другої половини XVII століття [16]. Нижче ми викладаємо різні версії походження назви (з коментарями: акцентуючи увагу на найбільш ймовірних і пояснюючи, чому інші є менш вірогідними).

«Тарапуньками» називали не тільки ці, але й інші струмки в Полтаві. Є.Капчинська [10] називала «Південною Тарапунькою» навіть струмок, що тече Мазурівським яром (хоч історичних доказів цьому немає). Тобто для мешканців Полтави «Тарапунька» – це не скільки назва конкретного струмка, стільки термін загальний, що означає невелику річечку взагалі (як і термін «Рудька»).

Назва «Тарапунька» не є унікальною тільки для Полтави, і це важливо для пояснення її походження. На Полтавщині є ще 5 Тарапуньок або близькі до неї назви: біля с. Микільське поблизу Полтави; в селищі Опішня, басейну Ворскли (трапляється в публікаціях її назва як «Тарапунька»); протока Тарапунька неподалік сіл Кибинці й Шарківщина на Миргородщині; в селах Великі Будища (притока р. Грунь) та Римарівка колишнього Гадяцького району, басейн Псла (Тарапунка). Поблизу північних меж Полтавщини, біля с. Ладьки в Роменському районі Сумської області, – історичної Полтавщини, – є річечка Тарапуня (ще писали назву цієї річечки як Тарапунья) [25, с.554]. За повідомленням Д.Деркача, невеликий струмок під назвою Тарапунька протікав ще відносно недавно й у с. Більськ Котелевської громади.

І окремо, біля міста Кам'янки Черкаської області є притока р. Тясмин – річечка Тарапунка або Тарапутка (тече й через урочище Тарапун, яке належить до Холодноярських лісів).

А ще далі, на сучасних картах Кубані (етнічних українських землях), є річечки Тарапанка і Суха Тарапанка — притоки Бейсуга.

Розпочнемо із публікації кубанського краєзнавця Євгенія Сидорова про останню назву, оскільки вона дає уявлення про трансформацію гідроніму за відносно короткий проміжок часу: «На старих картах назву цієї річки писали у такому вигляді: Торопянка, Торопанка (в першій половині XIX ст.), а вже в другій половині XIX – на самому початку XX століття писали: Тарапянка, Тарапянька, Тарпанка, Тарпянка. На картах 1920-х років назва вказана: р.Тарапянка, а при укладанні карт 1930-х/1950-х років закріпили спотворену назву: Тарапанка. Отже, наведений історичний ряд зміни гідроніму демонструє, що первинною була назва *Торопянка* — швидка, кваплива річка».

Не виключено, що ця назва була перенесена на Кубань переселенцями з Полтавщини в кінці XVIII – на початку XIX століть, і спочатку носила назву *Торопунька*, а в подальшому назва була спочатку зрусифікована укладачами карти на *Торопянка*, і далі пройшла етапи спотворення до *Тарапанка*.

Поки що залишимо на опісля аналіз гідроніму з Черкащини, бо його походження може бути й інакшим, ніж *Тарапуньки* / *Тарапунки* / *Тарапуні* / *Тарапульки* з Полтавщини.

1) Ця версія походження гідроніму *Тарапунька* здається нам найбільш ймовірною. Історик Полтави М.В. Лятошинський [16] пояснює походження назви від давньоукраїнського розмовного «торопитися» – поспішати, в сенсі: «швидко текти». Отже, первинна назва річечки – *Торопунька*. А вже пізніше відбулася трансформація з *-o* на *-a*, й у вимові, публікаціях і на картах закріпилася назва *Тарапунька* (за аналогією з кубанською Торопянкою).

Цю версію, як основну, підтримують Олексій Стрижак [28] і Юрій Шаповал [36, с.165], який пише: «Вірогідно, що цей гідронім утворився на основі словотворчого елементу тороп (в укр. лексиці – торопун, торопець, торопчій, торопко, тощо, в рос. „торопиться” – спішити). До словотворчої основи тороп був долучений український словотворчий елемент -ун в значенні „он, он то, он та, он той”: тороп+ун – торопун, внаслідок чого утворилася форма гідроніму із значенням „он той, що спішить”. До утвореної форми гідроніму була долучена флексія -я, яка утворила форму гідроніму жіночого роду з тим же значенням: торопун+я – торопуня. В свою чергу, з часом, на місце флексії -я був долучений український вказівний урізаний займенник ка (яка): торопунь+ка – торопунька, із залишковим пом’якшенням на місці вилученої флексії -я. Реконструкція значення гідроніму Торопунька може бути слідуючою: „он (то) річка, яка спішить, швидко тече”. Сучасна форма гідроніму Тарапунька виникла внаслідок російського впливу, російської вимови гідроніму Торопунька (рос. „торопиться” – тарапітца) у полтавському регіоні». Тобто назва є прикладом полтавського суржика. Плюс до того ж, у XIX столітті публікації й карти виконувалися російською.

У словникові російської мови Володимира Даля знаходимо: «торопленье, торопь» – спех, поспешность, суета ...; «торопливый» – слишком скорый, спешливый, ... скороспешный [30, т.4, с.385].

• Який недолік має перша версія пояснення назви?

- Її противники пишуть, що Тарапунька – це рівнинна річка, і її течія не така вже й швидка, «тороплива», як у гірських річок. Але так знається нам, - людям, яким є з чим порівнювати. Для жителів Полтавської рівнини струмки були швидкоплинною течією, які «торопилися» від джерел у вищій – донизу.

Чому ми бачимо перший варіант назви найбільш ймовірним? Бо вважаємо, що гідронім має місцеве походження назви через його локалізацію, переважно, на території Полтавщини з її характерною говіркою, а також через те, що назва, в цілому, відповідає «норову» цієї річечки.

У словнику Бориса Грінченка знаходимо дещо інше пояснення слова «торопитися», а саме: пугаться (лякатися), робѣть (ніяковіти).

— «Чого він торопиться, оцей тороплений кінь?» [24, С. 247].

Вважаємо, що тут Б.Грінченко пояснює аналог російського «торопеть» (воно є в словникові В.Даля, після пояснення змісту слова «торопить»). Це пояснення в словникові Б.Грінченка дещо перекликається з другою версією походження гідроніму «Тарапунька» (на наш погляд, вона поступається першій, оскільки не пояснює поширення назви на Полтавській рівнині, та все ж певний зв’язок із першою версією, все ж, прослідковується).

2) Друга версія пов'язує походження назви з переселенцями із Польщі чи українських земель (Прикарпаття), якими Польща володіла ще до 1569 року (у цей рік обманом відібрала в Литви землі й на Лівобережжі Дніпра).

Краєзнавець Володимир Халимон [33] у своїй статті поширює версію про походження гідроніма «Тарапунька» від слова «*тарapati*» («*тарapата*»).

Tarapáta — діалектне слово, що означає: «колотнеча, халепа, клопіт, шум, гриміння» [4, т.5 с.520]. Існує також вираз: «потрапити в тарапату (тарapati)» — тобто «опинитися в скрутному, безвихідному становищі; потрапити в біду».

— «Ох, а ми за нинішніми пригодами й тарапатами здорово-таки запізналися на обід, — скрикнув Тоньо» (Іван Франко, III, 1950, 362).

Слово «*tarapata*» Google-перекладач з польської мови на українську подає як «*біда*».

Прибічники цієї версії вважають, що назва потрапила в першій половині XVII століття з переселенцями до Полтави із Прикарпаття або самої Польщі, з якими також пов'язують ще й назву Мазурівського яру (Мазурівки).

Чому така «катастрофічна» назва присвоєна струмкові?

- Прихильники цієї версії розмірковують, що під час танення снігів чи сильних дощів річка могла «робити біду, клопіт, шуміти-гриміти», розливаючись і руйнуючи. Мешканці старших поколінь пам'ятають, як ще 50 і більше років тому Тарапунька розливалася так, що діти з протилежного схилу Чамариного яру й Дальніх Павленків не могли певний час добратися до школи, а жителі вулиці Лугової плавили по своєму обійстю на човнах.

Володимир Халимон розмірковує, що місцеві жителі, все ж, частіше називали річку ласкаво — *Тарапушка*, *Тарапатенька*, а згодом і *Тарапунька*. Ну ... якось ця лагідність не тулиться до біди - "тарapati".

Нам ця версія не імponує, оскільки не пояснює: чому назва з таким складним походженням з'явилася не тільки в Полтаві, але й в інших місцях, де балки не мають такого нахилу днища й розмірів, як Павленківська (а то й взагалі протікають по низовинній заболоченій місцевості). Та й немає гідронімів із подібними назвами ні в Польщі, ні на заході України.

Між іншим, найближче за звучанням до назви "Тарапунька" є слово *Тарапанк* (տարաբանկ) — вірменською мовою «*мука, страждання*». До «тарapati» / «біди» це слово близьке. Приклад для тих, хто шукає співзвучність гідроніму з іншомовними словами й іноді доходить до абсурду.

3) Третя версія будується на ось цій строчці зі словника Б.Грінченка:

- *Тарапунька*, -ки, ж. Раст. Cucurbita Pepo Var Citrifomis. [24, т. 4, с. 247].

Цей варіант потребує пояснення й уточнення. Слово «*тараку́тка*», що має румунське (молдавське) походження, в українській мові трансформувалося на «*тарапунька*». І знову таки — гра слів (близьких за звучанням), як і в попередньому випадкові, яка навряд чи пояснює походження гідроніму.

Тараку́тка / *тарапунька* — «сулія з гарбуза». Очевидно, мова йде про рослину із родини гарбузових — лагенарію (*Lagenaria siceraria*), — пляшковий гарбуз або тикву, яку використовували для виготовлення ємкостей у степових місцинах (де бракувало деревини). Колись тикву після очищення та висушування використовували як ємність для збереження харчів (олії, солі, крупи, насіння) та як посуд. Ця рослина і вироби з неї давно відомі на

території України. Але якось пов'язати цей предмет із річкою – проблематично. Бо це не рослина річкових чи балкових низин, і не дикоросла (введена в с.-г. культуру, походить із Африки). До речі тиква – українська назва цієї рослини (тому що дехто сприймає його як русизм, – неправильне використання слова «гарбуз»).

4) А тепер повернемося до річечки *Тарапунка* / *Тарапутка* в урочищі *Тарапун*, яке належить до Холодноярських лісів біля міста Кам'янки Черкаської області (притоки р. Тясмин). Ця місцевість кам'яниста, й назва може мати інше походження – від слова «*тарапан*». *Тарапан* – слово з тюркських мов (у т.ч. кримсько-татарської), й означає кам'яне чи дерев'яне корито, в якому давлять (топчуть) виноград; тобто давильня для винограду. Ну ... погодьтеся, що для полтавських Тарапуньок аналогія дуже віддалена. А ось для черкаської Тарапунки / Тарапутки, в руслі якої є кам'яні заглибини, схожі на тапаран, ймовірність більша. Дехто вважає, що татарське «тарапан» могло трансформуватися в українське «тарапун» / Тарапунька. До речі, прізвища Тарапун, Тарапан, Тарапанов не рідкісні (рідко – Тарапунько).

5) Неодноразово доводилося читати публікації з версією, що Тарапунька – то трансформована народною етимологією назва струмка тюркськими мовами: *Карапулька* → *Тарапулька* → *Торопунька* → *Тарапунька*.

Для довідки: *Карапулька* — ліва притока річки Лугань, басейн Дону. В перекладі словосполучення «кара пулька» – «чорний порох». Дуже відомим є слово «карапуля», «карапулька» — зменшувально-ласкальне від слова «карапуз» (дитинча), теж тюркського походження.

Вірогідність такої трансформації існує, але її важко довести прикладами. Десь, та й залишилася б початкова назва на Полтавщині. Але ні, наведений приклад Карапульки зі сходу України є одиничним.

6) У брошурі дослідника-аматора Валентина Стецюка “Сліди прадавнього населення України в топоніміці” [27] читаємо, що назву невеличкої річки Тарапунька можна вважати іранського походження (сарматського чи аланського) і перекласти як “Чорний гриб”, бо в усіх іранських мовах tar(a)означає “чорний”, а rongo, ronka, fank - будь-який маленький круглий предмет (наприклад, озерця на днищі балки).

Відомо, що в Поворколлі до X ст. н.е. племена – носії північно-іранських мов, контактували зі слов'янами. Але, на наше переконання, гідроніми невеликих водотоків навряд чи в нашому краї зберігаються так довго (на відміну від гідронімів більших водотоків), оскільки між X і XVII століттями плінність складу населення навряд чи дозволяла їх зберегти.

Та й за змістом ця версія виглядає непереконливою.

7) Філолог Костянтин Миколайович Тищенко у статті «Слід чингізидів у топонімії Лівобережжя» пов'язував назву річечки Тарапунька зі словом «тарапун», але толком не пояснює його походження (чи то аланського, чи то давньомонгольського, чи уйгурського), з натяком, що то – «голова».

8) А філолог Юрій Карпенко виводить слово, як наслідок видозміни імен Фарафон – Ферапонт (*Грецьке: therapon, род. п. therapontos* — слуга.) – Терапонт – Тарапун (звідси – Тарапунька) – як приклад субституційних змін канонічних особових імен із звуком -ф в українській мові.

9) В.Посухов назву виводить від литовського «велике джерело» (?) [22, с.121]

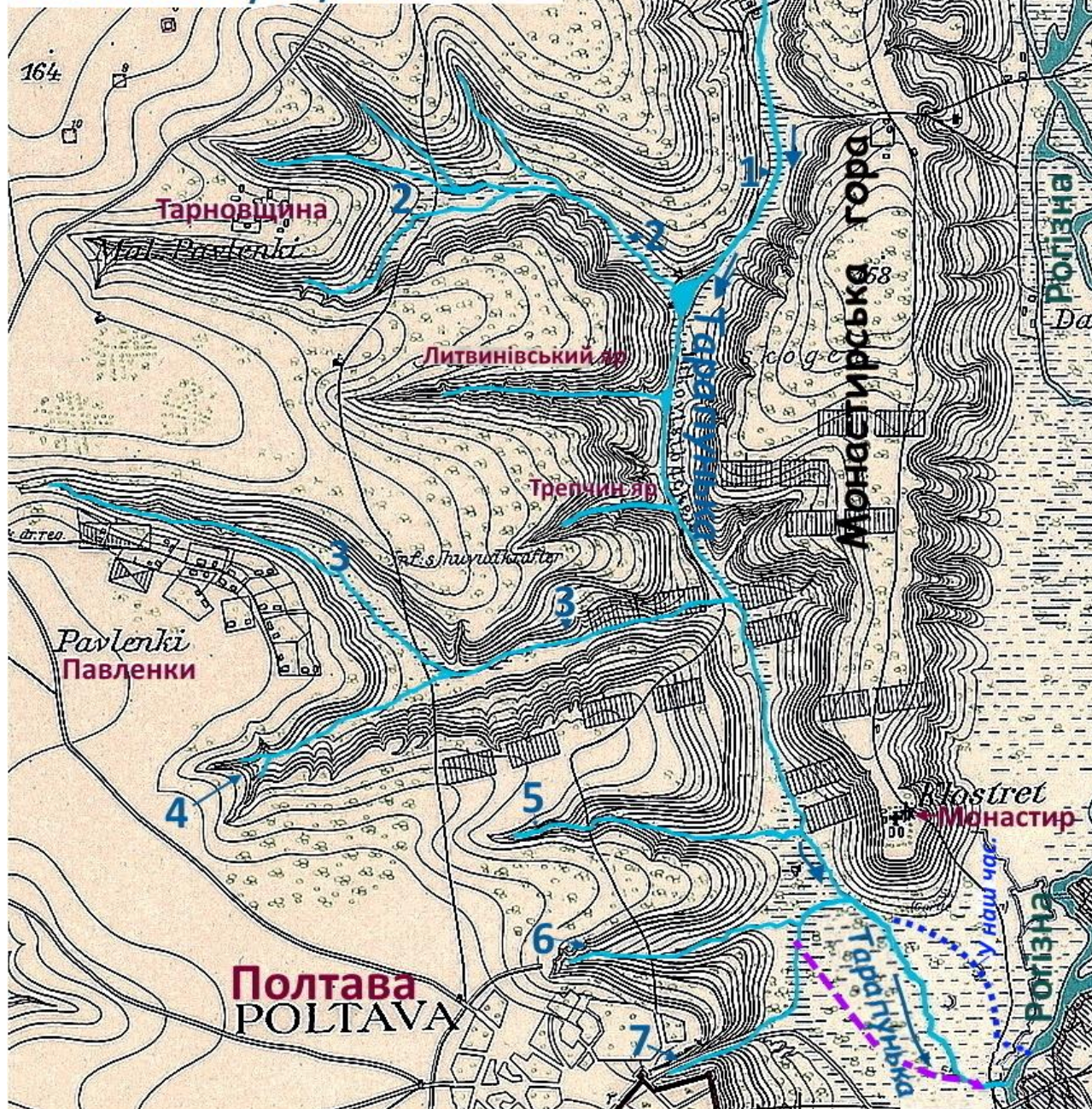

2.3.2. Гідрографічна характеристика Тарапуньки

- ТАРАПУНЬКА: 1.Яківчанська;
2.Тарновщинська (дендропарк)
3.Чамаринська (Павленківська)
4.Бабичівська.
5.У Бойковому яру.
6.У яру Панянка.
7.Панянському спускові.**

Тарапунька і її притоки на плані реконструкції Полтавської битви [за 56↑] Синьою пунктирною лінією показано нинішнє пониззя течії Тарапуньки. Струмки, які раніше текли Панянським і Фортечним ярами, у верхніх і середніх частинах протікають по трубах, а у пониззі виведені до Ворскли нижче сучасного гирла Тарапуньки (фіолетова лінія). Тому в наш час ми не включаємо ці струмки до басейну Тарапуньки. Але включаємо той, що тече Бойковим яром і підписаний на електронних картах як Тарапунька (Бойкова).

Нижня частина течії Тарапуньки проходила заболоченою заплавою Ворскли (до 1814 року – на ділянці її дуже заболоченої протоки – Рогізної). Після зникнення протоки (унаслідок побудови дамби) ця місцевість тривалий час залишалася заболоченою, й отримала у народі назву зниклої протоки – куток «Рогізна». У ХХ столітті заболочену ділянку штучно більш-менш дренавали, а русло Тарапуньки відвели вліво, східніше, – за межі житлової забудови, до «Зеленого острова» (її гирло зараз на 300 м вище природного).

З гирлом Тарапуньки визначилися. А в якому із численних верхів'їв Павленківської балкової системи розташований її витік?

- З нашої точки зору, він розташований в її крайній північній частині, в одному із верхів'їв Яківцівської балки, північніше селища Яківці.

Її продовженням є Безводна долина / З(а)дихальний яр (на плані В.Кутузова 1730 р. *струмок у Здихальному яру названо Здиханка*), а в кінці ХVІІІ ст. він же – *струмок Здихальний* [31, с. 63].

Разом вони утворюють лінійну форму рельєфу, безумовно приурочену до локального тектонічного розлому земної кори.

Витік Тарапуньки – джерело (приблизно між вул. Нагорною й залізницею). Від початку ХХ ст. на дніщі цього верхів'я Яківцівської балки – насип залізниці.

Відзначимо, що рисунок річкової мережі Тарапуньки (станом на початок 2020-х років) суттєво відрізняється від рисунку мережі станом на початок ХХ століття й раніше: одні струмки зникли (не проявляються як постійні водотоки, й можуть існувати тимчасово, під час короткочасної повені, та й то не щорічно, або сильних дощів, що теж буває зрідка); інші сховані в труби.

Тому гідрометричні розрахунки нижче ми подаємо ДО часу суттєвої зміни гідрографічної мережі (на кінець ХІХ ст., орієнтовні), та сучасні дані.

Подібні розрахунки на 2008 і 2022 роки подали ряд авторів [6, 26], але їхнім недоліком є помилкові уявлення про те, що є Тарапунька і її мережа (вони вважали струмки не частиною системи, а як окремі).

У кінці ХІХ ст. протяжність русла Тарапуньки від витіку до гирла становила біля 6,25 км. Сумарна протяжність усіх водотоків її мережі ≈ 19 км.

Висота верхів'я Тарапуньки +143 м, гирла +81 м; перепад висот ≈ 62 м.

1) **Яківцівська Тарапунька** – ділянка верхньої течії струмка у межах Яківцівського яру (див. с.17 і 37) – від верхів'їв балочок до місця злиття з Тарновщинською Тарапунькою). На планах початку ХХ століття видно, що струмки у верхів'ях мали течію, але у зв'язку з прокладанням залізниці в балці постійний водотік майже відсутній (виключення – струмок між пров. Окопним і Віри Жук у Ближніх Яківцях). Трапляються окремі болітця.

2) **Тарновщинська Тарапунька** – в межах яру, в якому розташовані селище Тарновщина і Полтавський міський парк / дендропарк (с.18-19, 37). Ще в середині ХVІІ століття тут, у **Павленківському яру**, виникло козацьке село Павленки. У ХVІІІ столітті на річечці діяло декілька невеликих водяних млинів; існували чималі ставки. Станом на середину ХХ століття ця балка була сухою. У зв'язку зі створенням дендропарку на початку 1960-х років у середній частині яру спорудили греблі, і перед ними виникли нові ставки.

У наш час більш-менш постійні водотоки є в трьох відвершках Павленківського яру: 1) Центральна балочка (протяжністю ≈ 2 км) бере початок біля вулиці Яківчанської, близько до входу в дендропарк; 2) Тарновщинська балка (1 км) огинає з півночі селища Тарновщина; 3) Південна балка (1,7 км) розташована на межі з Дослідним полем.

Протяжність всіх постійних і тимчасових водотоків у Павленківському яру $\approx 4,2$ км. Перевищення витоку над гирлом (на вул. Луговій) становить ≈ 58 м.

Один із витоків Тарапуньки в Південній балці Павленківського яру навесні

Чамаринська (Павленківська) Тарапунька – струмок (3,5 км), що протікає днищем **Чамариного яру** (с.22-23, 37) в колишніх передмістях Павленки й Колонія. Біля нього в 1919 р. народився відомий актор Юрій Тимошенко, який взяв сценічний псевдонім «Тарапунька», та зробив цю річечку відомою.

Значний похил днища яру (2,6 м/км) зумовлює швидке стікання води в період сніготанення та після злив (торопунька / тарапунька!). Високі повені спостерігались на Павленківській Тарапуньці до 1963 року.

Ще в 1950-х роках водотік розпочиналася аж за Зіньківською дорогою (через нього був місток) [32]. Саме цей потічок іноді розглядають як витік Тарапуньки, а інші струмки – її притоки [26]. Питання місця витоку – це справа історичної інтерпретації. Ми свою точку зору виклали вище.

Ще в середині ХХ століття, як згадують старожили, вода використовувалася навіть для приготування їжі; в річечці водилася дрібна риба, раки тощо. На її берегах зростали величезні верби. Мальовничі краєвиди Павленківської Тарапуньки бачимо на полотнах художника Г.Г. Мясоєдова (*див. с. 41*).

У другій половині ХХ ст. ділянка від вул. Зіньківської до улоговини в кінці провулку Заячого тече в трубах. Річечка не пересихає, не перемерзає. Живлення річки снігове й дощове, хоча в посушливі роки значну частку в її живленні мають ґрунтові води. Багато джерел, які раніше живили Тарапуньку, замулені; деякі виведені у зливову каналізацію. А деякі з існуючих джерелець продовжуються не водотоками, а невеликими «висячими» болітцями на схилах. Гирло струмка – теж на вул. Луговій.

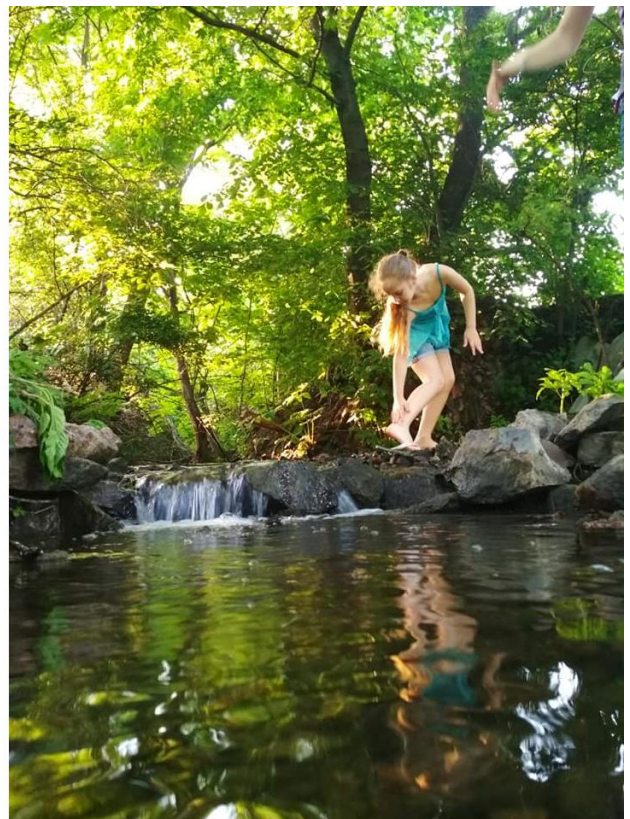
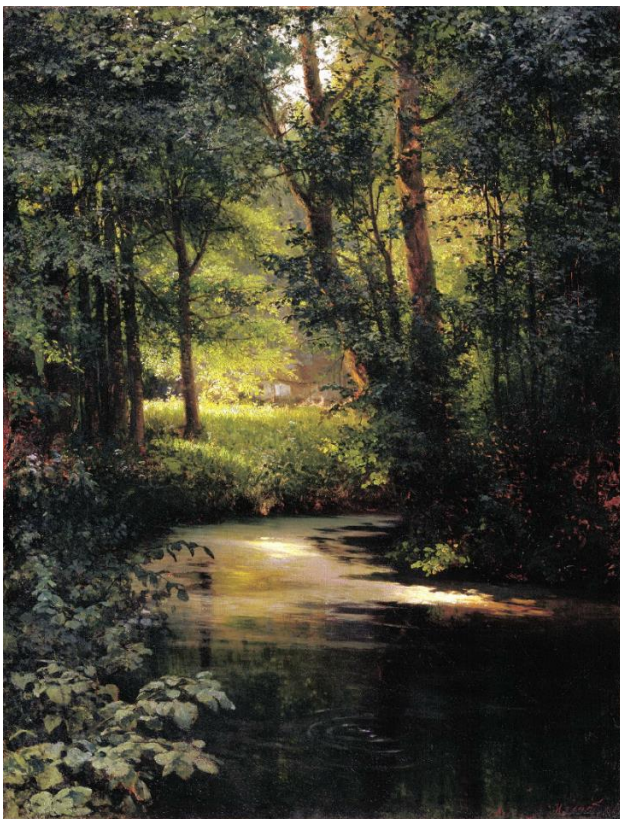
Із чисельних колись копанок і ставків на Павленківській Тарапуньці залишився один (*с. 41, фото угорі*), плюс декілька ще викопані на днищі Чамариного яру недавно у садибах на колишніх землях Садівництва [1, с.16-17].

Ставок на Тарапуньці

Цей невеликий ставочок внизу вул. Мясоедова на Павленках існує здавна

Ліворуч – невеликий ставочок на садибі Г.Г. Мясоедова, картина 1890-х рр.

Праворуч – невелика запруда на Тарапуньці (фото В.А. Мухи)

Відносно недавно на Павленківській Тарапуньці існували й інші ставки.

Бабичівська (Південна) Тарапунька (1,2 км) – притока Павленківської Тарапуньки протікає по дніщу **Бабичевого яру** (с.22-23, 37) в колишньому передмісті Павленки, його кутку Бабичівка. Вона брала початок із кількох джерел в районі палацу дозвілля «Листопад». Невеликий відрізок її тече у бетонних трубах, далі по поверхні до вул. Садівництва, де біля наносної станції «Полтававодоканалу» притока впадає в Павленківську Тарапуньку. Середнє значення похилу – 19,4 м/км (тобто великий). Ширина русла – 0,5-2 м, глибина 10-30 см. Струмок має стік протягом усього року. Максимальна розрахункова витрата води складає 187 м³/с [26]. Гідротехнічні споруди на Бабичівській Тарапуньці представлені переїздами із труб. Дуже засміченими є береги та дно річки, вода у будь-який сезон каламутна, темного кольору, іноді із неприємним запахом, як тут – біля містка на вул. Покровській↓

Тарапунька в Бойковому яру (с.30-31; принаймні, так струмок позначають на сучасних електронних картах). Гідрологи ж позначають його як «Струмок без назви» [26]. Через колекторну трубу струмок впадає в основне русло Тарапуньки в Здихальному яру, біля місточка по вулиці Монастирській. Довжина струмка – 1,6 км. Середнє значення похилу – 5,61 м/км. Ширина 0,5-1,0 м, глибина – до 0,5 м [за 26]. Він має стік протягом усього року. В руслі та на дніщі яру налічується 7 гідротехнічних споруд, основна частина з яких — ставки-копанки, які на початку ХХ ст. використовували для

пивоварного заводу, а в 1920-1960-х роках – для заводу з обробки шкір.

На планах Полтави 1910-х років [57,58] на струмку показано каскад невеликих ← ставків, три з яких збереглися до нашого часу (більша частина вже зникла).

Основна частина русла струмка розташована у межах ботанічного саду ПНПУ (колишнього Архієрейського саду).

Д. Міжбалкове вододільне плато між Бойковим і Панянським ярами (Архірейська гора)

Міжбалкове плато між Бойковим і Панянським ярами має форму трикутника (на схемі нижче обведене контуром): від 0,5 км в найширшій – до 0,1 км в найвужчій нижній частині. Плато знижується із заходу, від вул. Козака (153...150 м) – на схід / північний схід, у бік бровки Здихального яру (120м). У поперечному перерізі воно має випуклу (куполоподібну) форму. По центральній осі цього "купола" ще в першій половині ХІХ століття прокладена вулиця Монастирська (її довжина в межах плато ≥ 800 м). Ця вулиця проходить по міжбалковому вододілові. Від нього лівим схилом вода стікає до Бойкового яру, а правим – до Панянського яру (перепад висот – до 35м):

Загальноприйнятої назви цього плато на відомих нам планах і в архівних матеріалах не зустрічалось. Авторка дисертації з географії Полтави (1947) Єфросинія Капчинська [10] називає цю територію **Гористий виступ**. У нижній частині цього плато, до речі, розташований провулок Гористий.

Підтримку у фахівців отримав варіант назви **Архірейська гора** (що узгоджується із традицією полтавської топоніміки).

У верхній частині цього плато ↑ розташовувався так званий "Архірейський сад" (його добре видно на цьому плані середини ХІХ ст.). Колись цей сад займав, практично, весь трикутник ліворуч від Монастирської вулиці.

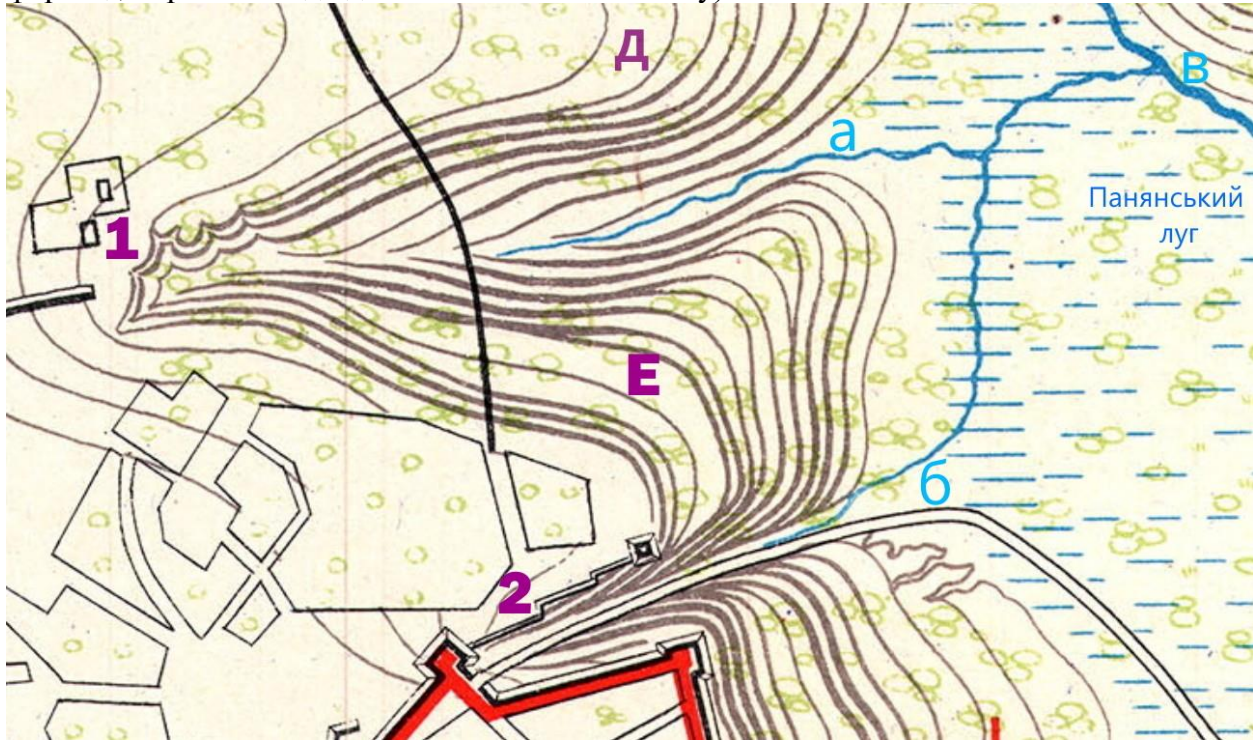
А ще на початку ХVІІІ століття цю ділянку вкривав природний дубовий ліс. Є інформація, що на початку ХІХ ст. ці землі належали Варварі Олексіївні Розумовській (в заміжжі – княгині В.О. Репніній-Волконській; 1778—1864).

2.4. Панянський яр і Прифортечний яр (Панянський спуск)

1 – *Панянський яр* розділяє «Архієрейську» (Д) і «Панянську» (Гончарну) гори (Е). По ньому прокладена вулиця Шолом-Алейхема (до 1923 р. *Новопроложена*), та ряд менших вулиць і провулків. Це природна давня широка ерозійна форма рельєфу.

2 – вузький *Прифортечний яр (Панянський спуск)* має не зовсім природне походження (це розширений ерозією захисний рів у північній частині Полтавської фортеці, паралельно до ділянки її захисного валу).

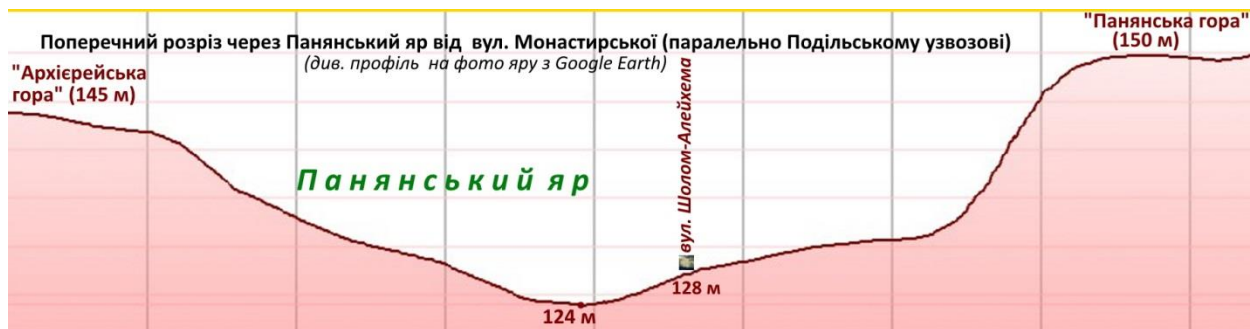
Яри і плато з контуром пн. частини ↑ фортеці. Витоки р. Панянки (а,б). [За 56]

Панянський яр, вулиці й забудова (Google Earth, 2023). Ліворуч – західна (верхня) частина яру, праворуч – східна (нижня) частина. Жовтою пунктирною лінією показана нижня межа Панянського яру; блакитною стрілкою – його найнижча частина й напрямок течії струмка Панянка на днищі яру.

На наступній сторінці – профіль Панянського яру по провулку Подільський узвіз.

Панянський яр розпочинався поблизу перехрестя вулиць Володимира Козака й Шолом-Алейхема (абсолютна висота його початку 150-145 м). Ця територія, значною мірою, змінена дорожнім і житловим будівництвом, тому в наш час вершина яру чітко не виражена.

Днище яру розширюється в напрямку його гирлової нижньої частини. Його межу орієнтовно проводимо до провулках Гната Михайличенка (колишньому Дмитрівському) та Грабовського, що прокладені перпендикулярно днищу.

Протяжність яру в зазначених межах ≥ 800 м; перепад висот між вершиною і нижньою частиною яру становить ≥ 50 м (повздовжній профіль); уріз днища яру стосовно бровок плато = 20-30 м (див. поперечний профіль↑).

Найбільшою вулицею, яка прокладена паралельно днищу яру, праворуч від нього є вул. *Шолом-Алейхема* (до 1923 р. – вул. *Новопрокладена*, хоч позначена ще на планах другої чверті ХІХ ст.). У другій половині ХХ століття весь забудований масив у цьому яру отримав у населення неофіційну назву «*Шоломка*». Ще одним прикладом народної назви є «*Шемякінська балка*» (на початку ХХ століття відомий спортивний і цирковий борець Іван Шемякін у верхів'ях струмка організував купальні). У публікаціях 1940-х/1960-х років трапляється назва «*балка Шолом-Алейхема*». Але це – неологізм (за радянським стилем перейменування).

Ми не маємо сумніву з приводу історичної назви яру: *Панянка*. У кінці ХVІІІ ст. *Панянкою* називали північне передмістя Полтави біля цього яру. Але пояснюють цю назву хіба що народні легенди (про якихось панянок). Це так звана «народна етимологія» від якогось подібного слова (назви). Можливо, ще з часів польського панування. Є й літературні (художні) версії.

На днищі яру досі тече струмочок (більшою мірою, то трубах). На одних планах він названий як *річка Полтавка*, а на інших планах, як і яр – *Панянка* (що є більш обґрунтованим), яка далі тече заплавою і впадає до Ворскли.

Версія В.І. Посухова про походження назви від фіно-угорського «*Панань*» (струмок із піщаним берегом) навряд чи відповідає реаліям (піску на березі немає).

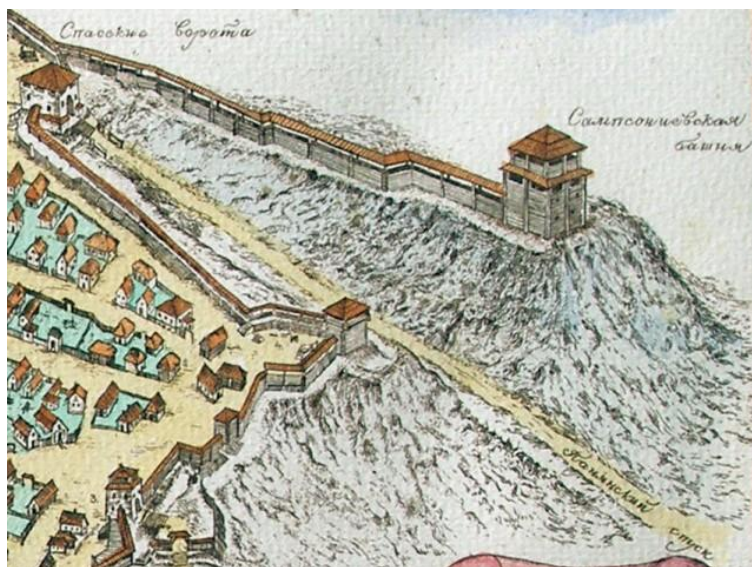

Прифортечний яр (Панянський спуск, узвіз) – відносно новий яр, по якому прокладено верхню частину вулиці Панянка. Це розширений ерозією а також дорожніми роботами захисний рів у північно-східній частині Полтавської фортеці). Така назва дозволяє не плутати Панянський спуск із Панянським ярмом (с.44). На дні обох ярів – струмки, які зливаються на Панянському Лузі в один. Раніше цей струмок впадав у р. Тарапуньку, а зараз – до р. Ворскли.

*Профіль вул. Панянка (по Панянському спускові / Прифортечному яру)
Протяжність – 630 м. Перепад абсолютної висоти: 154...93 м ($\Delta \approx 60$ метрів).*

Панянський спуск (Прифортечний яр) відділяє Старополтавську гору, на якій сформувалася Полтавська фортеця (Старе місто), від Панянської гори.

На старих планах цього яру немає. Північніше стін фортеці був рів, який із часом поглибила ерозія + оборонний облаштунок поблизу стін фортеці – переказ (розкат). На самому початку ХІХ ст., за наказом генерал-губернатора Куракіна, спуском проклали проїзд на дамбу, яка вела в с.Триби, й далі – на Харківський тракт.

Щодо назви спуску й вулиці: її поширили зі старої назви «Панянський яр» сюди – на новий яр біля фортеці.

Подібне перенесення старих назв на нові об'єкти трапляється нерідко.

*Початок
Панянського
спуску
(узвозу)
на гравюрі
Joseph
Constantin
Stadler
1804 рік*

*За рисунком
Олександра
Кунавіна →*

Паняньський бульвар відповідає частині валу фортеці між двома баштами:

Паняньський бульвар →
Схема-врізка:

Паняньський спуск.
Фото початку ХХ століття.

Початок Паняньського спуску,
вигляд знизу.
Фото початку ХХ століття.

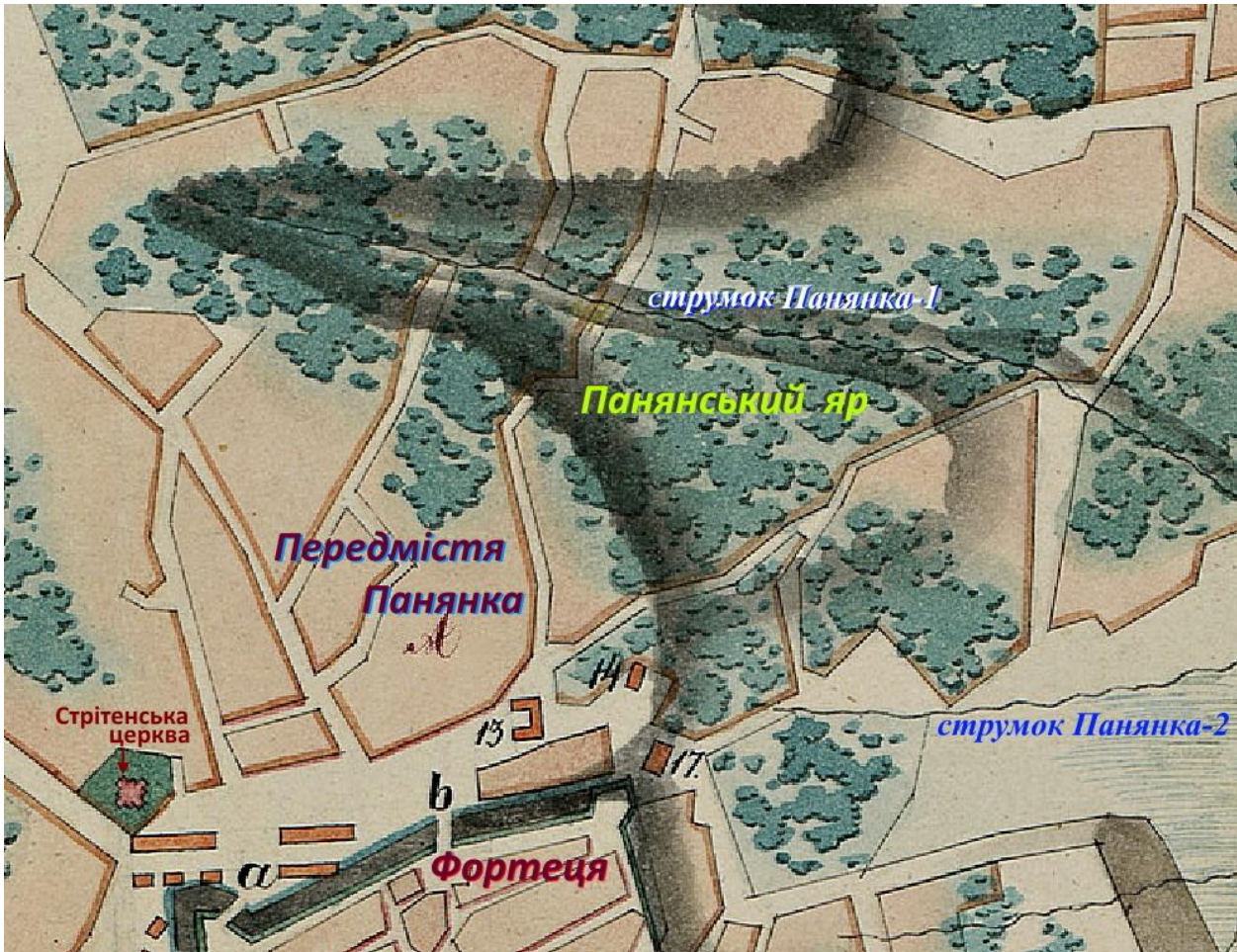

Е. Панянська (Гончарна) гора (див. плани на с. 11 і 44; та фото на с.45)

Панянська гора – це міжбалкове плато і його схили в бік Панянського яру.

Із південного заходу її межа – вул. Пилипа Орлика, а з інших сторін – Панянський яр і спуск. У кінці XVIII століття ця територія згадується як північне передмістя Полтави – Панянка. Втім, М.В. Лятошинський [16] відносив перші згадки про Панянку ще до XVII століття. Він робить припущення, що в передмісті могло знаходитися помістя пана – власника міста. Інші пояснення походження назви він слушно відносить до легенд.

Зустрічається й інша назва цього нахиленого плато: *Гончарна гора*. Гончарним називали провулок Капельгородського (там працювали гончарі).

↑ *Передмістя Панянка (А)* на плані біля 1800р. [45].

Башти фортеці: **а** – Сампсоніївська;

б – Спаська і Спаські ворота.

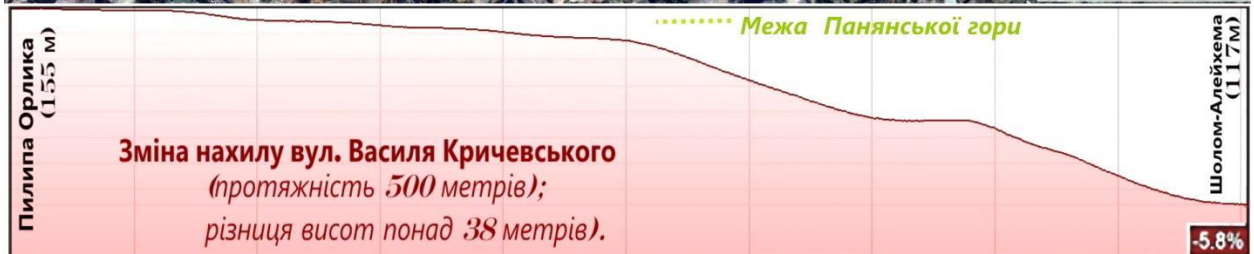
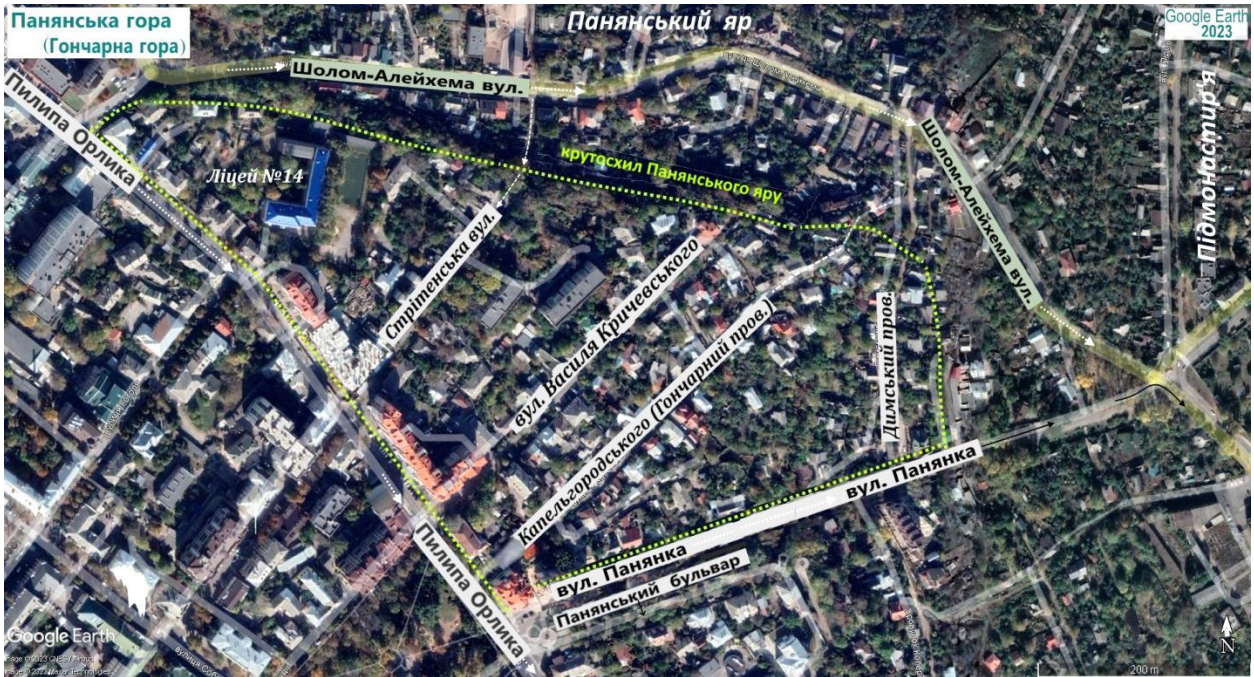
13 – м'ясні ряди; 14 – скотобійня; 17- бані.

Як бачимо, в кінці XVIII століття вулиці Панянської гори пролягають майже там, де й сучасні вулиці та провулки (див. карту на сусідній сторінці)

← *Проект перепланування Панянки, 1805* [46].

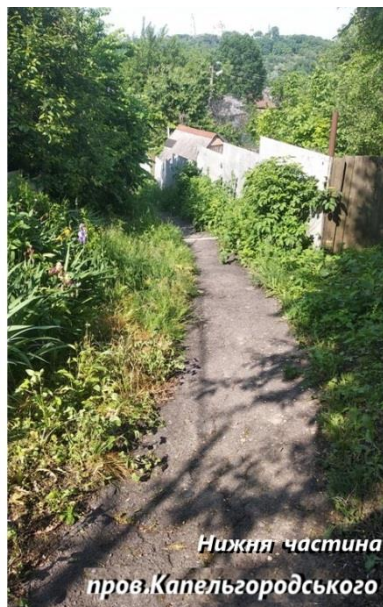

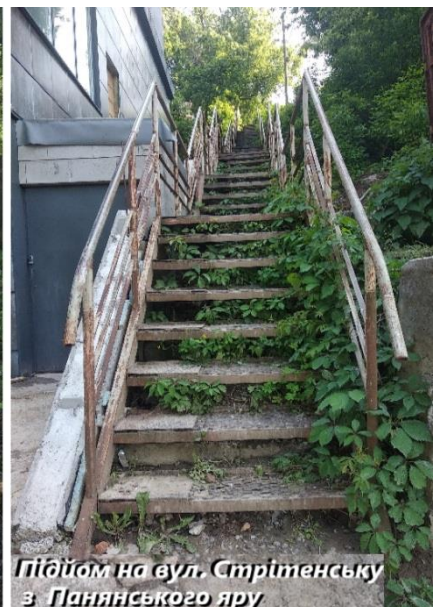
Судячи зі старих планів Полтави, колись вулиця Василя Кричевського мала наскрізний прохід на вулицю Шолом-Алейхема, вниз по крутосхилу Пан'нянського яру. Пізніше прохід став стежкою, якою зараз не користуються.

Початок провулку Капельгородського

Нижня частина пров. Капельгородського

Підйом на вул. Стрітенську з Пан'нянського яру

Провулок Капельгородського (до 1962 р. – Гончарний) починається неподалік від пам'ятника загиблим українським козакам (біля Пан'нянського бульвару, від вул. Пилипа Орлика). Спочатку провулок знижується малопомітно, і є відносно широким. Але чим далі на схід, у бік монастиря, тим він стає вужчим і різкіше знижується, а перед провулком Димським стає непроїжджою стежкою, яка досить круто спускається донизу (середнє фото).

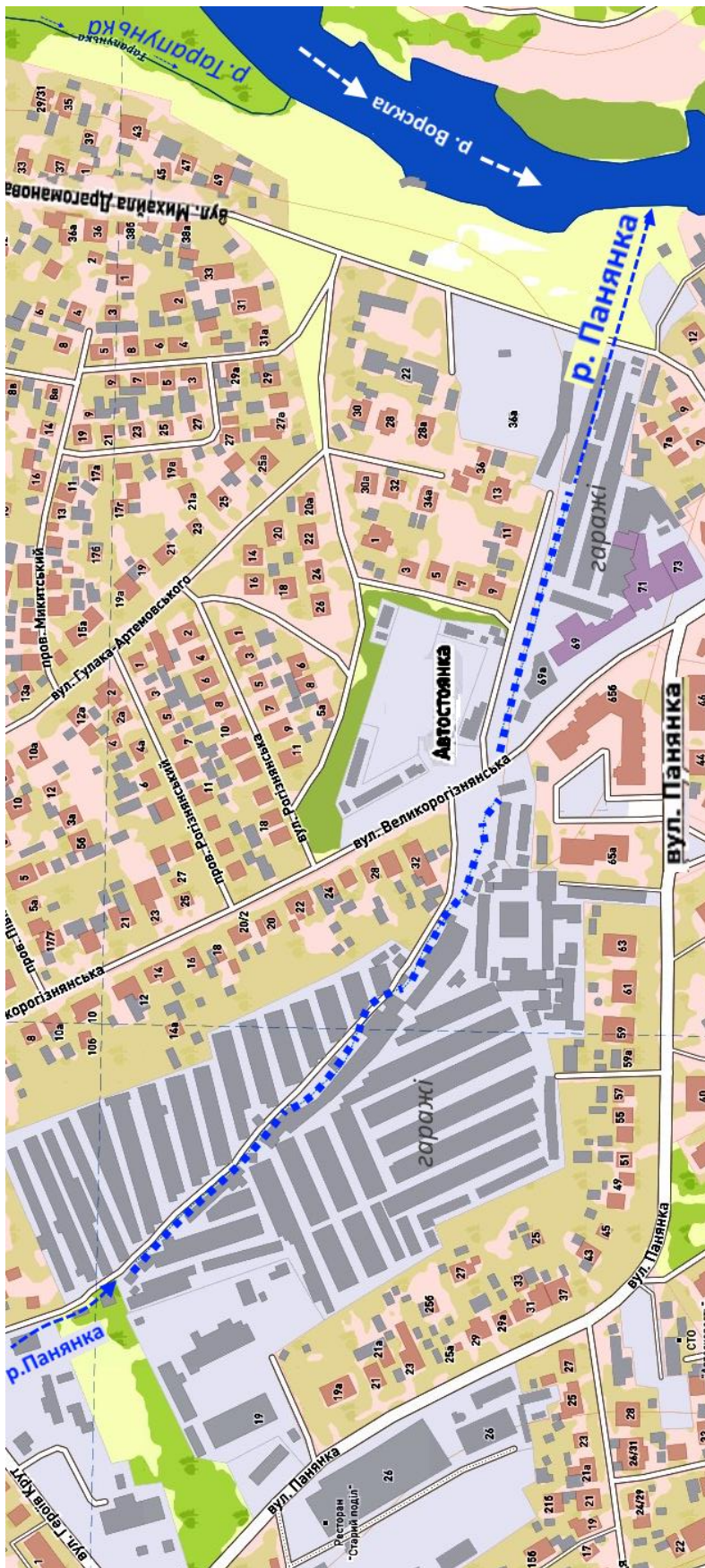

Струмок Панянка і його басейн. У статистичному описі Полтави за 1861 рік струмок названий Панянкою. Басейн струмка Панянка включає Панянський і Фортечний яри (3), Панянську (Гончарну гору - Е), а також північно-східні схили Старополтавської гори (Різницьку гору - Є). Унаслідок штучного відведення струмка із басейну річки Тарапуньки безпосередньо до Ворскли, басейн включає і її заплаву. Як видно на планах ХVІІІ - початку ХХ століття, два витoki струмка із названих вище ярів спочатку зливалися в один, а потім впадали в річку Тарапуньку в Здихальному яру, біля південно-західного краю Монастирської гори (с.39, верхній план): 1) витік у верхів'ях Панянському яру (див. с.39, а). Його нижню межу орієнтовно проводимо до провулках Гната Михайличенка та Грабовського, що прокладені перпендикулярно днищу. Протяжність яру в зазначених межах ≥ 800 м. А нижче русло струмка вже проходило раніше в межах Здихального яру, а в наш час – заплавою Ворскли.

2) у Фортечному яру (по Панянському спускові).

Як видно з плану 1930-х років [60↑], Панянка в Тарапуньку вже НЕ впадає, але тече по її старому руслу.

за допомогою каналу. У своїй нижній частині сучасного штучного русла, прокладеного серед гаражів, є постійний стік. Зовнішній вигляд берегів струмка, якісний стан його води не відповідають “шляхетній” назві Панянка. Пунктиром на схемі ↑ показано штучне надземне й підземне русло Панянки.

Більша частина течії обох струмків у верхів'ях проходить у трубах.

Аналіз карт різного часу показує, що Панянка на заплаві Ворскли часто змінювала нижню течію.

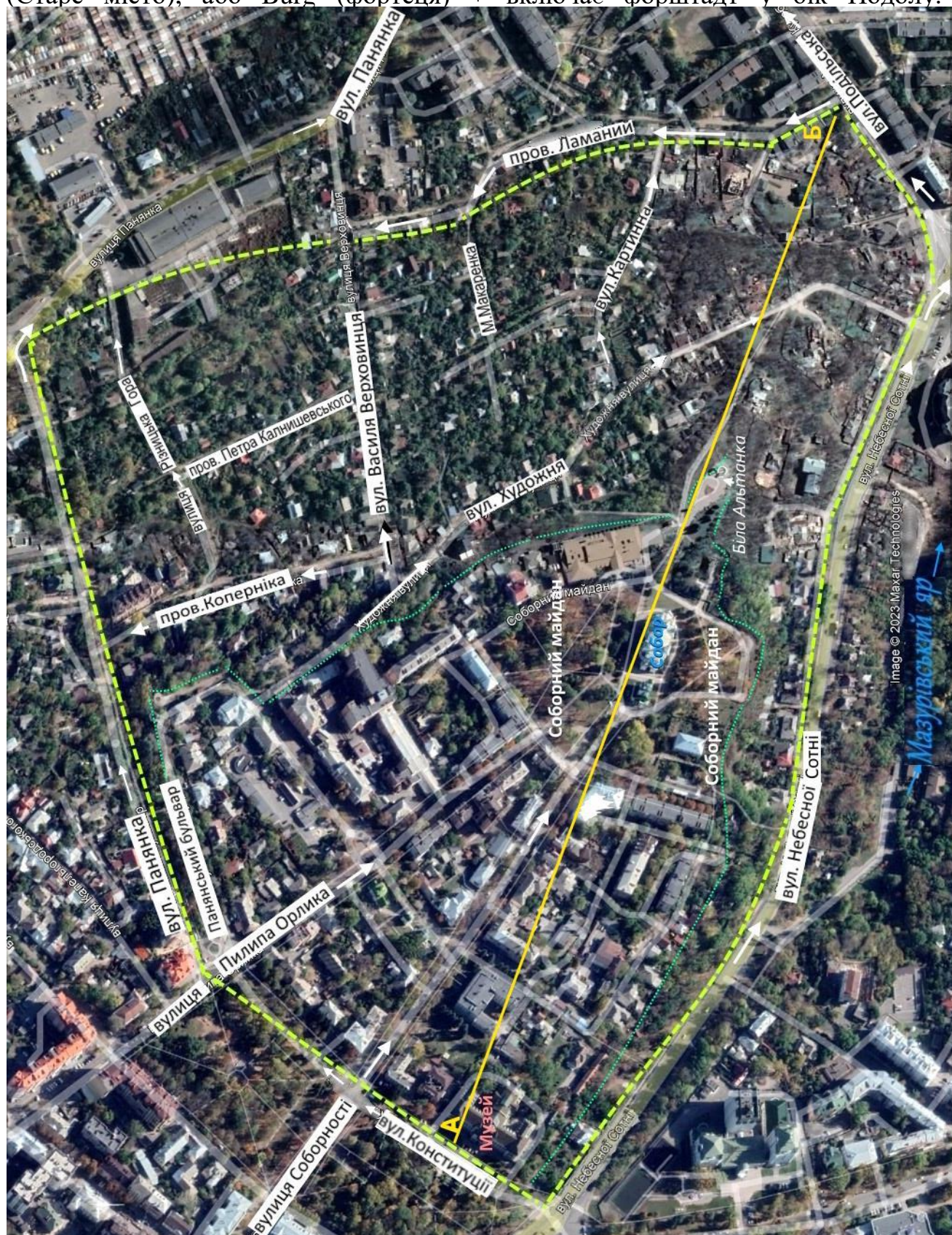
У зв'язку із осушенням і забудовою раніше заболоченого масиву "Рогізна" («Панянського Лугу»; місцева назва – *гарди*), струмок Панянка штучно відведений до Ворскли - спочатку в трубах, а в гирловій частині - по земній поверхні (з цією метою використали старе русло річки Тарапуньки, а сама Тарапунька штучно відведена на 300 метрів вище свого природного русла, і впадає до Ворскли в пониззі колишнього русла струмка Кривенький). Таким чином, річечка Панянка була відведена в штучні русла - як під землею, так і на її поверхні.

Від верхів'їв ярів до вул. Панянки річка тече у колекторі, від гаражів на вул. Героїв Крут №17 до гирла – по земній поверхні (див. план на с.37, фіолетова пунктирна лінія). Довжина поверхневої частини річки біля 1 км. На річці є значна кількість гідротехнічних споруд, основними з яких є переїзди над трубами та колектори. У районі пров. Панянський Луг помітно сліди старого русла річки, спрямленого

Старополтавська гора і її схили: Іванова (Є) і Різницька гори (Е)

Пропонуємо таку назву для цього приворсклянського плато і його схилів. Це ділянка найдавнішого заселення; північна частина Полтавської фортеці XVII-XVIII століть. За німецькою термінологією, такі частини називають Altstadt (Старе місто), або Burg (фортеця) + включає форштадт у бік Подолу.

Межі Старополтавської гори (пунктиром), поділ на плато (точками) й схили ↑

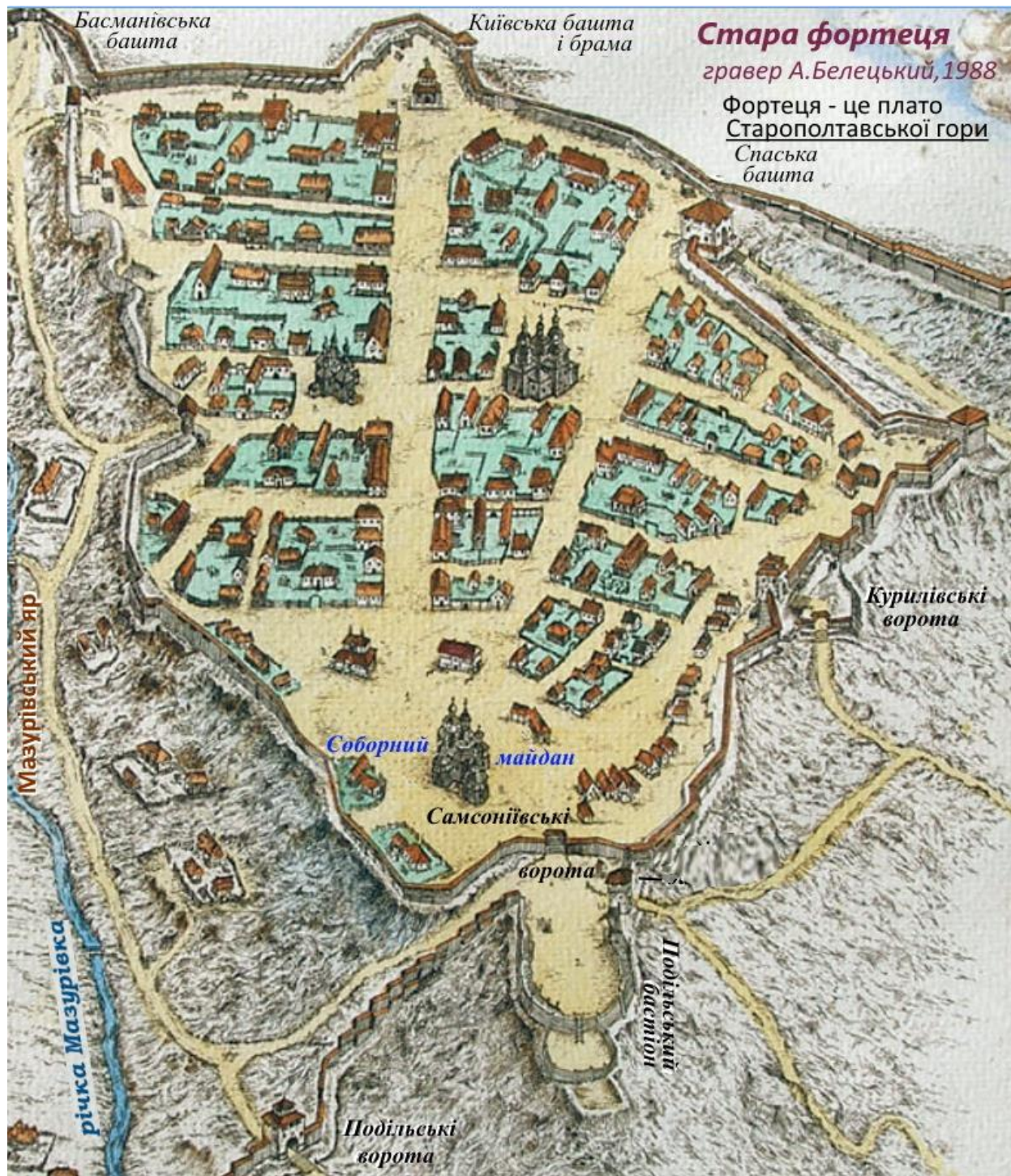

Західну межу Старополтавської гори доцільно провести по вул. Конституції, яка орієнтовно відповідає західній фортечній стіні між Басманною і Спаською баштами (див. схему нижче). Київська башта у XVIII столітті орієнтовно відповідала нинішній вулиці Соборності.

Північно-західна / північна межа відповідає ділянці вул. Панянки до її повороту (Фортечному яру / Паняньському спускові) – тобто ділянці плато до оглядового майданчика в кінці Паняньського бульвару, + схилів до підніжжя гори, де розпочинається Поділ.

Східна межа – по лівій стороні садиб на провулку Ламаному. Це підніжжя гори, нижче якого розпочинається Поділ.

Південна межа – її підніжжя, перехід до днища Мазурівського яру. Межа геоморфологічна, бо цей яр більшою мірою входив до території фортеці.

Довжина Старополтавської гори від вул. Конституції до пров. Ламаного становить приблизно 1 км; максимальний перепад висот (між плато й підніжжям) становить біля 63 метрів (від 157 м біля входу до Краєзнавчого музею – до 95 м на початку пров. Ламаного, **див. лінію профілю А-Б, с.52**):

Максимальна ширина всієї гори становить 600 метрів (між оглядовим майданчиком на Панянському бульварі – до днища Мазурівського яру праворуч від вул. Небесної сотні).

Як видно з планів і профілю, Старополтавська гора поділяється на частини:

1. Плато (абсолютною висотою 157-150 м), межі якого співпадають з межами «Старої Полтави / Старого міста» – північної частини фортеці. До ХХ століття це плато носило назву «**Соборна гора**». В радянські часи боротьби з релігією Соборний майдан було перейменовано в «Червону площу»; змінили на відповідну й назву крайньої південної частини гори (на *Червоно-площеньський мис*). Але ця неокочирна назва не прижилася, і все частіше стали використовувати назву «**Іванова гора**» (за розташуванням на ній садиби Івана Котляревського). Причому, цю назву асоціюють із територією тільки сучасного *Соборного майдану* з мисом, на якому встановлена Біла альтанка (153,5 м). Ми ж пропонуємо назву «Іванова / Соборна гора» поширити на все плато: від вул. Конституції – до Білої Альтанки, тобто в межах «Старого міста». Археологи вживали також назву «Городищенська гора».

Назви «*Іванова / Соборна гора*» пропонуємо вживати як синоніми. «*Іванова гора*» – це відносно недавня, але популярніша у населення назва.

Довжина цієї гори по відрізкові вул. Соборності ≈ 700 м; а максимальна ширина по вул. Конституції ≈ 400 м. Гора має трикутну форму; її площа становить біля 20 гектарів.

Салатною пунктирною лінією показана межа між підніжжям Старополтавської гори й Подолом на плані Полтави середини 1930-х років. Темно-червоним кольором обведені межі "Старої Полтави" / північної частини Полтавської фортеці, яка відповідає плато Старополтавської гори. Відтінками коричневого кольору позначені крутосхили (чим темніше відтінок - тим крутіше ці схили).

2 - Схили Старополтавської гори (передмістя Поділ у ХVІІІ столітті):

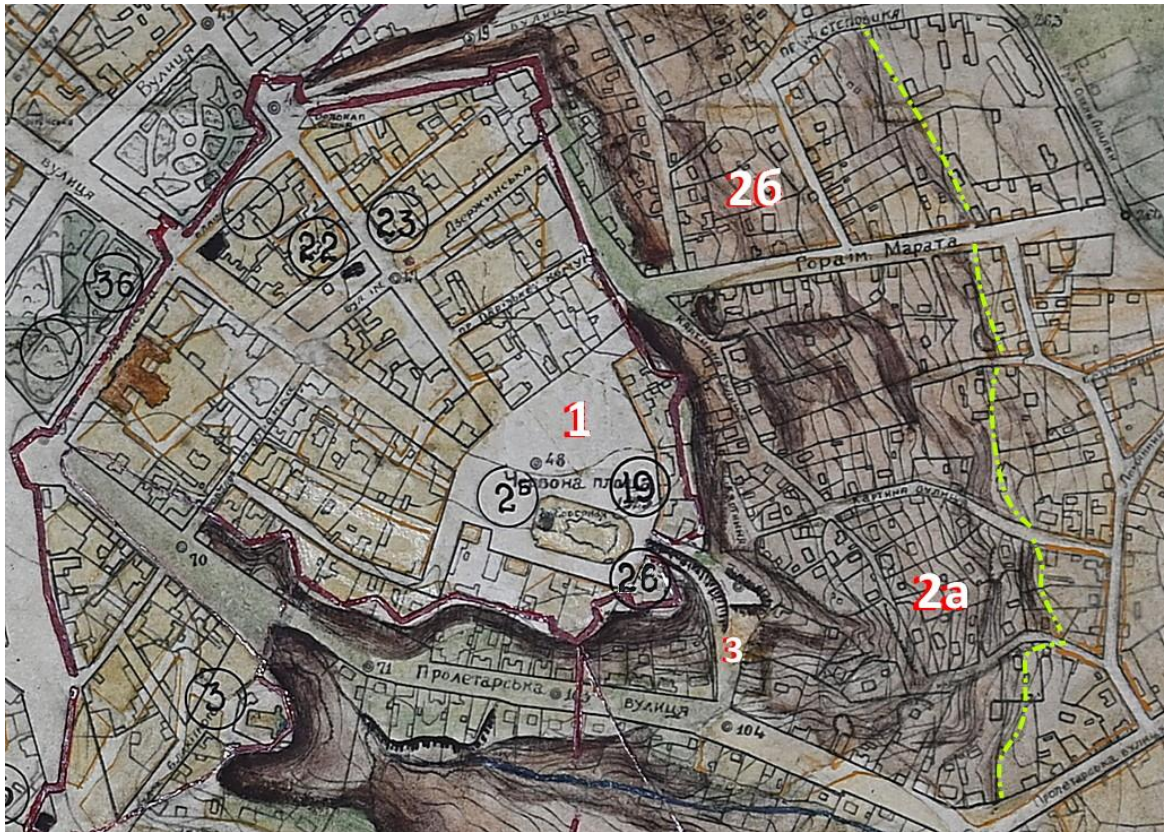
2а - Схили Іванової гори;

2б - Різницька гора.

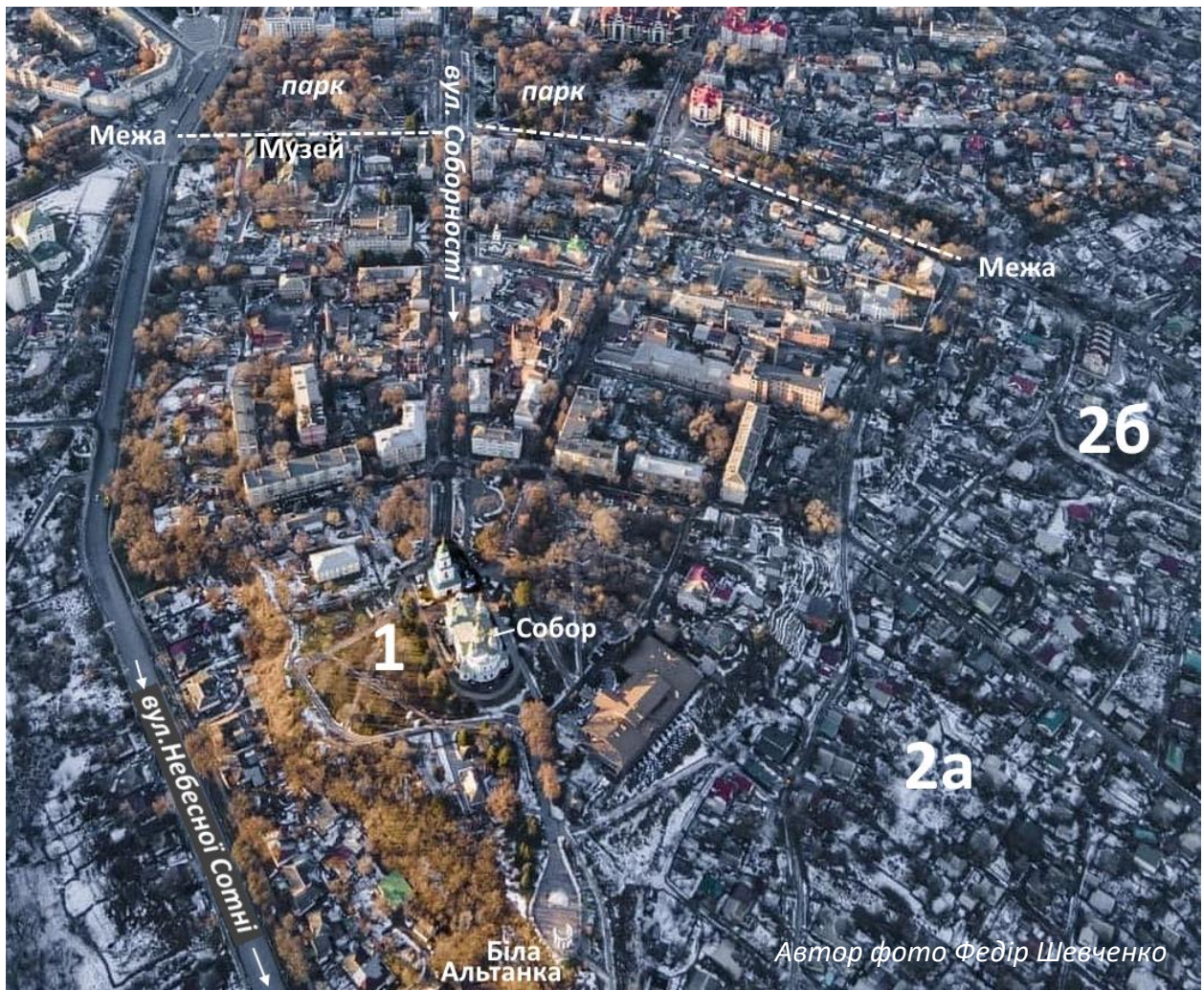
Вул. "*Гора Марата*" на цьому плані – це нині вул. Василя Верховинця; до 1920-х вул. Різницька гора. Південніше від неї був колись яр, який розділяв у ХVІІІ столітті передмістя (форштадт) Поділ на дві частини (2а і 2б).

На цьому плані є і яр, який Г.Данилевський у середині ХІХ ст. назвав «*Нікитським яром*» (*Микитським, 3*). Він обходить із двох боків нинішню садибу Івана Котляревського (вона позначена цифрою "26"). Цей яр є на німецьких фото 1940-х років, і на картині Т.Г.Шевченка із зображенням хати Котляревського. Остаточо засипаний у 1960-х роках.

Старополтавська гора і її схили на плані Полтави середини 1930-х років.
 1 – плато (Іванова гора, контур фортеці). 2а – Схил Іванової гори.
 2б – Різницька гора. 3 – Микитський яр. Пунктирна лінія - підніжжя гори.

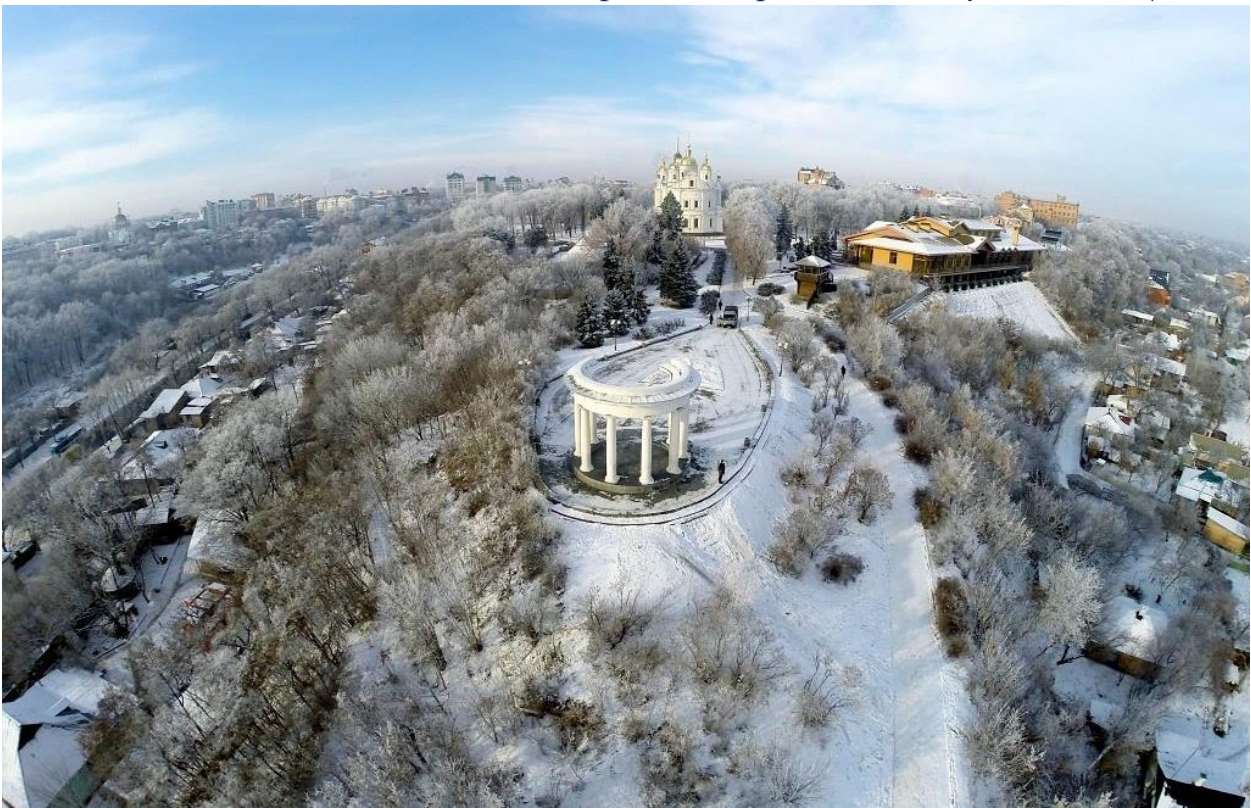

Автор фото Федір Шевченко

*Таким був вузький мис біля ротонди і яри навколо нього, 1942 рік. ↑
 Краї плато гори змінювалися під впливом ерозії, зсувів, будівельних робіт.
 Біла альтанка на мисі Іванової гори і Соборний майдан у наш час ↓*

Східний крутосхил Іванової гори ↑ (вул. Картинна під рестораном «Лілея»)

Різницька гора (праворуч) і Іванова гора (по центру). Вид із Подолу (поч. XX ст.?)

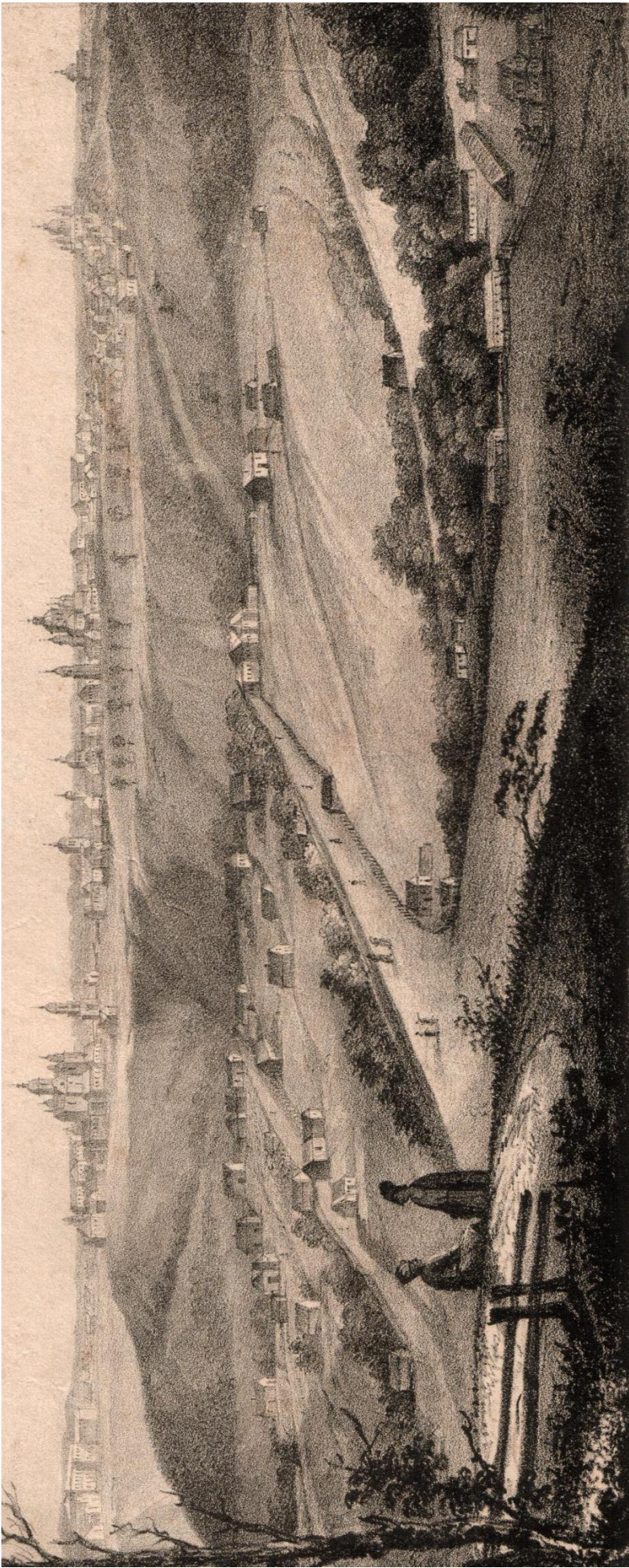

↑
Вид із Різницької гори в бік Монастирської гори й Підмонастир'я.

← *Дорога навколо садиби І.П. Котляревського йшла Нікітським (Микитським) ярмом. Успенський собор.*

Акварель Т.Г. Шевченка, 1845 рік.

↑ Вид зі схилу Монастирської гори на пониззя **Золотого яру**: далі – на **Старополтавську гору** (тут чітко зображено її плато і східні схили - між Соборною площею й Панянкою). На дальньому плані - "**Інститутська гора**"; та **Мазурівський яр** між Старополтавською й Інститутською горами.
Кінець 1830-х / початок 1840-х років.

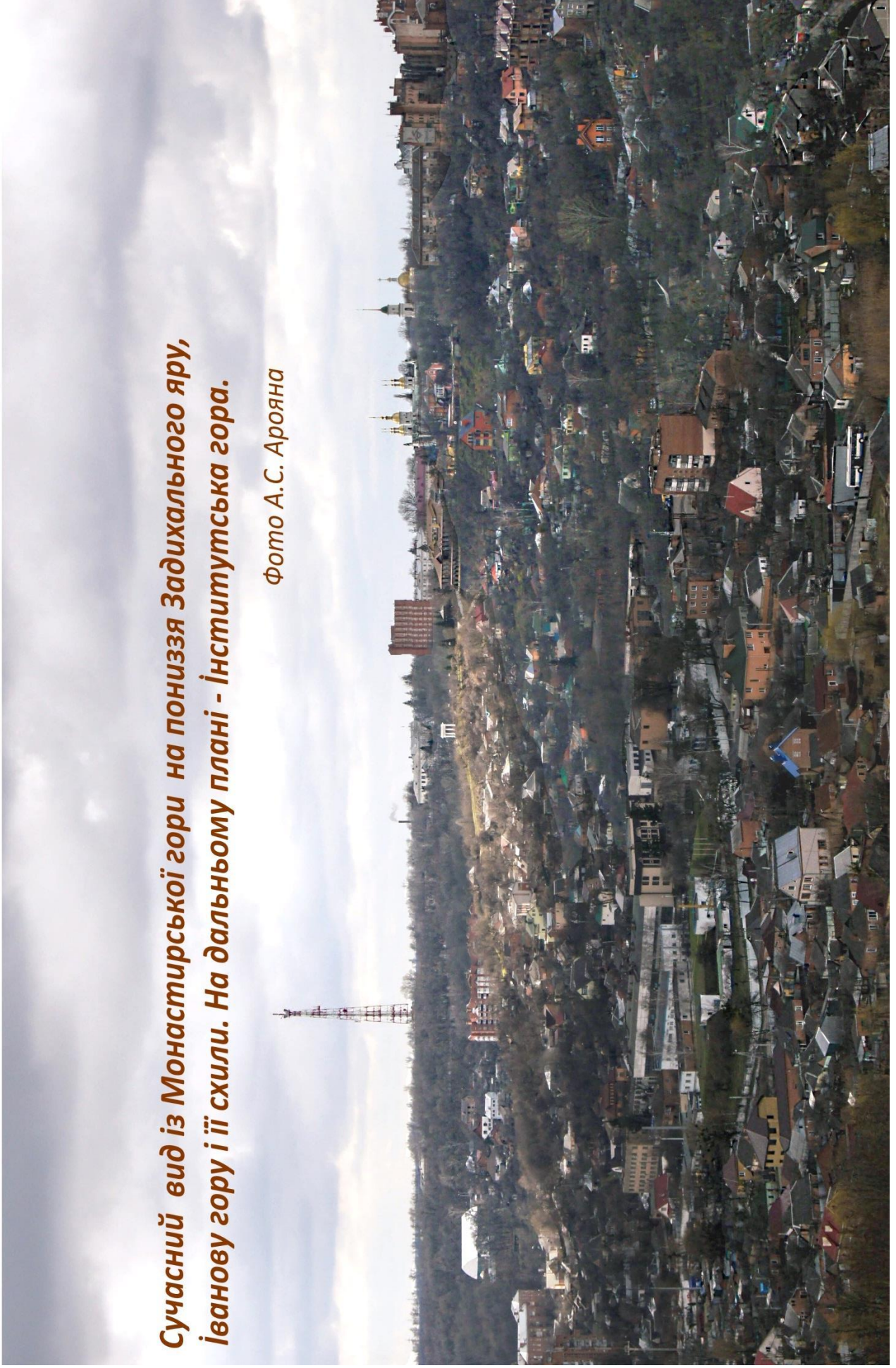
Гравюра з картини Ангельштета, гравірував Ігнатєв.
Із фонду С. А. Таранушенка в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 278, № 5023).

Ліворуч - малюнок В.С. Бабенка на тему гравюри.

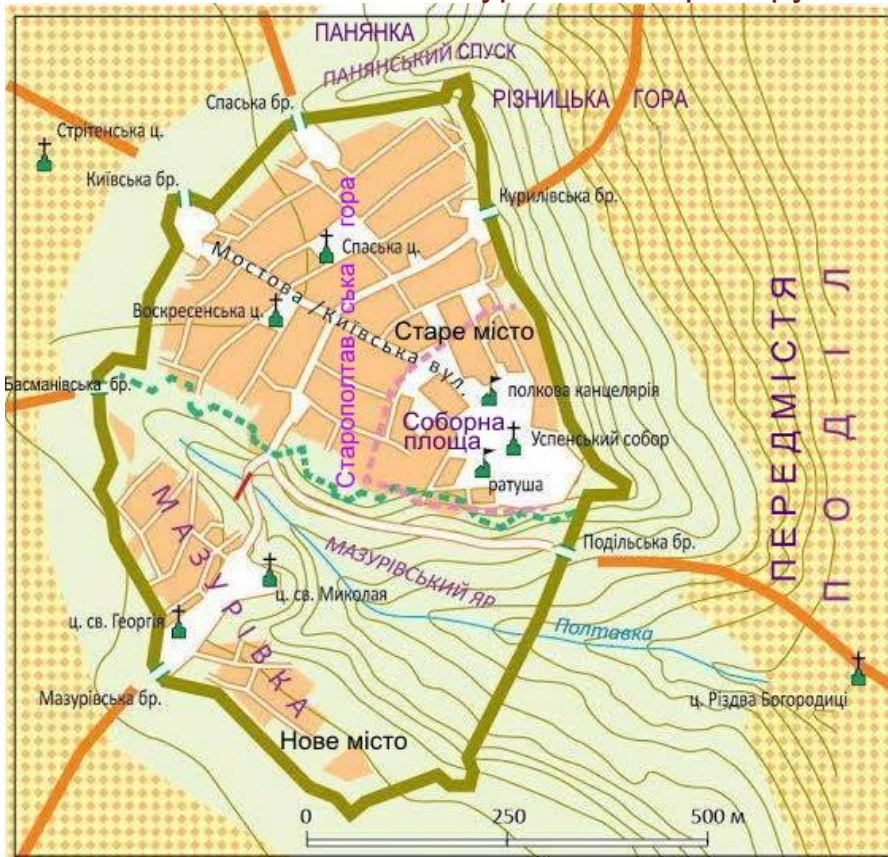
Сучасний вид із Монастирської гори на пониззя Задихального яру, Іванову гору і її схили. На дальньому плані - Інститутська гора.

Фото А.С. Арояна

2.6. Мазурівський яр і струмок Полтавка

← На цій схемі Полтавської фортеці XVIII століття (за Дмитром Вортманом) показано, що вона включала плато Старополтавської гори (Старе місто), і колишнє передмістя Мазурівку (Нове місто – наслідок розширення фортеці в 1640-х роках). Стару й Нову фортеці розділяла верхня частина Мазурівського яру.

Назва яру походить від назви історичного району міста «Мазурівка». Швидше за все, від прізвища Мазур, а це прізвище – від переселенців із Мазурії. Про переселенців із Мазурії до Полтави у XVII ст. відомо з пуб-

лікацій Ю.В. Волошина [17]. Мазурія або Мазури – це історична область на північному сході сучасної Республіки Польща. Мазури – це одна із назв потомків древнього народу прусів, який був підкорений, а потім знищений (асимільований) Тевтонським Орденем. Пізніше територію заселили переселенці з Польщі.

Конфігурація схилів Мазурівського яру із часом змінювалася: вони стали пологішими; а невеликі яри на них були засипані (у т.ч. західне верхів'я яру).

Довжина яру біля 1,1 км; перепад висот днища яру ≈ 60 м.

Ще до самого кінця 1950-х років праворуч від дороги на днищі яру тік струмок, назва якого з другої половини XVII ст. – *Полтавка* (пізніше – *Стара Полтавка*).

У повідомленнях часів Полтавської битви струмок названо «річка *Мазурівка*». Він мав два витoki: 1) біля місця, де встановлений Державний прапор (джерело перекрили ще на початку XIX ст.); 2) із джерел у Миколаївському яру, які стали в XIX ст. єдиними в живленні струмка: «Стара Полтавка витікає із джерел Миколаївського яру, ... і з'єднується із Чорньою, яка тече з Кобищанів» [2].

У кінці XIX ст. днищем яру було прокладено дорогу, яка в наш час носить назву

Проріз по р. Полтавці всередині міста Полтави.

(У Мазурівському яру).

Гравюра J.C. Stadler, біля 1804 року.

вул. Небесної Сотні. Це призвело до змін рельєфу й водного режиму цього яру.

У 1958 р. було прийнято рішення взяти залишки струмка в труби й відводити по них воду до Ворскли.

Ототожнення цього струмка із літописною Лтавою [9] не витримує критики (с.114-115), оскільки немає підстав вважати, що він міг бути суттєвим орієнтиром, та міг дати назву поселенню Лтава.

Мазурівський яр між Івановою й Інститутською горами (сучасні назви), вид із Садової площі. За гравюрою *Joseph Constantin Stadler*, початок XIX століття.
 Яр був вужчим (особливо – у верхів'ях), а його схили крутіші в усіх частинах.

ПРИВѢТЬ ИЗЪ ПОЛТАВЫ НОВО-НИКОЛАЕВСКАЯ УЛИЦА.

Фото частини Мазурівського яру навпроти Соборної площі ↑. Ця частина яру була перекрита дамбою в межах фортеці, з утворенням ставка задля запасів води.
 Перше фото – останньої чверті XIX століття, друге – початку XX століття.

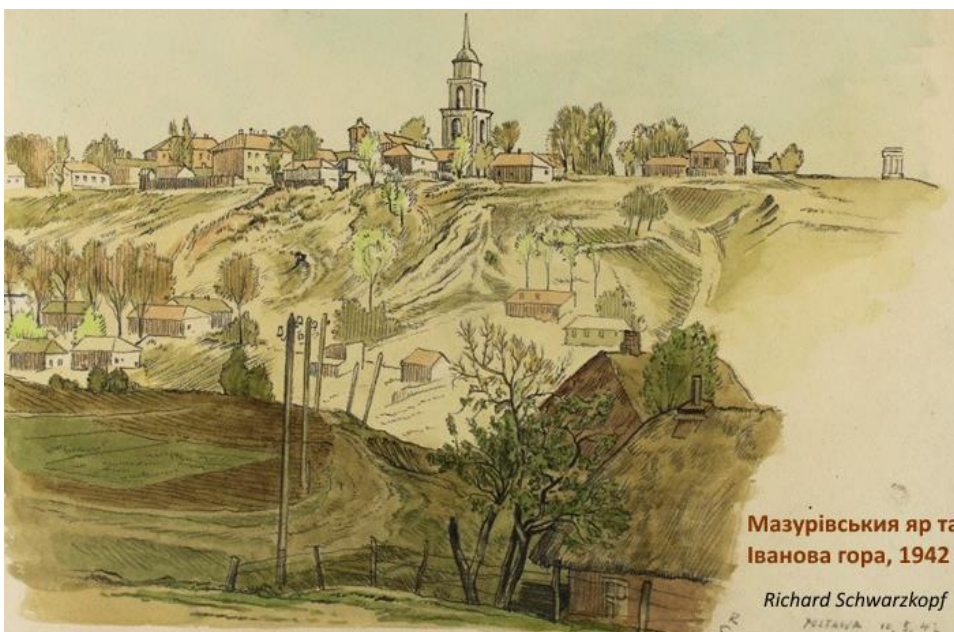

Початок ХХ ст. Нижня частина Мазурівського яру біля підніжжя Іванової й Інститутської гір. Вул. Ново-Миколаївська, праворуч – струмок Полтавка. Біліє Різдвяно-Богородична церква, далі – ближній Поділ на заплаві Ворскли.

↑ Миколаївська церква на Микільській гірці, схил яру. ↑ Лівий схил яру в 1960-ті

← Мазурівський яр, напівзасипаний Микитський яр, Соборний майдан, 1942 р.

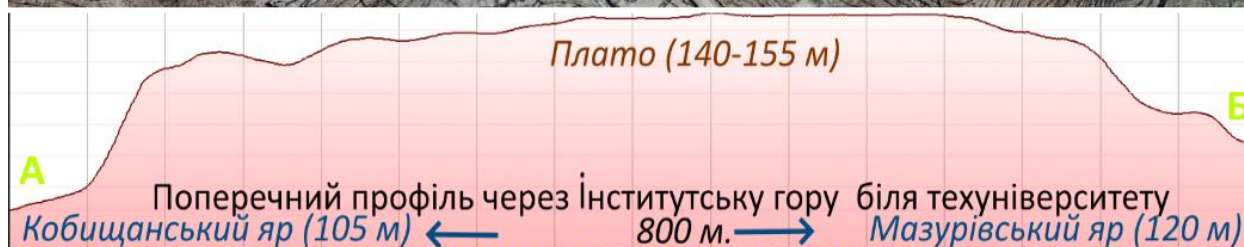
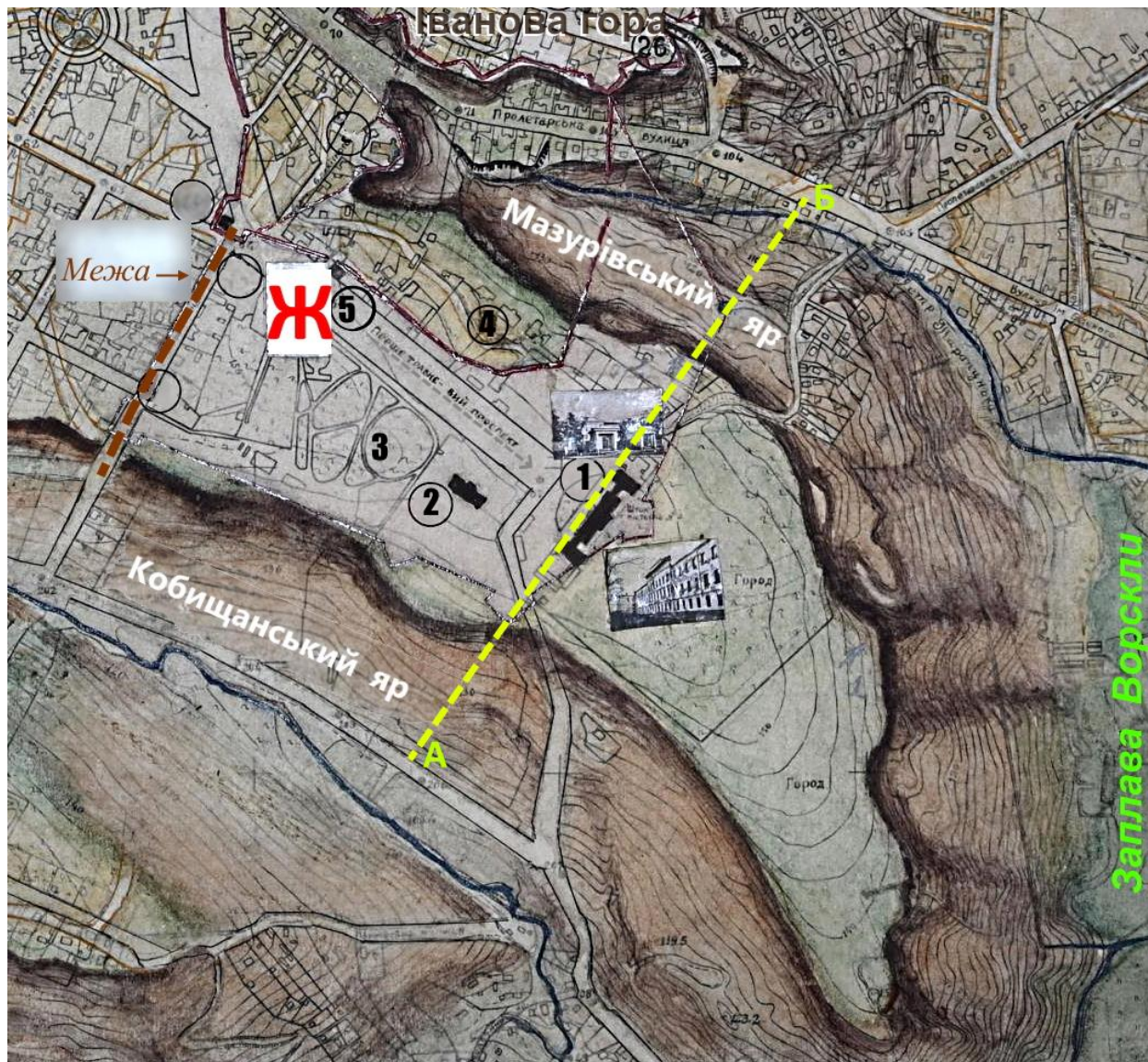
Мазурівський яр та Іванова гора, 1942

Richard Schwarzkopf

Ж. Інститутська гора

Інститутська гора – нешироке плато і його схили між Мазурівським яром із півночі й Кобищанською балковою системою із півдня. Отримала назву від Інституту шляхетних дівчат, який діяв тут у 1818-1917 роках. Назву гора отримала після того, як у 1830-х було зведено основний корпус інституту. Назва гори до вказаного часу в історичних джерелах не зафіксована.

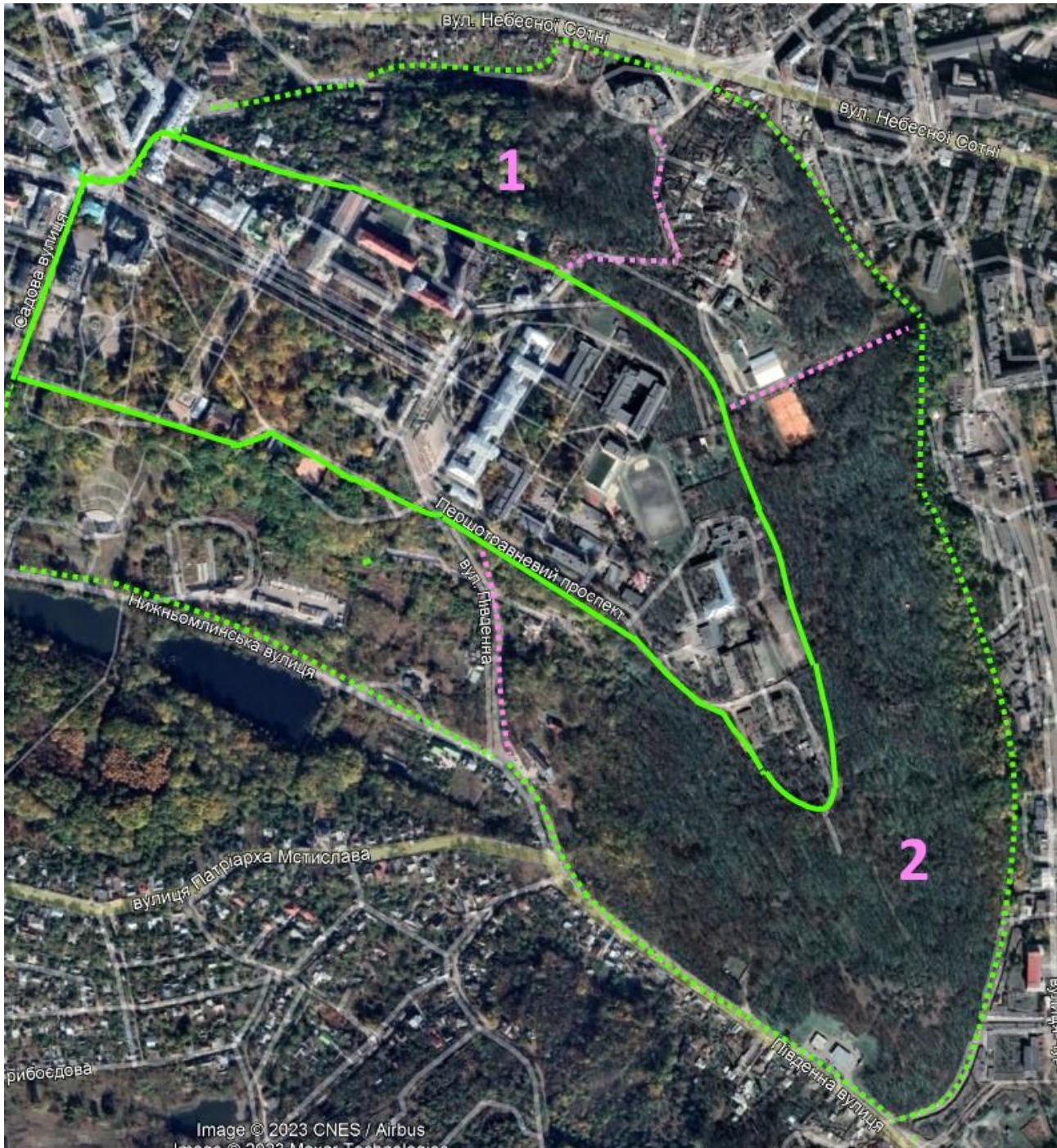

Інститутська гора (Ж) на плані Полтави середини 1930-х років [60]. Об'єкти: 1 – Університет «Полтавська політехніка» (колишні корпуси Інституту шляхетних дівчат); 2 – Інфекційна лікарня (колишні корпуси Школи садівництва); 3 – Парк «Перемога» (міський сад); 4 – Миколаївська гірка з церквою; 5 – Першотравневий (Інститутський, Келінський) проспект.

Інститутська гора складається із плато серпоподібної форми й схилів.

Довжина плато від західної умовної межі по вул. Садовій – до гострого мису, що розділяє схили долини Ворскли й Кобищанського яру становить 1,2 км (до підніжжя схилу $\approx 1,7$ км); ширина плато – 300...350 метрів (ширина гори по підніжжях ≈ 800 м). Абсолютна висота поверхні плато на ділянці Першотравневого проспекту ± 155 метрів, і полого знижується до телевежі (≈ 140 м). Максимальна відносна висота гори ≈ 65 м. Площа плато ≈ 38 га.

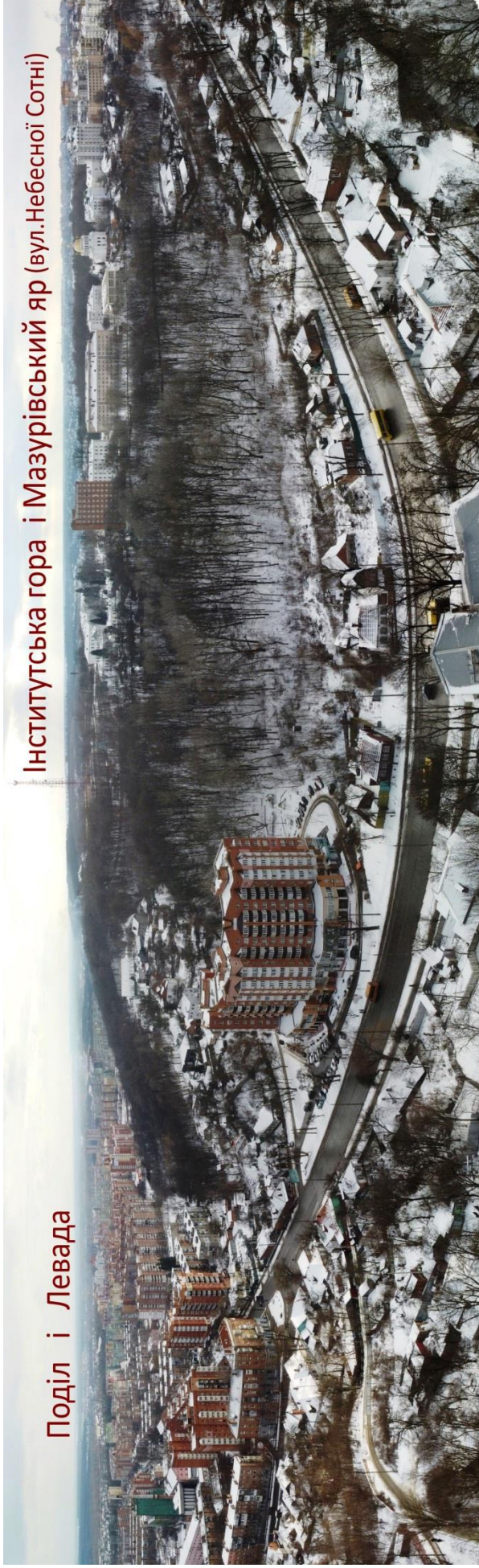
Інститутська гора і Миколаївська гірка на космічному ГУГЛ-фото, 2021 р.

*Суцільною лінією показано **плато гори**, пунктирною – **підніжжя її схилів**.*

***1** – Студентський парк; **2** – Зелена зона східного й південного схилів гори.*

У природному стані гора була покрита дубовим лісом – «нагірною дібровою».

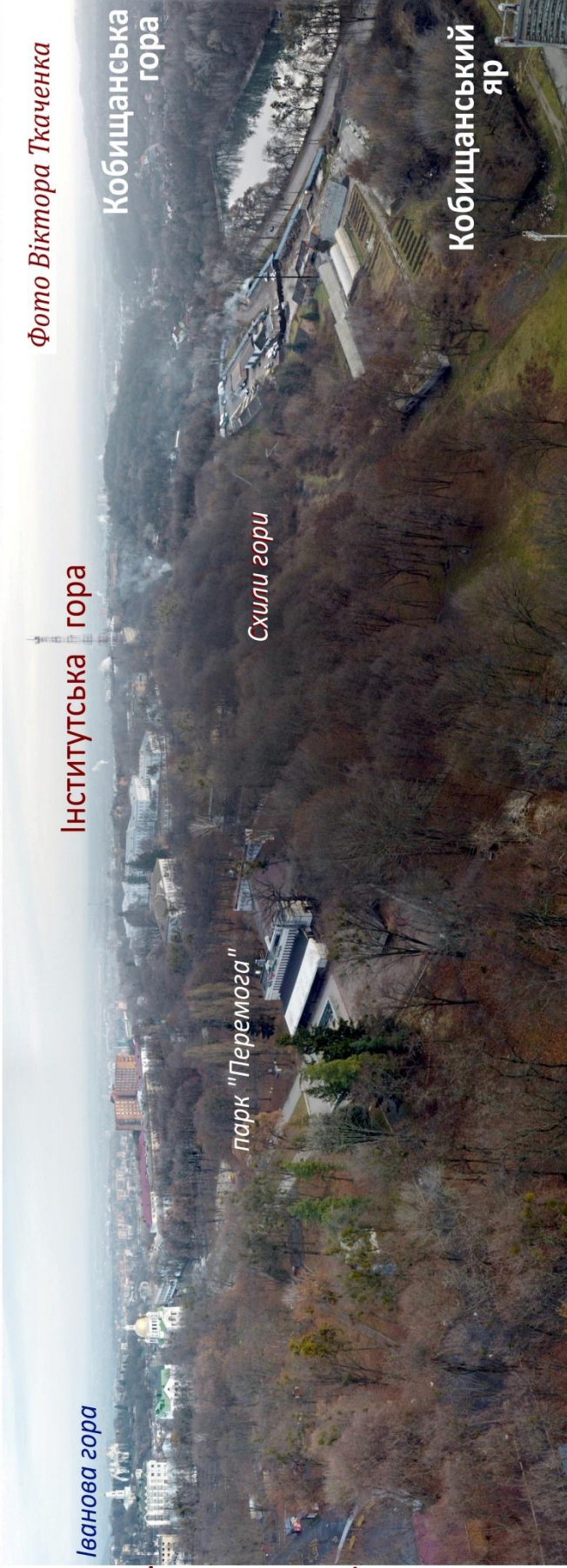

Поділ і Левада

Інститутська гора і Мазурівський яр (вул. Небесної Сотні)

Інститутська гора між
Мазурівським
та Кобищанським ярми

Іванова гора

Інститутська гора

Фото Віктора Ткаченка

Кобищанська
гора

парк "Перемога"

Схили гори

Кобищанський
яр

Інститутська гора, вид з боку Іванової гори. Внизу – Мазурівський яр. Середина ХХ ст.

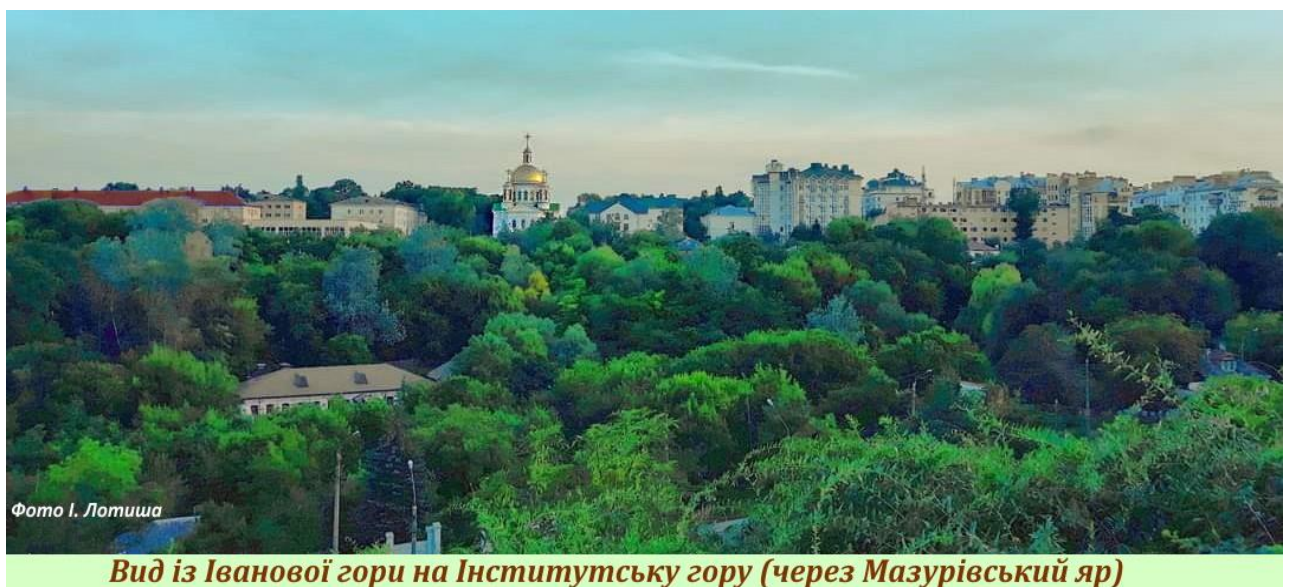
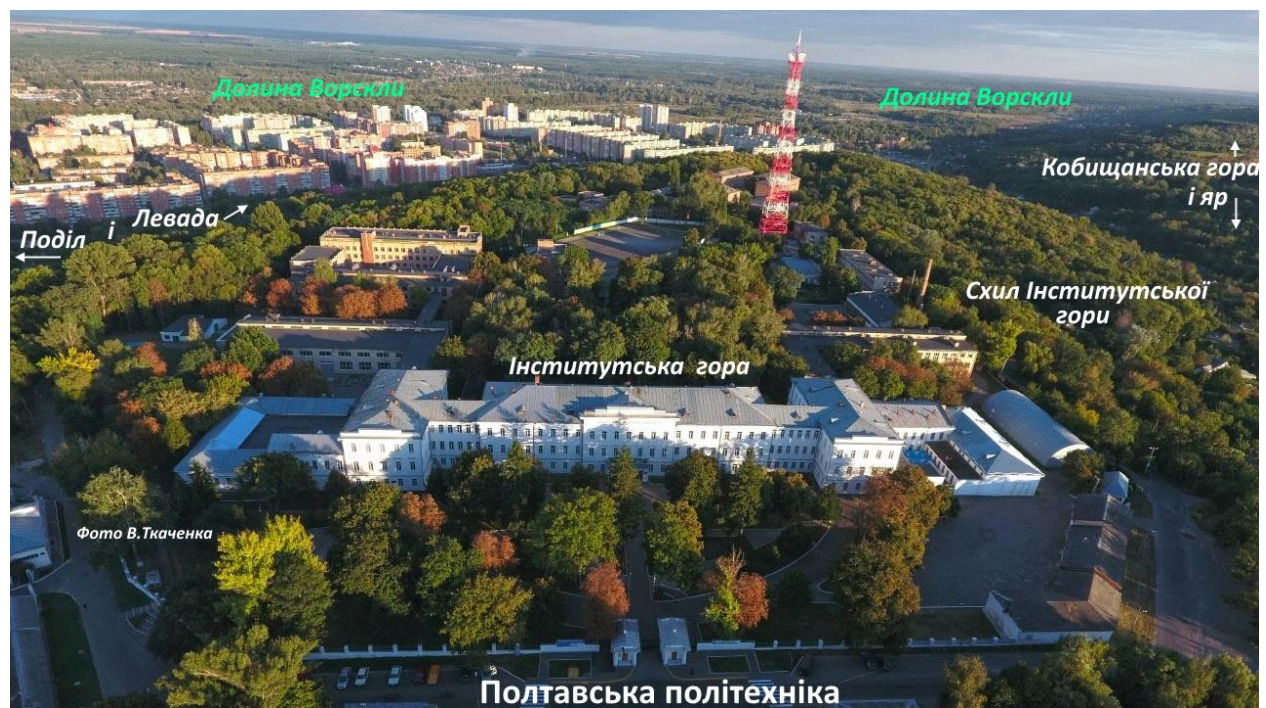
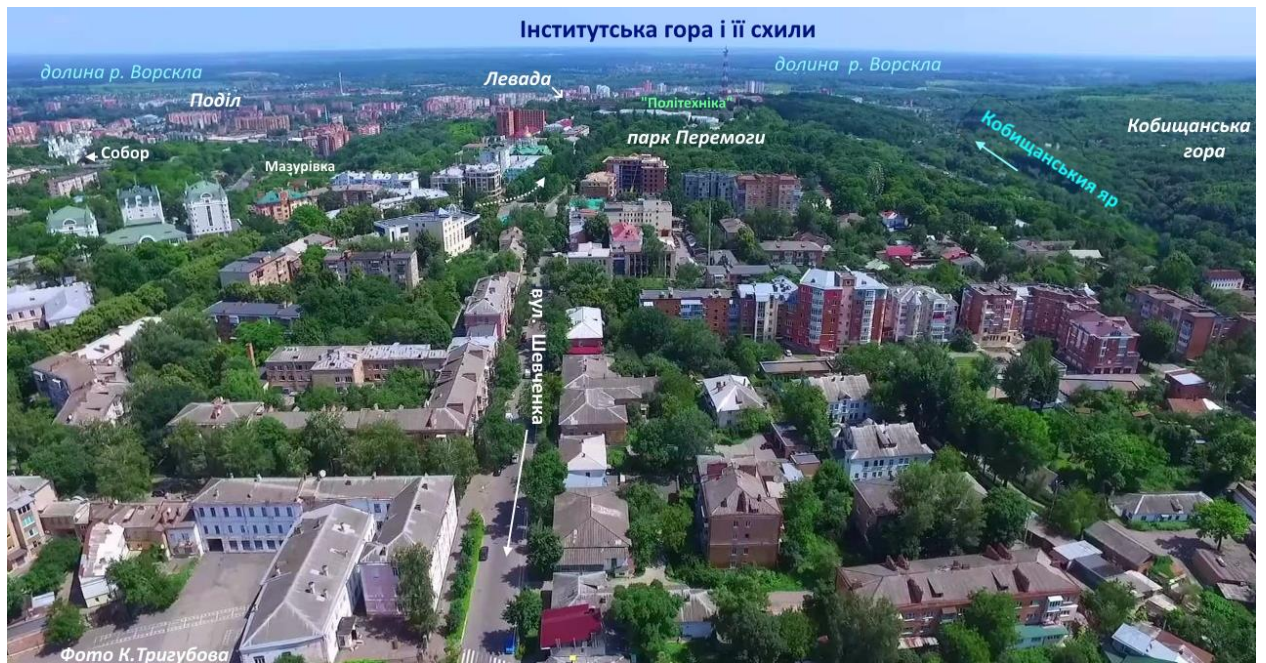

Інститутська гора (на передньому плані), Миколаївська гірка з однойменною церквою; за нею – Монастирська гора з Успенським собором; між ними – Мазурівський яр (понижся); вдалині – заплава Ворскли.

Вид на Миколаївську гірку й
Інститутську гору.
Внизу – Мазурівський яр.
Початок ХХ століття.

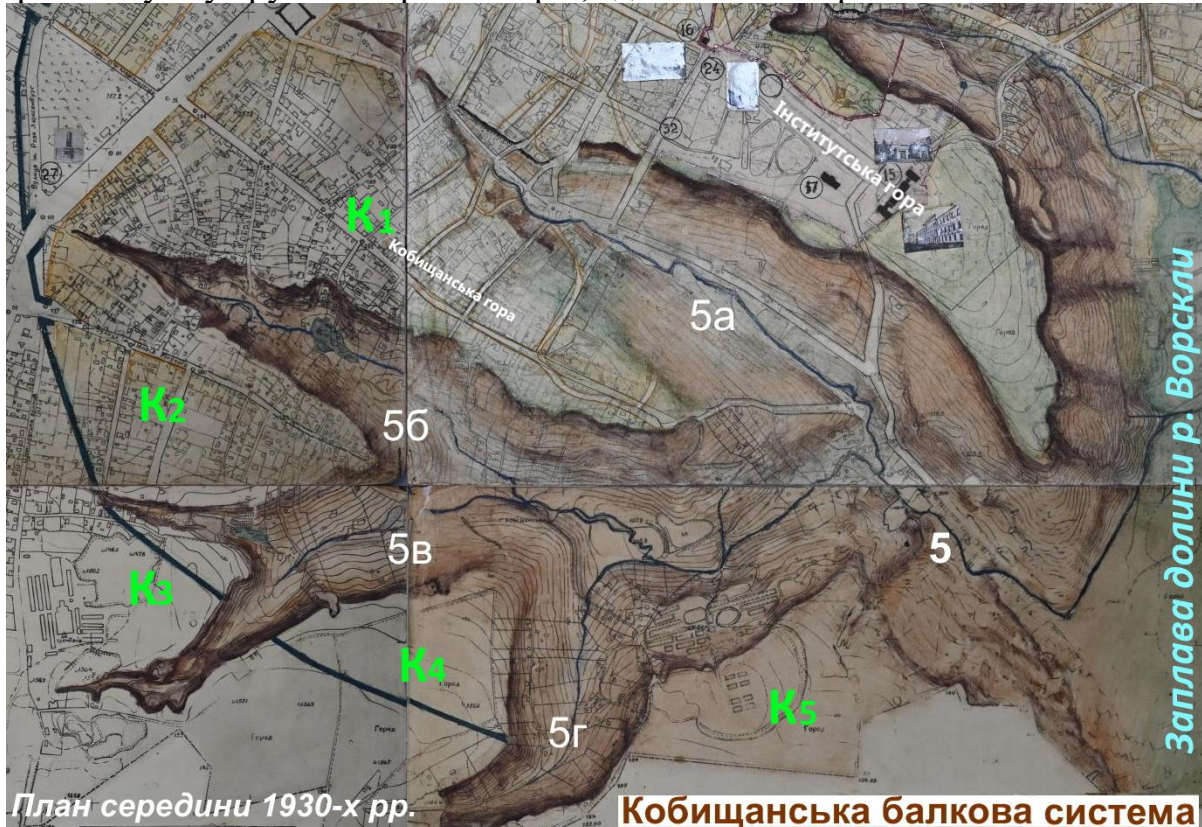

2.7. Кобищанська балкова система і міжбалкові вододільні плато

Кобищанська балкова система нагадує за розгалуженістю Павленківську. Названа так за розташуванням у колишньому південному передмісті Полтави – Кобищанах. Ймовірно, ця назва походить від прізвища (*Кобищан?*).

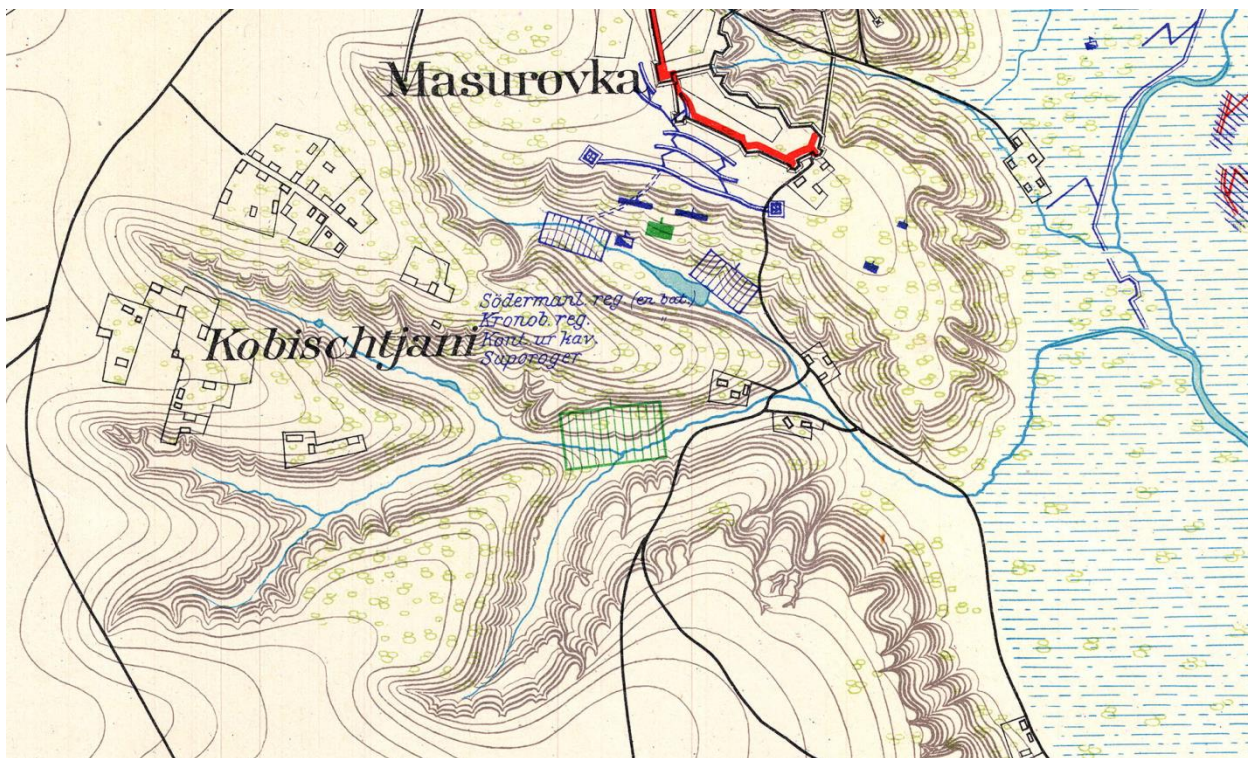
Балкова система складається із чотирьох великих ярів (*див. план, за [60]*). Струмки на дні ярів у наш час на поверхні проявляються не завжди і значною мірою течуть у трубах. Вершини ярів, здебільшого зараз теж засипані.

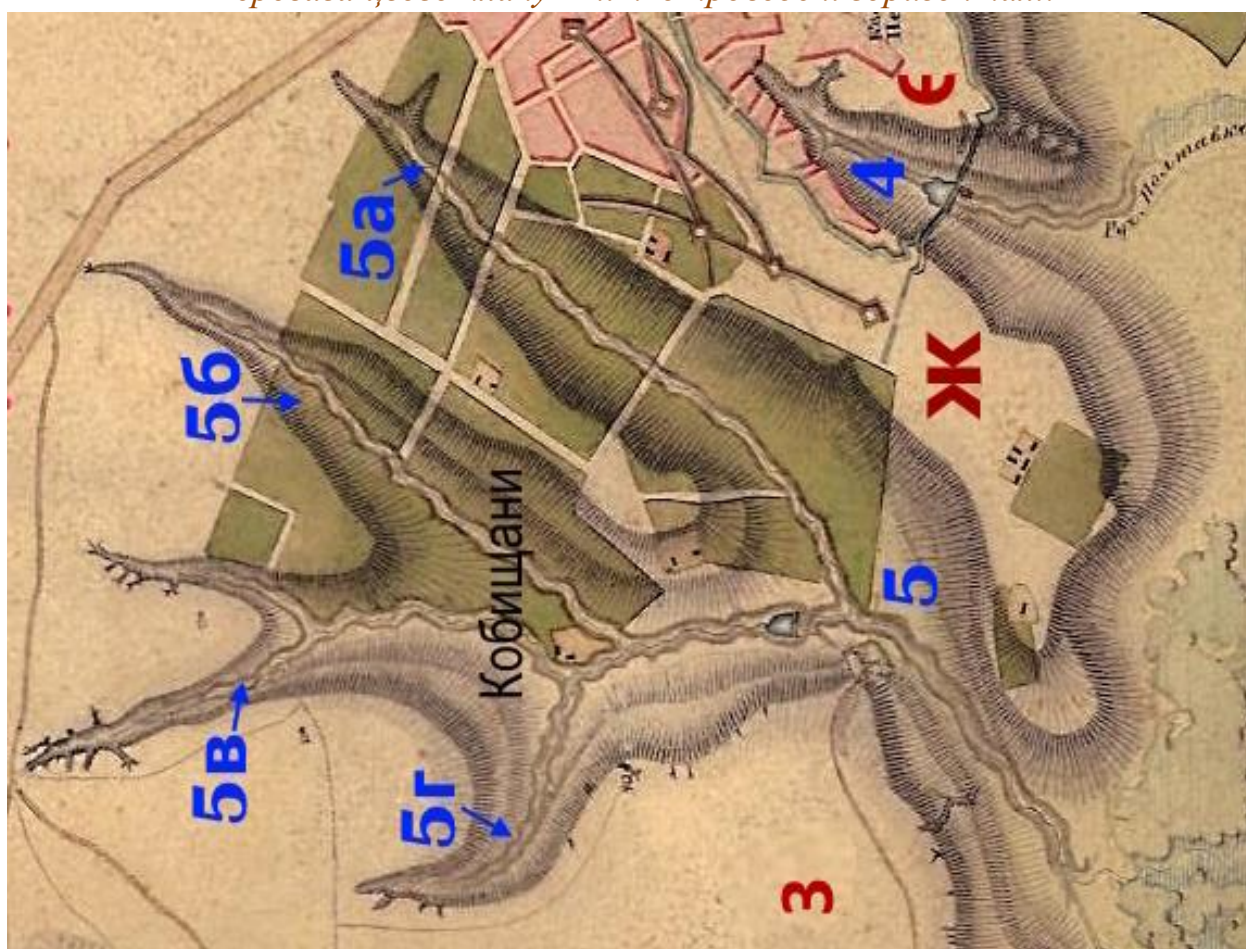
Щоб не було плутанини, пропонуємо прийняти наступні назви ярів (**5а-г**), і міжбалкових вододільних плато між ярами (**К1 ... К5**):

5а – Північний Кобищанський яр розділяє Інститутську й Кобищанську гори. Його два верхів'я колись були розташовані біля вул. Європейської №49, та початку вул. Героїв-Чорнобильців. На своєму початку яр був досить вузьким, проходив там, де зараз вул. Миколи Дмитрієва (до 1920-х це була вул. Познанська Гребля, вздовж якої ще з ХІХ століття скидалися дренажні води з району нинішнього центрального ринку). Далі на схід по вже ширшій ділянці яру прокладена вул. Нижньомлинська. До ділянки нижче Парку «Перемога» колишній струмок на дні яру тече в трубах, а біля колишнього «Співочого поля» на дні цього яру створені два ставки. Нижче ставків, там, де сходяться вул. Нижньомлинська і Патріарха Мстислава, в районі пров. Човновий, – *Північний і Середній Кобищанські яри (5 а,б)* й струмки на їхньому дні з'єднуються, і далі в пониззі балкової системи утворюється єдиний *Кобищанський яр (5)* зі струмком, який тік на схід, у бік заболоченої заплави долини Ворскли. На більшості старих карт струмок після злиття потічків від вершин яру позначений як *річка Чорна*, на деяких – як струмок Кобищанський. Перед впадінням до Ворскли струмок колись повертав на північ, тік біля підніжжя корінного схилу й по заплаві. Зараз же поблизу вул. Чураївни його взято в труби, а за мкрн. «Левада» каналом відведено до Ворскли, біля місця, в якому до неї впадає зліва р. Коломак (поблизу траси Київ – Харків).

*Кобищанська балкова система на плані-реконструкції подій Полтавської битви 1909 р., виконана шведськими топографами [56]
Перевага цього плану – чітко проведені горизонталі.*

*Кобищанська балкова система (5) на плані 1816 року [48]:
5а – Кобищанський яр; 5б – яр Кобищани; 5в – яр Кузнецов (Кузнецький);
5г – яр Берестянка. 5 – Кобищанський яр (у пониззях, біля Ворскли).*

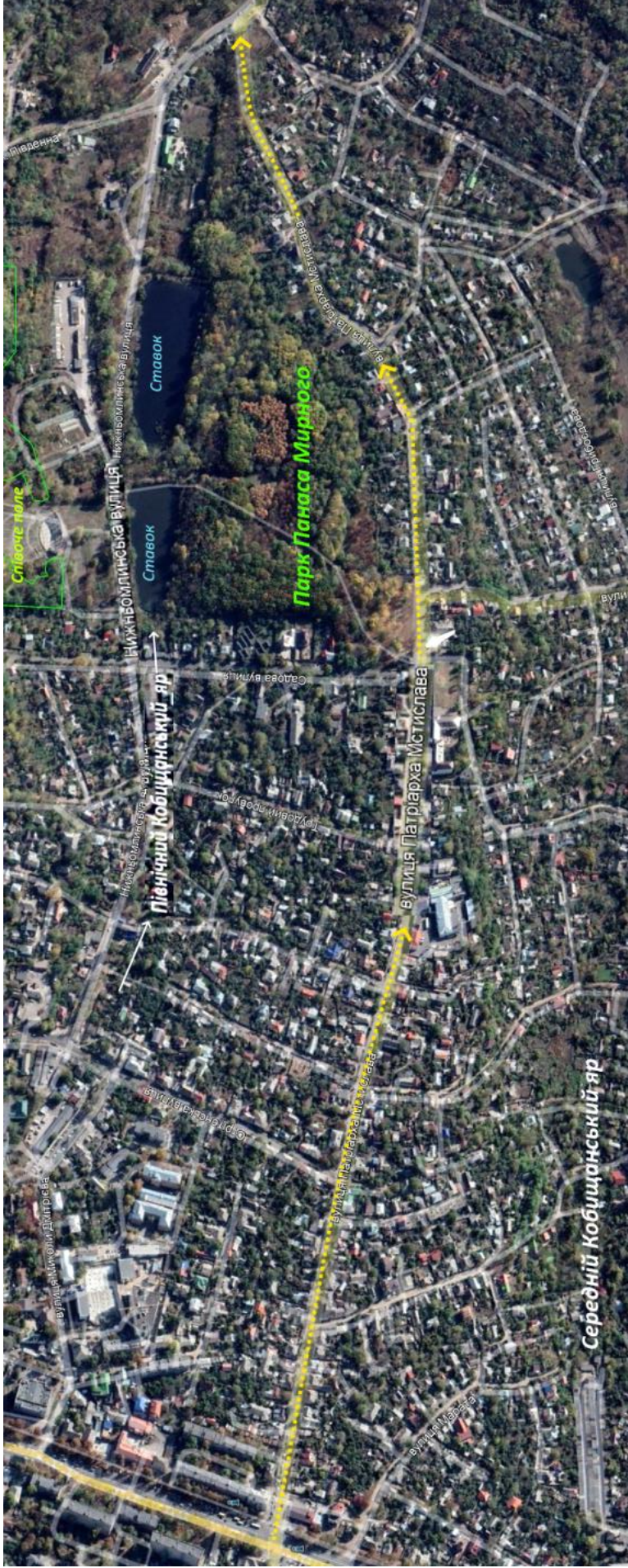
Щоб не було плутанини, яри на Кобищанах пропонуємо називати саме так, як у тексті (бо в джерелах спостерігається великий різнобій у назвах). *Північний (Головний) Кобищанський яр (5a)*, що розділяє Інститутську й Кобищанську гори, зазнав чи не найбільших змін. Його вершинки засипані при будівництві житлових кварталів і доріг, а струмки у верхів'ях відведені в труби. *Північний Кобищанський яр* слід вважати головним у балковій системі, оскільки після приєднання до нього із півдня інших ярів (і струмків) його лівий схил (він же – підніжжя Інститутської гори, її південний схил) продовжується, як схил єдиної вже балки.

Найдовший (середній) відрізок яру займає вулиця Нижньомлинська, верхній – вул. Миколи Дмитрієва, нижній – вул. Південна (її початок ↓).

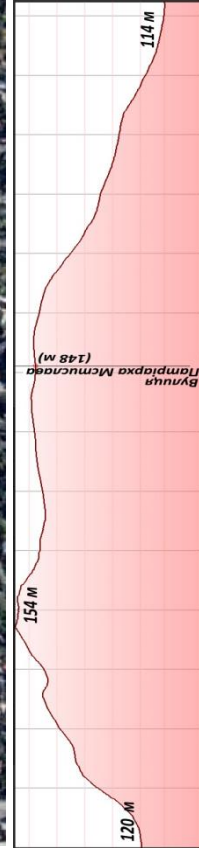
1970-ті (?) роки. Вид із Інститутської гори на вул. Нижньомлинську, ставки в Північному Кобищанському яру та на Кобищанську гору.

Кобищанська гора (К1) – це вузьке міжбалкове вододільне плато і схили між Північним і Середнім Кобищанськими ярами (див. план на с. 68).

Біля лінії вододілу плато Кобищанської гори прокладена вулиця Патріарха Мстислава (показана жовтою пунктирною лінією). Протяжність гори із заходу (від вул. Європейської) на схід (до пересічення вказаної вулиці з вулицею Південною) становить 2 км. У цьому напрямкові абсолютні висоти поверхні вододільної лінії плато знижуються від 157 до 100 метрів. Ширина цієї гори по підніжжю зменшується від 800-700 м у західній і середній частинах до декілька сотень метрів – у східній частині.

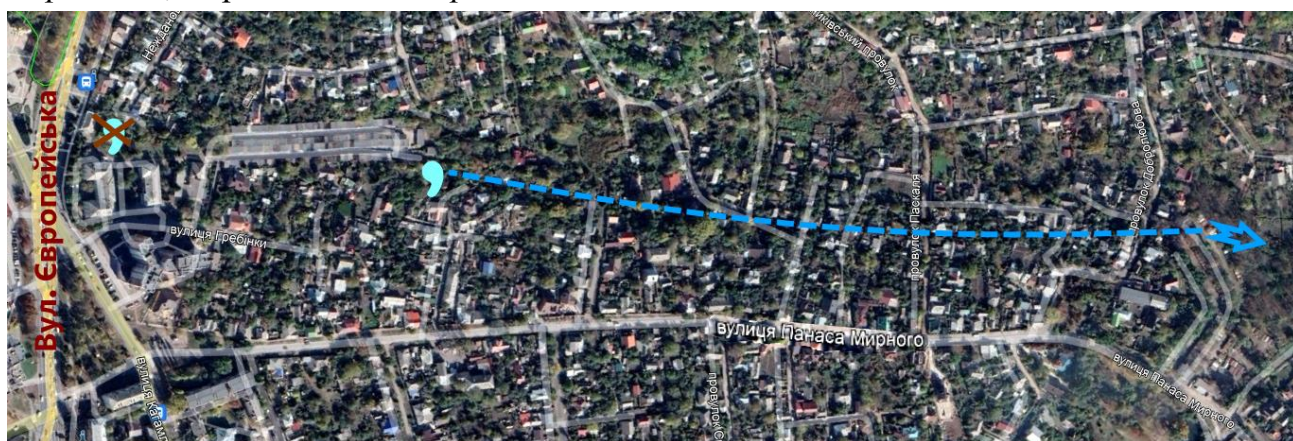
Поперечний профіль через Кобищанську гору між її підніжжями (від Північного до Середнього Кобищанського яру, по вул. Садовій); ширина 700 м. Колишні назви вул. Патріарха Мстислава: *Перша Кобищанська, Тризубівська, Карла Лібкнехта*

56 – Середній Кобищанський (Чорний) яр розділяє Кобищанську й Панасову гори, а також Ближні й Дальні Кобищани.

На планах першої половини XIX ст. він підписаний як «Яр Кобищани». На сучасних планах – Кобищанський. Тому щоб не було плутанини через таку невизначеність, пропонуємо назву *Середній Кобищанський (Чорний) яр*.

Його верхів'я теж колись були розташовані біля вул. Європейської, де зараз 4-та міська лікарня, навпроти закінчення вул. Раїси Кириченко. Яр відносно короткий (1,2 км). Між закінченням вул. Панаса Мирного та пров. Парниковий з'єднуються з Південним Кобищанським (Кузнецьким) яром. У пониззі і в деяких місцях середньої течії днище цього яру заболочене. На сучасних електронних картах струмок на днищі Середнього Кобищанського яру позначено як річка Чорненька, а яр називають Чорний або Зелений.

Початок яру (≈155-150 м), річка Чорненька і її закінчення (116 м).

Схили цього яру пологі, форма в поперечнику – чашкоподібна; ширина 350-400 м, глибина врізання дна відносно міжбалкових вододілів переважно 15 - 20 м.

На планах XIX ст. видно, що схили балочки були асиметричними: південний – пологіший, а північний крутіший, розчленований короткими ярочками.

На днищі Середнього Кобищанського (Чорного) яру між пров. Чорний Яр і вулицею 8 Березня колись був чималий ставок (він є на планах середини XIX - XX століть). У наш час ділянка його колишнього дна ставка покрита луками, болітцями, вербами і нагадує зелену оазу серед міста, а садиба з курочками й усілякою живністю - "Загублений світ", ніби подорож на машині часу в минуле...

Середній Кобищанський яр перетинають провулки, які мають різні назви з протилежних схилів.

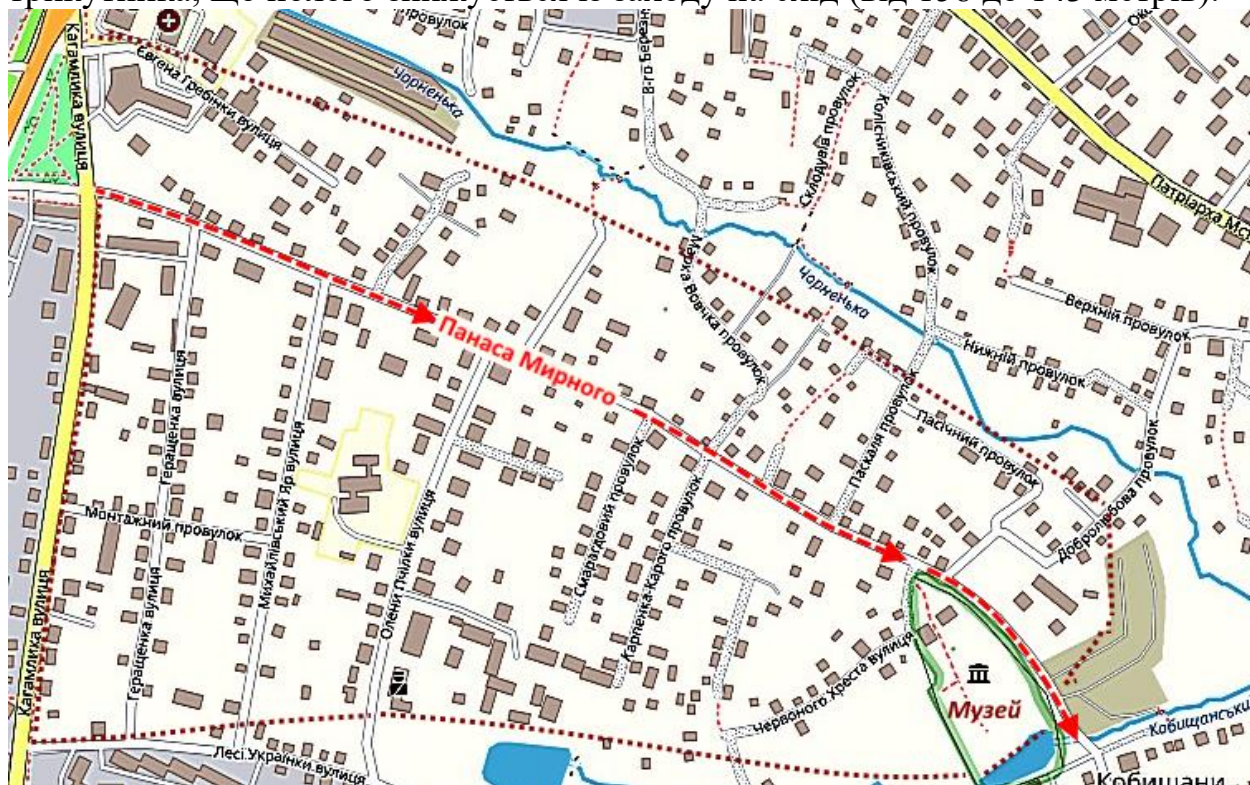
Зокрема, зі схилу «Панасової гори» ➡ пров. Паскаля, Зелений Яр, Марка Вовчка, Ставковий, Федора Лизогуба.

«Панасова гора» (К2) – це міжбалкове плато між *Середнім* і *Південним Кобищанськими ярами*. Власне, нам не траплялася її назва в архівних джерелах і в літературі, але пропонуємо її називати так за аналогією з «Івановою горою», названою на честь Івана Котляревського. «Панасова гора» – на честь українського письменника Панаса Мирного, який мав садибу на її крайньому східному мисові; його ім'я носить вулиця, прокладена близько до вододільної лінії цього плато (колишня назва – вул. 3-тя Кобищанська).

Умовний початок цієї гори – від рогу вул. Кагамлика і Євгена Гребінки. Її західна межа – відрізок між 4-ю міською лікарнею і вул. Лесі Українки (тут її максимальна ширина становить 0,6 км), а на сході, біля садиби Панаса Мирного, «гора» виклинюється до 0,3 км. Довжина «гори» по лінії вододілу – вул. Панаса Мирного, – становить біля 0,85 км. Власне, «гора» – то назва умовна, оскільки перевищення її вододілу над днищами ярів становить усього 10-20 метрів. Гора в проекції зверху має вигляд витягнутого трикутника, що полого знижується із заходу на схід (від 158 до 143 метрів).

Пунктиром позначені орієнтовні межі «Панасової гори» та лінія її вододілу

Кобищани на початку ХХ століття, із листівки

5в – Південний Кобищанський яр (у верхів'ях Кузнєцов, Кузнєцький) розташований південніше *Панасової гори*. Назва цього яру на планах XIX століття – *яр Кузнєцов* (на планах XX ст. трапляється також назва *яр Кузнєцький*). Про походження цієї назви залишається тільки здогадуватися.

Як видно із цього плану ↑ середини XIX ст., *яр Кузнєцов* мав два верхів'я, і обидва в наш час – від вул. *Григорія Кагамлика* (до 1962 – вул. *Щемилівської*).

Північне верхів'я цього яру розташоване біля початку вул. *Лесі Українки*, і тягнеться паралельно їй на 0,65 км (днище яру – ліворуч від цієї вулиці).

Південне верхів'я яру розташоване від початку вул. *Довженка*, і тягнеться по ній, а потім по вул. *Тобілевичів* на 0,8 км.

В обох ярах є ставки. Верхів'я сходяться в один яр у кінці вул. *Лесі Українки* (там, де вона перетинається з пров. *Карпенка-Карого*).

Висота вододільного плато поблизу верхів'їв яру $\approx 157-158$ м; абсолютна висота днища Південного Кобищанського яру в місці сходження його ярів-верхів'їв ≈ 128 м. Отже, падіння струмків на днищах верхів'їв досить велике; їхня течія колись була швидкою, тому яри тут досить вузькі, врізані в плато.

Між цими верхів'ями й вул. *Кагамлика* утворилося міжбалкове плато трикутної форми шириною 0,5 км (по цій вулиці), і довжиною 0,7 км (майже до місця сходження верхів'їв яру в один яр). Це невелике за площею плато (яке за полтавською традицією назвемо «*Щемилівською горою*», **КЗ**) має помітний нахил на схід (від 158 до 138 м над рівнем моря). Вул. *Олени Пчілки*, початок якої лежить у межах цієї «гори», ділить її на дві частини: ближче до вул. *Кагамлика* у наш час – житлова забудова (у т.ч. гуртожитки), а ближче до вузького краю, в східній частині – промислова забудова, склади.

5. Нижня частина Кобищанської балкової системи (див. плани, с.68-69).

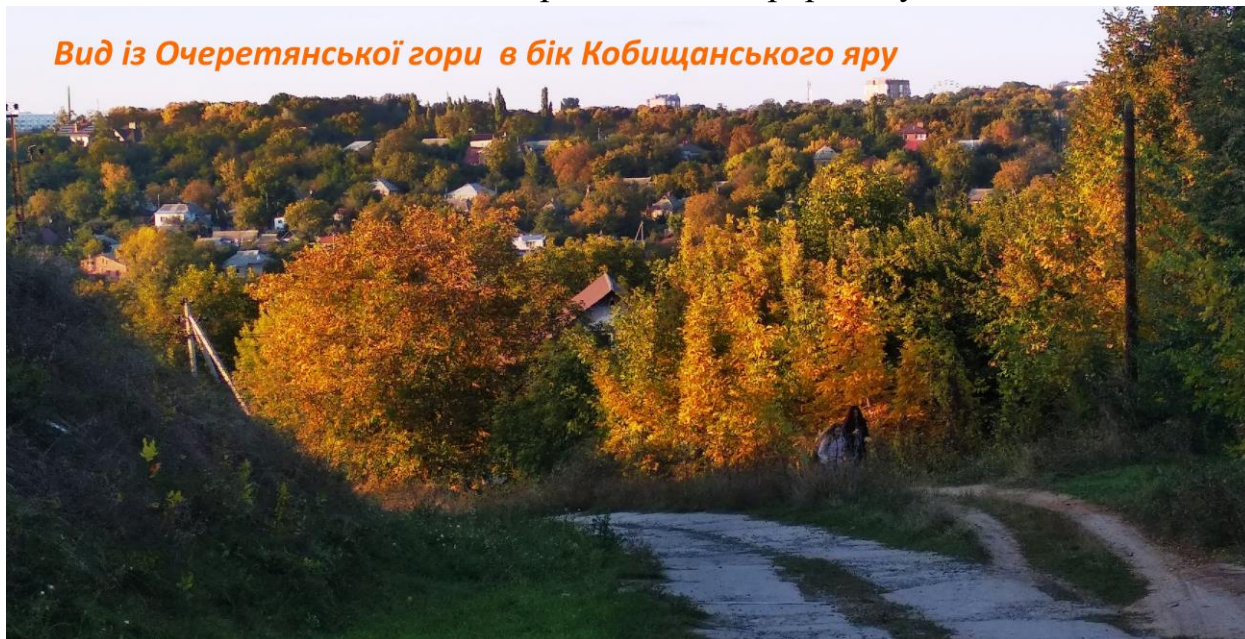
Від пров. Карпенка-Карого, після сходження двох верхів'їв, струмок ще 400 метрів тече на схід по дніщу *Південного Кобищанського яру* південніше вул. Грибоєдова. Цей струмок, а також струмок, що тік по *Очеретянському яру* з півдня, впадають у великий ставок:

А зі ставка вже єдиний струмок тече далі на північний схід по дніщу *Південного Кобищанського яру* паралельно до провулку Човновий, і впадає в струмок, що утворився після злиття водотоків, які течуть *Північним і Середнім Кобищанськими ярами*.

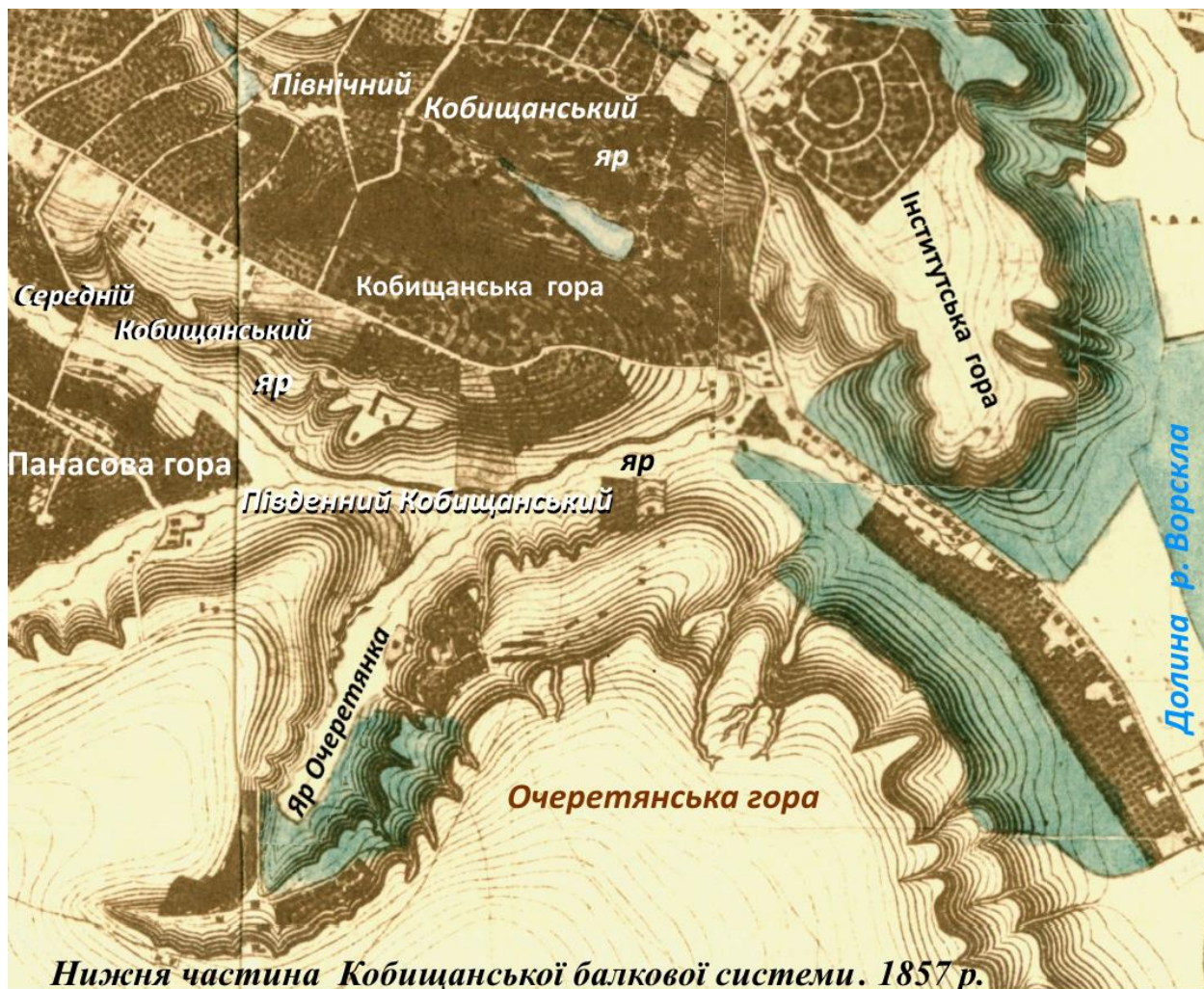
Отже, в пониззі єдиної вже *Кобищанської балки* перед її впадінням до долини Ворскли ми бачимо *річку Чорну*, яка утворилася внаслідок злиття струмків, що починалися із 6-ти верхів'їв балки.

На картах Полтави XIX століття добре видно, що струмок із яру впадав у заболочені протоки Ворскли на заплаві. Одна із проток підписана як річечка Чорненька (або струмок Чорний). У наш час водотік від гирла яру штучно каналізований і відведений до Ворскли біля мікрорайону «Левада».

Вид із Очеретянської гори в бік Кобищанського яру

***Очеретянська гора** на схід від Очеретянського яру зайнята водоймами на місці старих закинутих кар'єрів із видобутку цегельних суглинків. Близьче до крутосхилів долини Ворскли розташовані садові товариства, а також деревні порослі.*

Гідроніми й гідрографія Кобищанської балкової системи (5)

Із назвами ярів ми більш-менш розібралися. Набагато складніше справа із назвами струмків, що беруть початок у верхів'ях кожного з ярочків, і після їхнього злиття в один (та його назвою вже на заплаві Ворскли). Як і у випадку із пониззям Тарапуньки, в різних публікаціях і географічних картах (планах), струмок у пониззях називають по різному, а у верхів'ях балочок більшість струмочків або не мають власних назв, або теж є різнобій у них. Справа в тому, що мешканці певної місцевості зрідка дають певну назву природним об'єктам, біля яких живуть. Для них це – просто яр, річка, балка.

Пропоную своє тлумачення походження назви струмка, що витікав із Кобищанського яру на заплаву Ворскли, і подальше перенесення цієї назви.

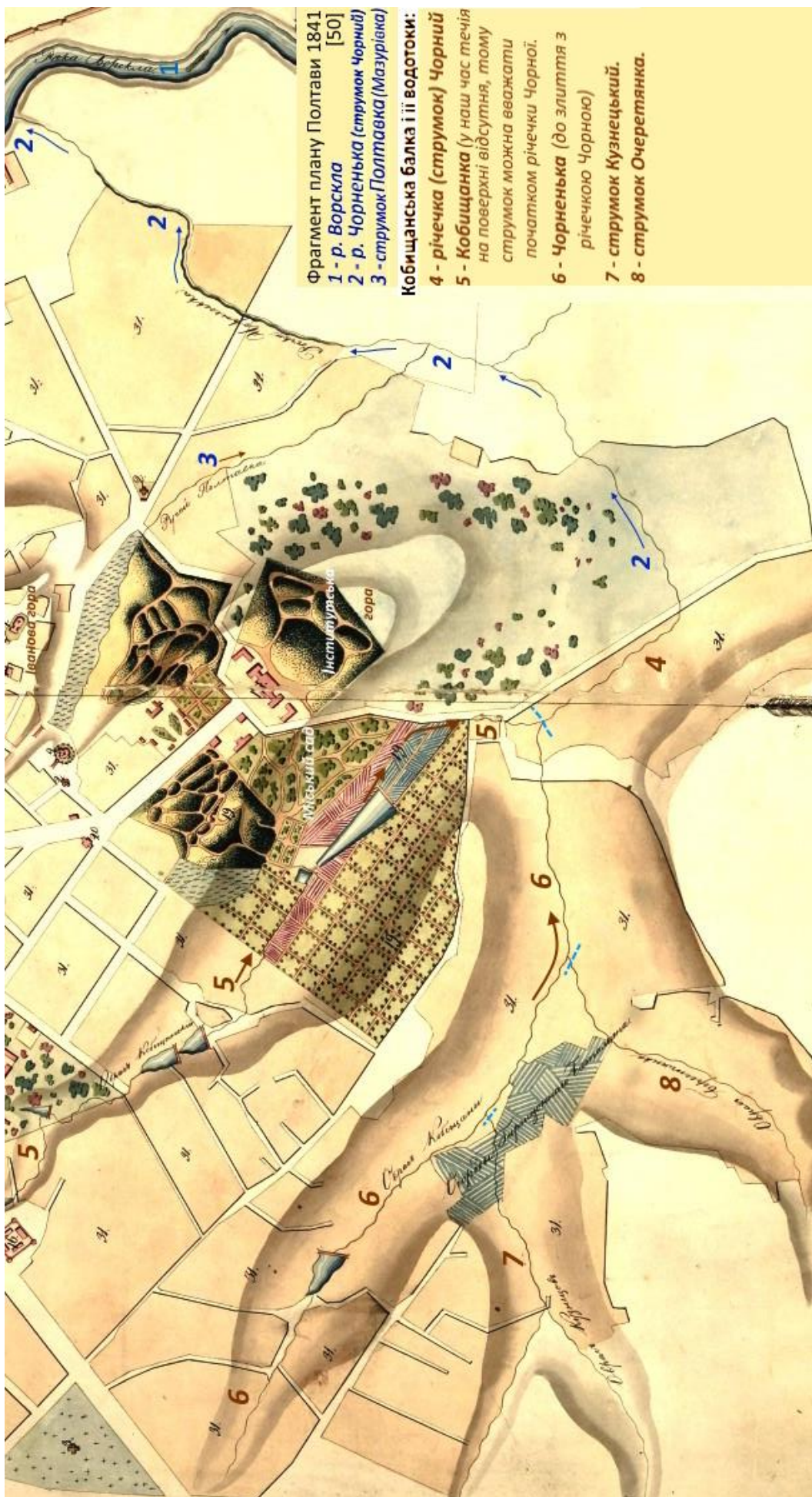
Фрагмент карти 1816 р. [48]: під схилом полтавських "гір" текла не Ворскла, а її заболочена протока *Рогізна*. А ще ближче до крутосхилу (біля Кобищанів, Нижніх Млинів) – більш давня й майже зовсім заболочена протока, – річечка *Чорненька* (на плані 1730 р. *Чорна*; 1816 р. - струмок *Чорний*).

1732 р.: «Под городом Полтавою на сазе, прозываемой Чорной, Ивана Левенця мелниц две, в которых найдутся каменный (жорен) два мелних и ступы».

На плані 1841-го року (див. с.79) добре видно, що струмок Кобищанський (Кобезчанка) впадав у цю заплаву протоку Ворскли, а не в саму ріку. Що цікаво: по заплаві Ворскли річечка Чорненька бігла не на південь (як зараз тече Ворскла й колись текла Рогізна), а ... в протилежний бік, на північ, де ... в неї впадала річечка Полтавка, і вже після такого возз'єднання Чорненька впадала в Рогізну мало не біля Монастирської гори (на інших картах – навпроти сучасної «Білої альтанки» / Іванової гори). Із планів навіть кінця XVIII – першої пол. XX ст. бачимо, як часто водотоки / протоки на заплаві Ворскли досить часто змінювали течію й конфігурацію.

Ближче до початку XX століття річка Чорна змінила напрямок, і стала текти попід горою на південь (це вже після того, як зникла і річка Рогізна). Очевидно, доля річечки Чорненької / Чорної в межах заболоченої заплави – та ж, що й Рогізної: зникла внаслідок побудови дамб, водовідведення.

Сучасна довжина усіх надземних водотоків (разом зі ставками на них ≈ 6 км. Якщо враховувати течію струмка Чорного і в колекторі, то вона становить 4,6 км. Розрахункова протяжність усіх водотоків у природному стані ≈ 10 км. На річці Чорній та її притоках створено 6 ставків. Нині значна частина річки та притоки течуть у колекторах. Місцеве населення використовує річку для скидання сміття, зливання нечистот. В посушливі періоди водотоки пересихають.

*Яри Кобищанської балкової системи і струмки на їхньому дніщі
(ороніми й гідроніми)*

Форма рельєфу й оронім		Гідронім
Назва частини балкової системи	Назва яру (джерело інформації, рік)	Назва струмка (джерело інформації, рік).
5. Кобищанський яр (нижня частина)	Овраг Кобыжчанов (Кутузов, 1730) Кобищанський яр (1909)	Річка Чорна (В.Кутузов, 1730, Арандаренко, Лятошинський); Струмок Кобищанський (1912)
5а. Північний Кобищанський яр	Яр Кобищанський (1805,1841) Головний Кобищанський яр	Коби(е)щанка ¹ / Кобезчанка. Чорний струмок ³ .
5б. Середній Кобищанський яр	Яр Кобищани (1805,1841); Чорний яр (назва провулку)	Чорненька (<i>openstreetmap</i>) Струмок Кобищанський (1910)
5в. Південний Кобищанський яр	Яр Кузнецов (1805,1841) ² Яр Кузнецький (поч. ХХ століття)	Струмок Кузнецов (1909, 1910) Струмок Кузнецький (1912)
5г. Яр Очеретянка	Берестянка (1805,1841) Очеретянка ²	Очеретянка (<i>openstreetmap</i>)

¹Бучневич: *Кобещанка* виходить із джерел яру тієї ж назви неподалік від тюремного замку [прим.: в наш час – вул. Європейська №49], пробігає головний Кобищанський яр, який розділяє міський сад на дві половини, а потім зникає в болоті помістя Лук'яновича [2].

Він же: *Чорненька* – притока Ворскли, яка пробігає через Кінно-Ярмаркову площу, з'єднується зі Старою Полтавкою, утворює в маєтку Лук'яновича болото і в ньому зникає.

²Богданович: Яри в передмісті Кобищани - Кобищанський, Кузнецов і Очеретянка.

І в нього ж: Біля струмка Чорної розташоване передмістя Кобищани [3].

³М.В. Лятошинський: Чорна річка, потім Чорний струмок – притока р. Стара Полтавка.

Назва фіксується з 1811 року й характеризує колір води. Струмок протікає, в основному, вздовж Нижньомлинської вулиці [16].

В.Посухов струмок називає *Кобижча*. Але документального підтвердження цьому немає. Як і доказів буцім-то балто-слов'янського походження цього гідроніму [22].

Отже, струмок, який витікає із Кобищанського яру і тік заплавою Ворскли безумовно мав назву *річка Чорна (Чорний струмок)*. Стосовно струмків у самому яру (особливо – у його північному й середньому верхів'ях), то в одних давніх публікаціях їх називають і Кобищанським (Кобищанкою), і Чорним струмком (або річкою Чорненькою). Причому, топонім «Чорний яр» зафіксовано як назва провулку у верхів'ях Середнього Кобищанського яру.

Узагальнимо назви струмків Кобищанської балкової системи (межі – пунктиром, с.74):

– **Чорна** (струмок **Чорний**) – назва після злиття всіх водотоків на початку вул. Південна (5), та на заплаві Ворскли, а також на дніщі Північного Кобищанського яру, 5а (колись він називався ще й Кобищанкою, але зараз його течія на поверхні відсутня, є тільки ставки, тому так називати не варто). В пониззі яру на початку ХІХ століття був закладений міський сад та розсадник, що поливався із невеликих ставків, утворених внаслідок спорудження гребель на цьому струмкові. Його довжина від вул. Садової зараз ≈1400 м.

– **Чорненька** – струмок (≈2100 м), що тече Середнім Кобищанським яром (5б), і після прийняття притоки справа – до місця злиття з річечкою Чорною.

– **Кузнецький** (≈1700 м) – струмок із двома витокami, що тече Південним Кобищанським яром (5в) до злиття з річечкою Чорненькою. Неправильно вказаний на електронних картах і в публікаціях як Кобищанський (Кобищанка).

– **Очеретянка** (≈700 м) тече Очеретянським яром (5г), паралельно до вул. Левадної і пров. Очеретянського, – до злиття з річечкою Чорненькою.

фото автора

р. Чорненська по пров. Лодочному

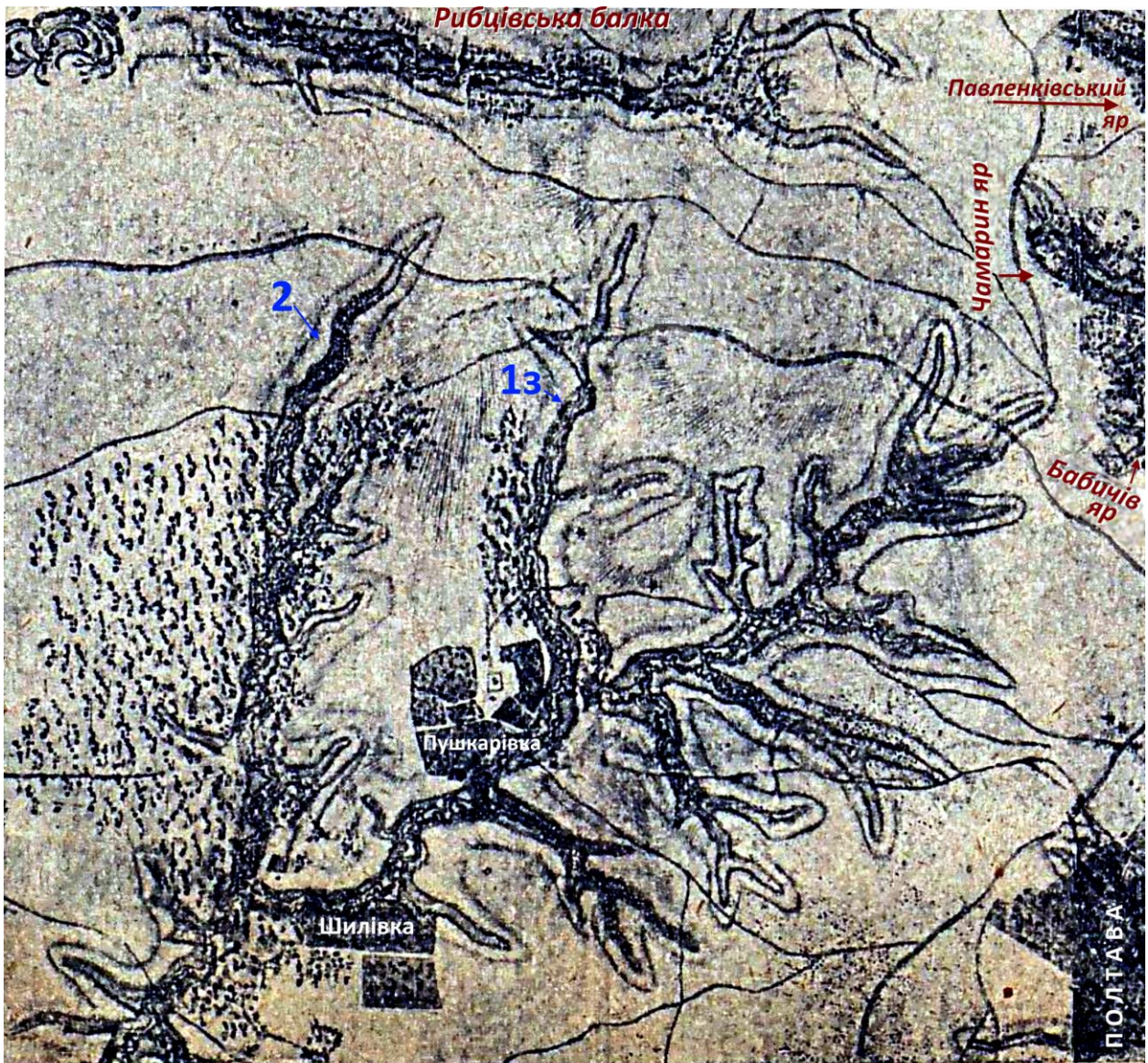
фото С. Литвин

р. Чорна по вул. Південній

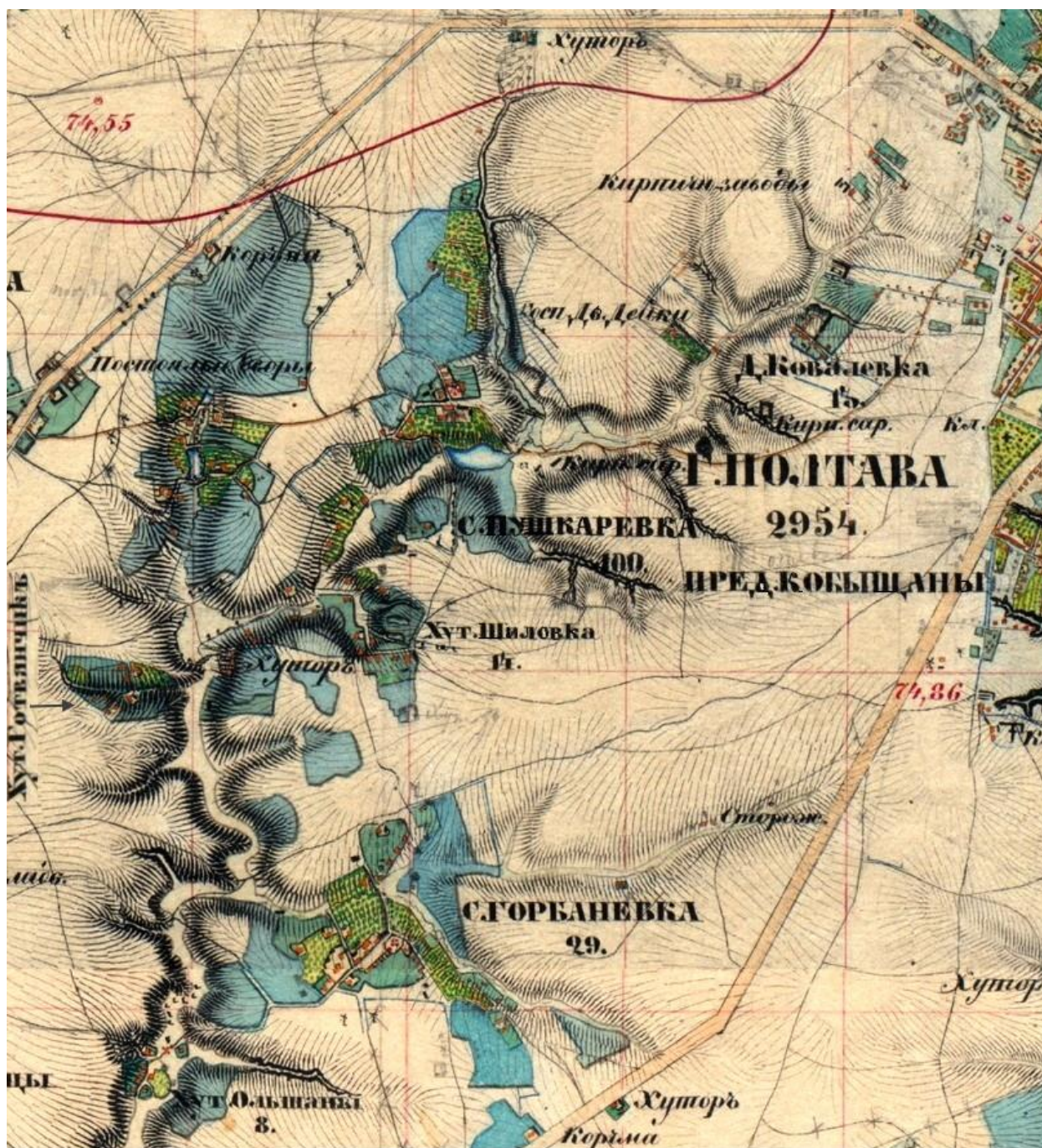
Пушкарівська балкова система на плані Василя Михайловича Долгорукова (1772 рік)[42].

Умовні позначення до картосхем на с. 82-89:

Пушкарівська балка (1) і яр Говтвянчик (2) – верхів'я басейну річки Вільшана. На цьому й пізніших планах місцевості ярам і балочкам у цих верхів'ях ми надали наступні умовні назви (за назвами колишніх передмість, кутків і сіл):

- 1а** – Лощини водного стоку в кутках (передмістях) Новосілка й Галушківка;
- 1б** – Лощини й верхів'я балки в колишньому передмісті Некрасівка;
- 1в** – Лощини й верхів'я балки біля колишнього хутора Огньов (1-ша лікарня);
- 1г** – Лощини й верхів'я балки в колишньому селі Юрівка (зараз – селищі);
- 1ґ** – Балочка біля колишнього хутора Дейка (зараз – частина с-ща Юрівка);
- 1д** – Балочка біля колишнього хутора Огнівка (на північ від мкрн. Огнівка);
- 1е** – Балочка між сучасними мкрн. Огнівка і Сади-2 (ставок «Глиняний»);
- 1ж** – Балочка між мкрн. Сади-2 і Сади-1 (струмок до Пушкарівського ставка);
- 1з** – Рябухівська балка (із колишніми селами Пушкарівка й Рябухи на схилах);
- 1к** – Нижня частина Пушкарівської балки біля села Шилівка і ярочки до неї.
- 1л** – Ділянка долини річечки Вільшана (після злиття струмків із системи Пушкарівської балки та струмка Говтвянчик);
- 2** – балка Говтвянчик з однойменним струмком (тепер – селище Яр у балці);
- 3** – Горбанівська балка (на південній межі й за межами міста Полтави).

Пушкарівська балкова система (1857, р. в редакції поч. XX ст., 51).

Топоніми:

Вільшана, річка – дуже поширений в Україні гідронім. Походить від назви видів дерев – *вільха*, які утворювали зарості біля русла річки (сіра вільха), або на заболочених ділянках (чорна вільха). У 1732 р. на цій річечці було декілька водяних млинів (мельниць весняних).

Говтвянчик, струмок, балка, хутір – зменшувальне від назви річки Говтва.

Горбанівська балка і струмок – с. Горбанівка (за прізвищем козака Горбаня).

Гришків ліс – лісовий масив у верхів'ях яру Говтвянчик (від прізвища Гришко).

Дейківський ярочок – вибалок біля помістя Дейка (Дейкалівки), нині в Юривці.

Конвалова лощина – одне із верхів'їв (1а) Пушкарівської балки, сер. XIX ст.

Пушкарівська балка – частина долини р. Вільшана в межах Полтави. Назва – від села Пушкарівка, яке розташоване в цій балці (яка, в свою чергу, пов'язана з тим, що ним володів Мартин Пушкар – полтавський полковник у 1648-1658 рр.

Рябухівська балка – від с. Рябухи (за прізвищем Рябуха), хутір з кінця XIX ст.

Пушкарівська балкова система на плані 1857р. [52]

О.В.Коваленко [13, с.59] всю балку й струмок називає **Говтвянчиком**,

В описі 1881 року: **Велика і Мала Вільхова (Вільшана) балки**.

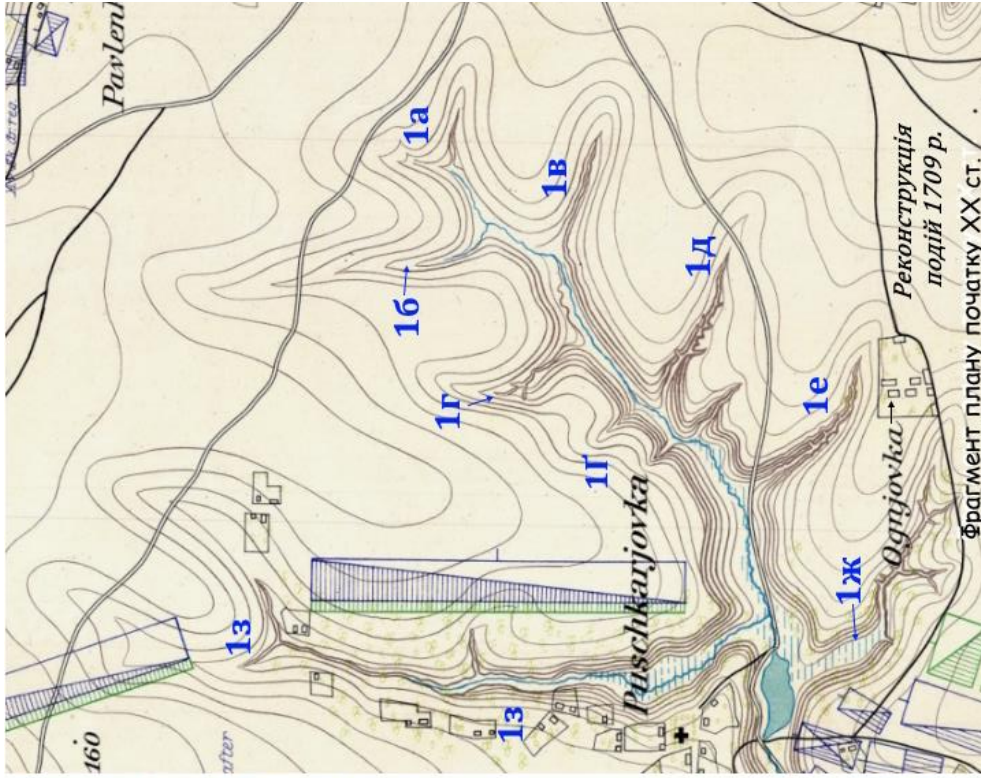
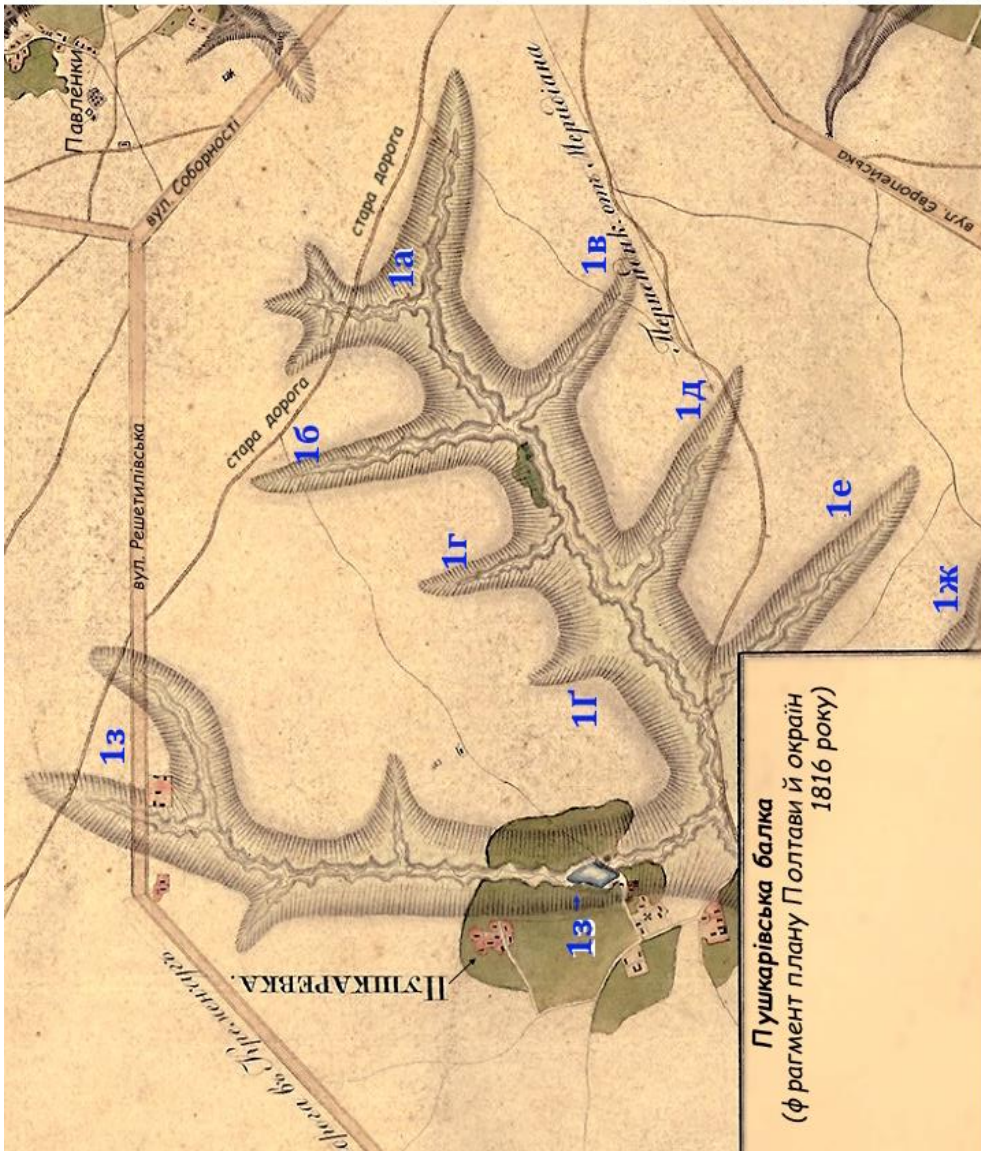
Лінії вододілів цієї балкової системи на півночі були близькі до проходження вул. Решетилівської, на північному сході – Соборності, а на сході – вул. Європейської.

Від вододілів по малопомітних лощинах водний стік концентрувався у верхів'ях річки. Для зручності опису, верхню частину басейну річки Вільшана в межах Полтави ми умовно поділяємо на три частини:

- 1. Пушкарівська балка**
- 2. Яр Говтвянчик.**
- 3. Горбанівська балка**

Буквеними символами позначені верхів'я Пушкарівської балки. У зв'язку із забудовою, лощини стоку в сучасному рельєфі проглядаються слабо. Тому й подаємо план території до її щільної забудови. Нижче – описи кожної балки.

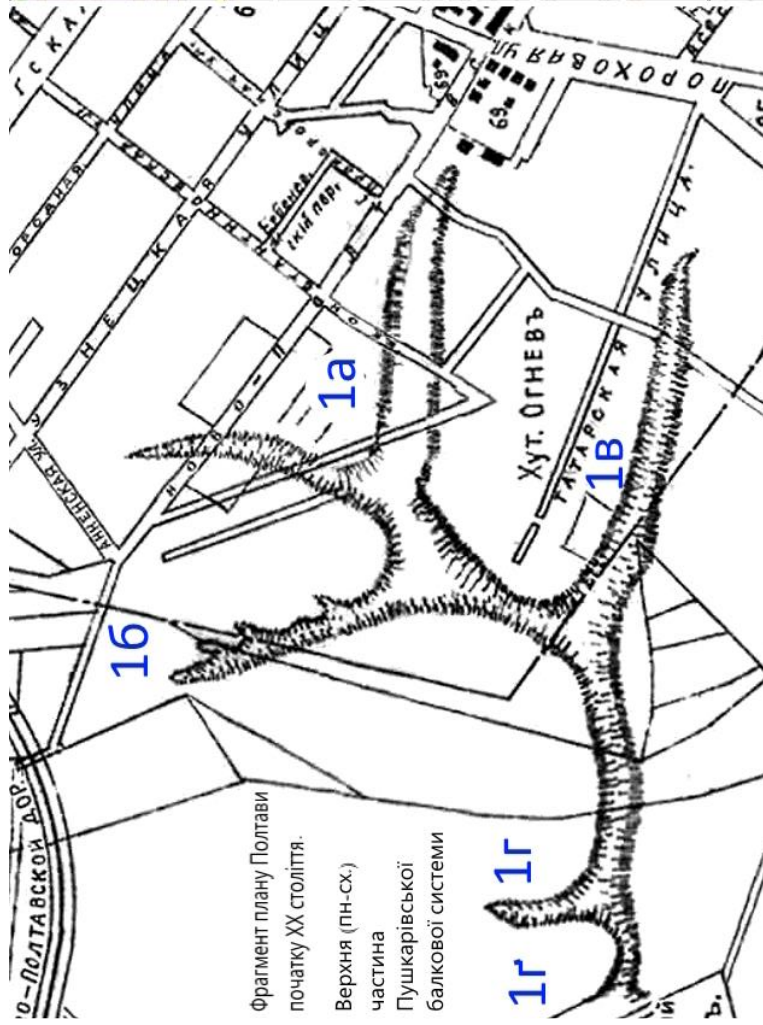

3.1. Власне Пушкарівська (Велика і Мала Вільшана) балка і її водозбірний басейн – це територія, яку поступово включали до складу Полтави (від середини XIX – до кінця XX століття). Західна межа балки – місце впадіння до неї річки Говтвянчик (на захід від міжміського автовокзалу, північніше с. Говтвянчик).

Як бачимо на планах Полтави із малюнку струмків, вони з усіх сторін обтікають локальне підвищення земної поверхні – мікрорайон «Алмазний» і прилеглі до нього ділянки (що зумовлено геологічною будовою).

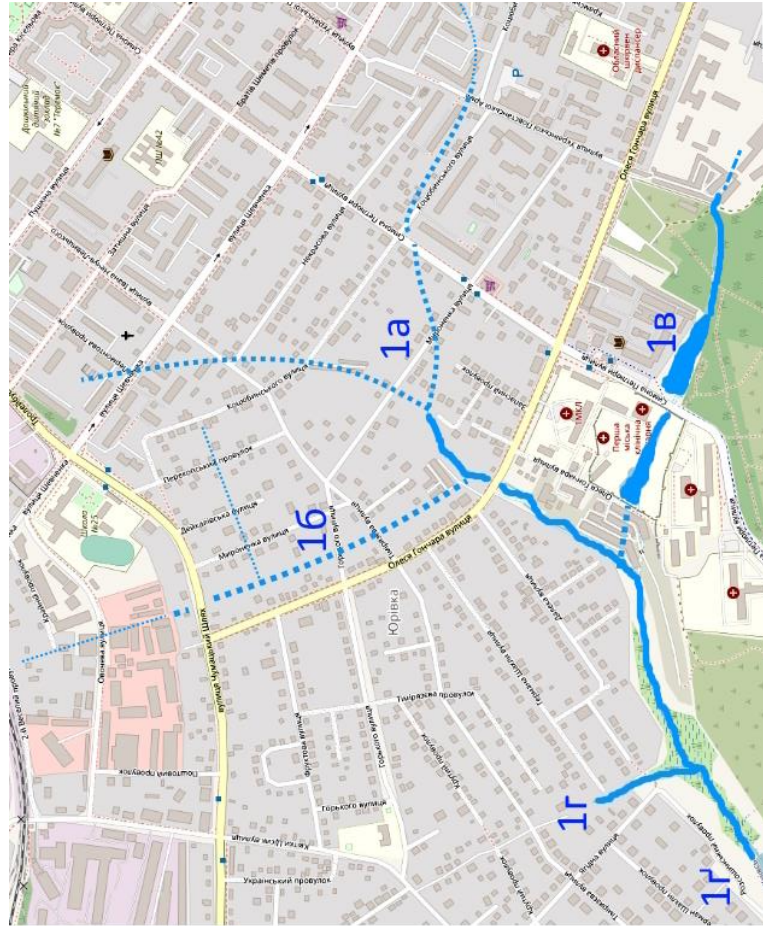
Водозбірний басейн балки до XX століття майже сягав нинішніх вулиць Решетилівська і Соборності (станом на кінець XIX століття – частин Кременчуцької поштової дороги). Від цих вулиць спостерігався поступовий нахил із півночі на південь, і тала чи дощова вода по малопомітних природних водозбірних лощинах і лотках на поверхні час від часу стікала до вершин балочок, а підземний стік у цих вершинках утворював джерела.

Фрагмент плану Полтави початку ХХ століття.

Верхня (пн-сх.) частина Пушкарівської балкової системи

1а – Лощина водного стоку (верхів'я балки), які беруть початок біля сучасної вул. Шевченка. У 1841 р. **1а** названа «лощина Коновалова». У кінці ХІХ ст. це були окраїни Полтави – *Новоселівка* й *Галушківка* (квартали між сучасними вул. Тролейбусна і вул. УПА на заході й сході, та між вул. Шевченка на півночі й зниженням між вул. Коцюбинського й Мироненка на півдні, зокрема, вул. С.Петлюри №№46-48;). Лощина ще й зараз помітна західніше автостанції на вул. Шевченка (вул. Крамського). Північне верхів'я фіксується на розі вул. Шевченка і Н.-Левіцького.

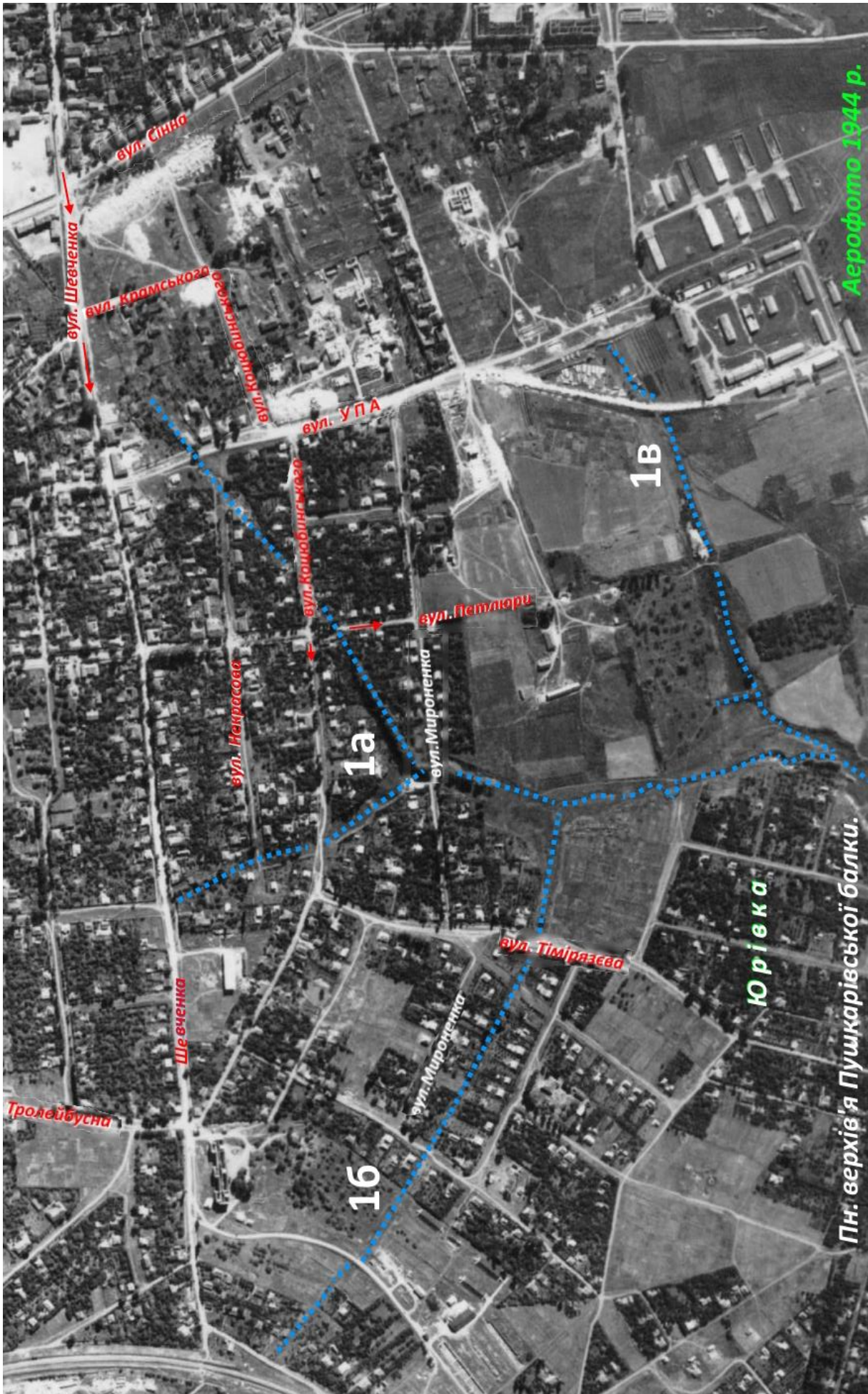
1б,г,г – Досить виражене верхів'я балки в колишньому *передмісті Юрово-Некрасівка*. Найдовше (**1б**) тягнеться в західному напрямкові між вул. Мироненка і Олесея Гончара, – до вул. Чумацький шлях №12 і далі – до залізниці.

1г – мало виражене зниження, що тягнеться по східному продовженню вул. Менделєєва (селище Юрівка).

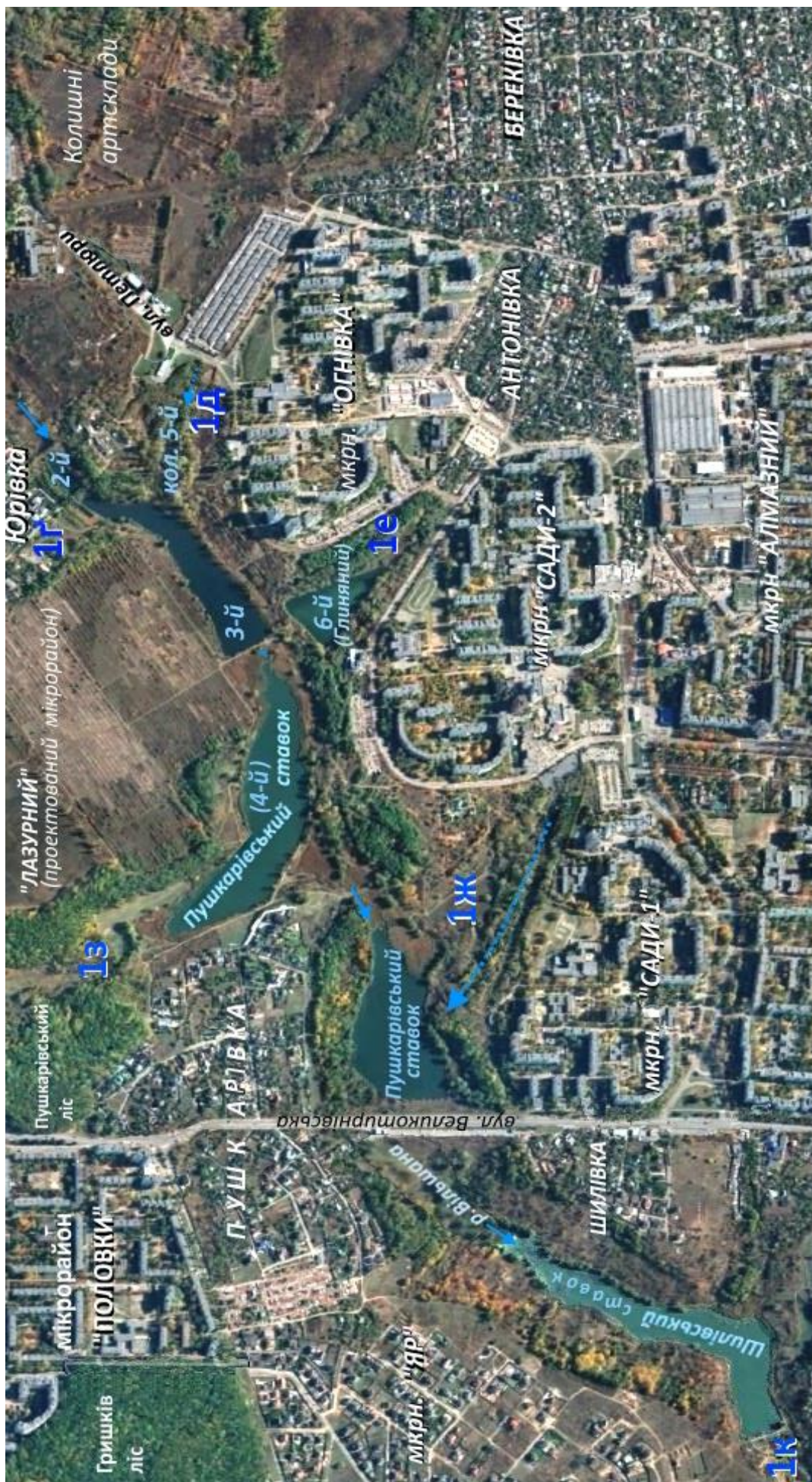
1г – короткий ярок, біля якого колись було *помістя Дейка* (східний край вул. Володимира Мономаха).

1в – балочка, в якій створені ставки-відстійники 1-ї міської лікарні (колись – південніше *хутора Огньов*). У наш час – це ділянка південніше перехрестя вул. Олесея Гончара та Симона Петлюри.

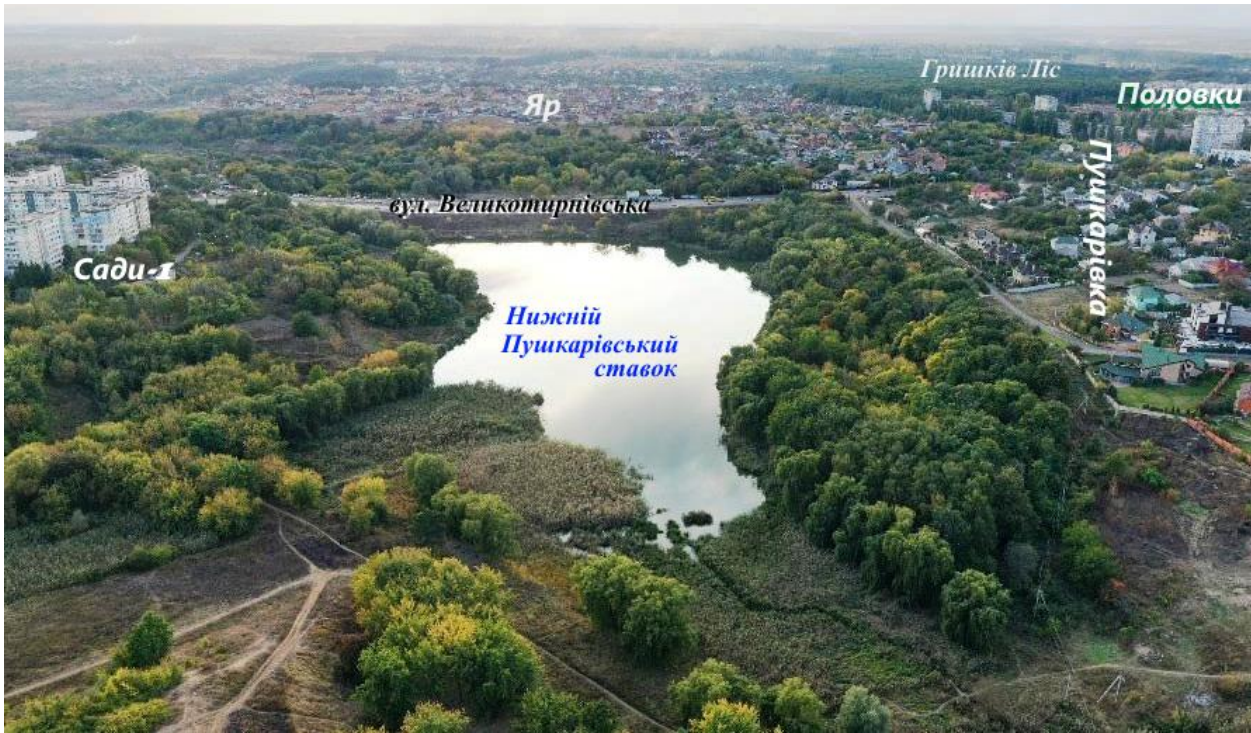

ПУШКАРІВСЬКА БАЛКА (її середня й нижня частини). Верхів'я річки **ВІЛЬШАНА** на дніщі балки зрегульовано ставками (переважно, в 1950-х роках, коли територія належала до плодівочового радгоспу імені Шевченка й не входила до складу м. Полтави). На північ від балки розташовані колишні села Юрівка, Пушкарівка, Рябухи, в східній частині – села Шилівка і Говтвяничк (крім останнього, з 1930-х / 1980-х рр. у складі Полтави). У південній частині цієї балки в 1980-х роках споруджено мікрорайони багатоповерхівок Саді-1 і Саді-2; в 1990-х – «Огнівка» (Саді-3). На жаль, розроблений на межі 1980-х/1990-х проект створення біля ставків рекреаційної зони досі не реалізовано.

Пушкарівський ставок є ще на плані території середини ХІХ ст. (с.85)

У зв'язку зі спорудженням дороги між мікрорайонами Половки і Сади-1 у 1980 р. його розширили (затопивши частину села), бо нову греблю насипали нижче по балці. Попередня гребля була навпроти Вознесенської церкви (а вулиця вела вниз через балку в напрямку с. Шилівка; тепер – мкрн. Сади-1).

3-й і 4-й ставки (вигляд із вікна будинку в мкрн. Огнівка, фото О.Розума)

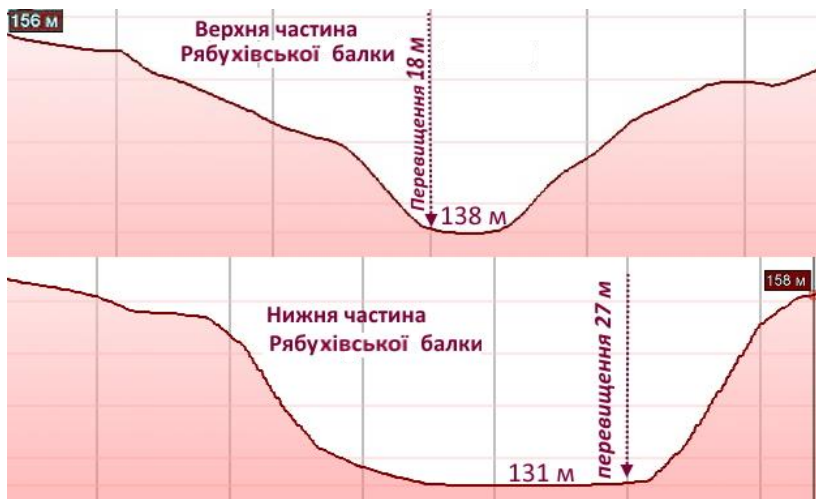
Максимальна висота плато біля балки ≈ 155 м; абсолютна висота поверхні 6-го ставка = 137 м; 2-го ставка = 135 м; 3-го = 131 м; 4-го = 129 м; Нижнього Пушкарівського = 124 м; Шилівського = 120 м. Отже, перепад висот ≤ 35 м.

13 – *Західне верхів'я Пушкарівської балки (с.86)*. У правій частині його пониззя видно залишки колишнього села Пушкарівка, а у верхів'ї – села Рябухи. Вони тільки в 1984 році включені до складу міста Полтави. Назвемо балку **Рябухівська** (трапляється стара назва «Мала Вільмана»). Село Рябухи (від прізвища) утворилося в середині XIX ст. як виселок із Пушкарівки.

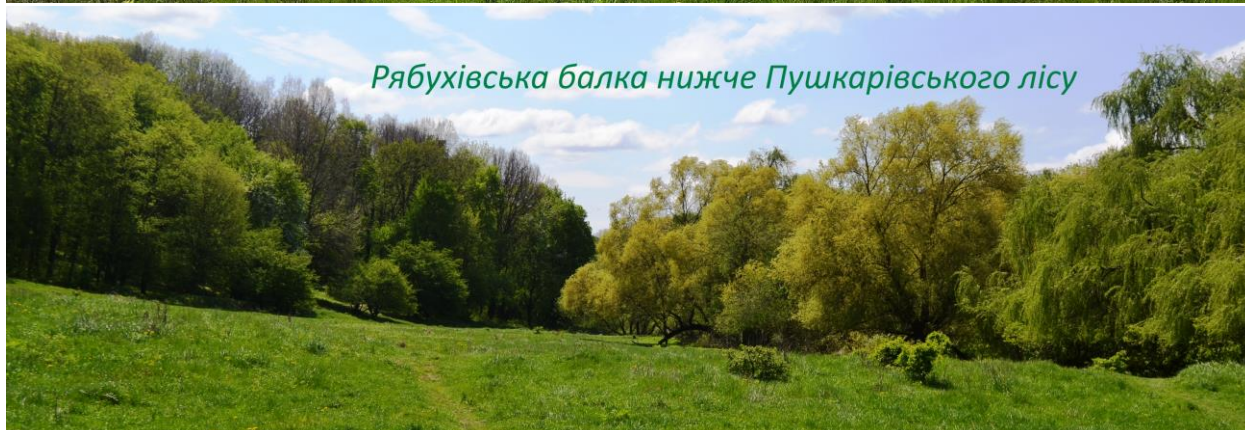
3.2. Рябуківська балка (Мала Вільшана) має досить круті схили, колись порослі дубовим лісом (Пушкарівський ліс – його залишок), та широке плоске дно з потічком, болотистими луками й вербами.

Колись верхів'я балки майже досягали Браїлок.

← Профілі через балку.

Рябуківська балка поділяє колишнє село Рябухи на дві частини ↑
Фото А. Воліка : фрагмент Пушкарівського лісу, спуск у балку, де протікає струмок з запахом каналізації, та мікрорайони Алмазний, Сади-1 і -2.
Верхня частина Рябуківської балки

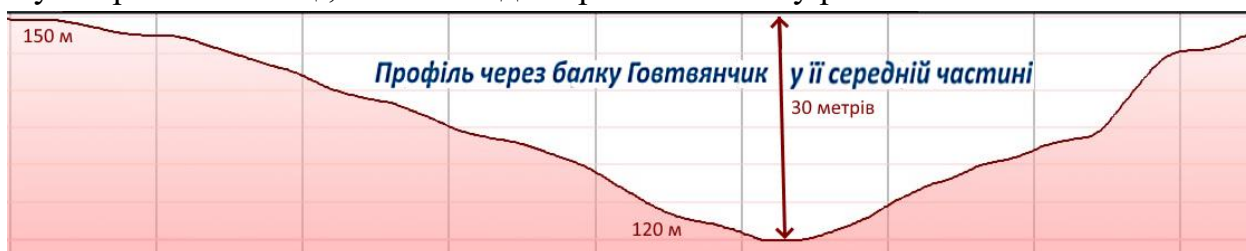

← 3.3. Яр Говтвянчик із однойменним струмком.

Яр Говтвянчик (с.93) із однойменним струмочком на дніщі, як і струмки в Пушкарівській балці, належить до верхів'я басейну річечки Вільшаної.

Яр (балка) простягається меридіонально (із півночі на південь) на 2,5 км, майже від полотна автодороги (вул. Чумацький шлях) – до зчленування із Пушкарівською балкою між колишнім селом Шилівка і селом Говтвянчик (останнє ще не увійшло до складу міської території Полтави), дещо північніше Київського шосе. Перепад висот між верхів'ям і пониззям балки ≈ 40 м; ширина балки в середній і нижній частинах ≈ 700 метрів.

У верхів'ях балки Говтвянчик розташоване *урочище Гришків Ліс* (с.128). Як видно із плану 1772 року, покриті лісом ділянки займали набагато більшу площу в балці й біля неї, ніж у наш час. *Селище ЯР* (включене до складу Полтави восени 2000-го року; його колишня назва – *хутір Мала Пушкарівка*) теж цілком розташоване в межах балки (в народі ярами називають і балки). У бік балки розвивається і мікрорайон Половки. Проект 2022 року передбачає зведення 9 дев'ятиповерхівок та 21 п'ятиповерхівки на території колишньої бази паливо-мастильних матеріалів (площею 11 гектарів).

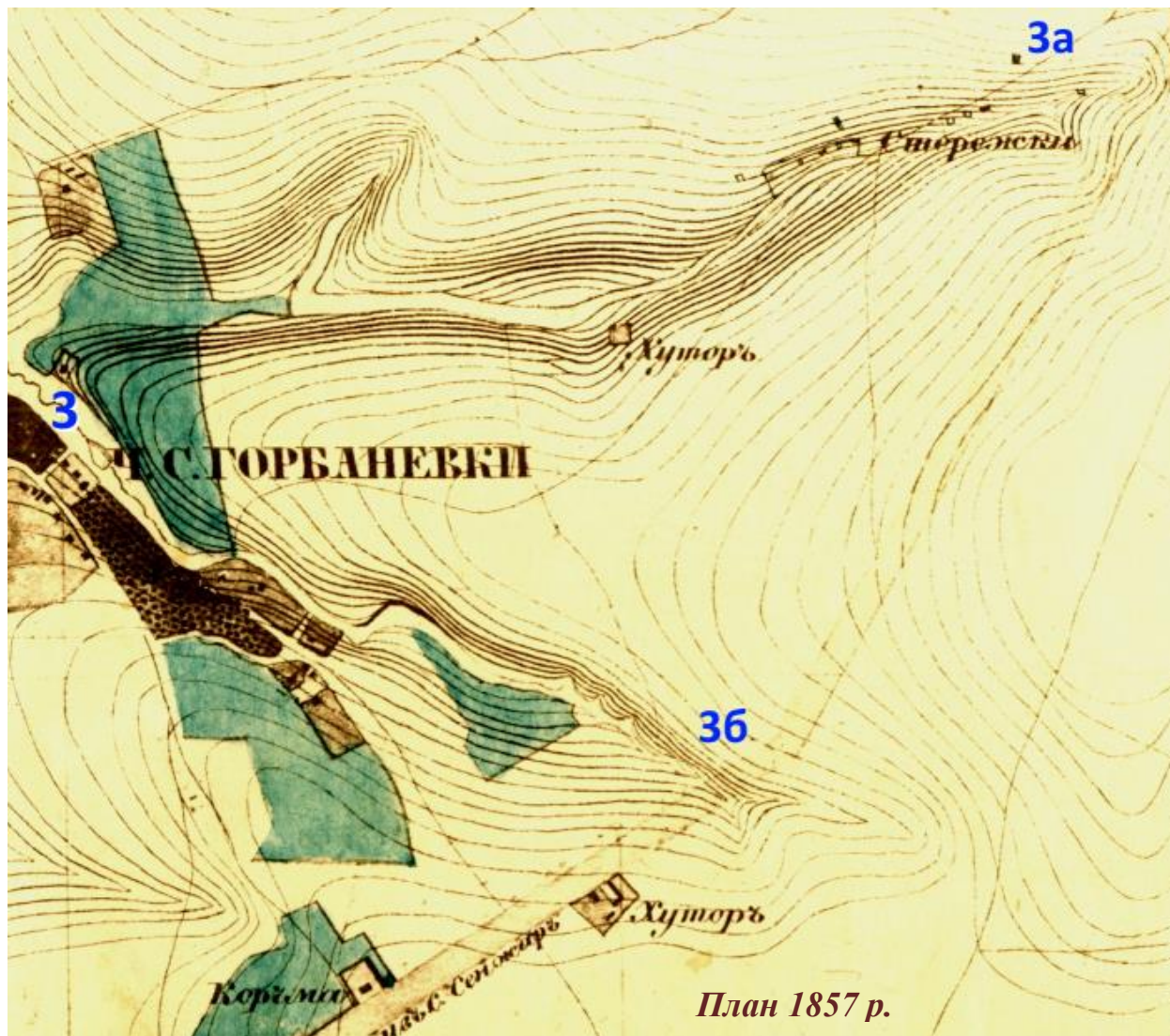

Струмок Говтвянчик в урочищі Гришків Ліс

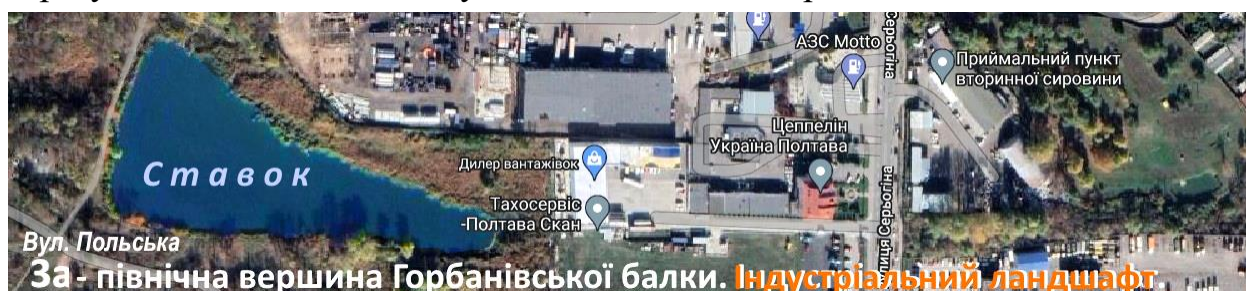
Після зчленування цих двох балок (Пушкарівської і Говтвянчика) південніше розпочинається власне долина річечки Вільшана (1л, с.82). Далі на південь річечка тече вже за межами міської території Полтави.

3.4. Горбанівська балка (частково – на крайній південній межі Полтави, с.82).

У крайній південній частині Полтави, за Київською трасою, на південь від "Епіцентру", розташована Горбанівська балка. Ця балка має два верхів'я (3а і 36). Обидві верхів'я розпочинається біля південного краю сучасної вулиці Європейської (колись – дороги на Кобеляки, як видно з *плану 1857 року* ↑).

На днищах обох верхів'їв текли безіменні струмки, які зливалися в один, що несе воду зі сходу на захід, до річечки Вільшана, на південний захід від села Горбанівки. У наш час водотоки на днищі Горбанівської балки зарегульовані ставками, тому місцями не видні серед заболочених ділянок.

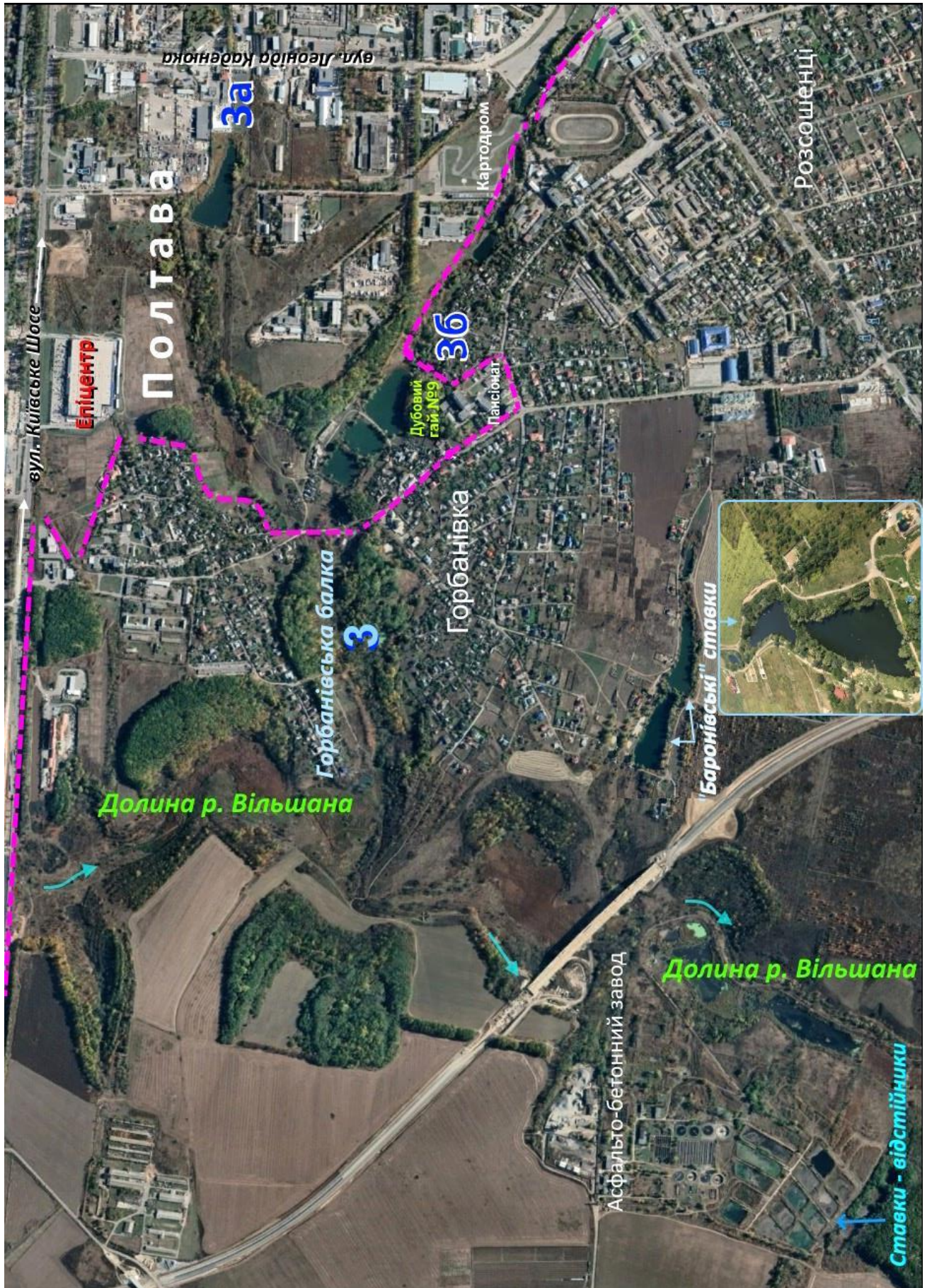

Навпроти місця, де Горбанівська балка впадає в долину р. Вільшаної, створено ставки-відстійники Горбанівської водоочисної системи:

Розділ 4. Басейн річки ПОЛУЗІР'Я. Балкові системи в його межах

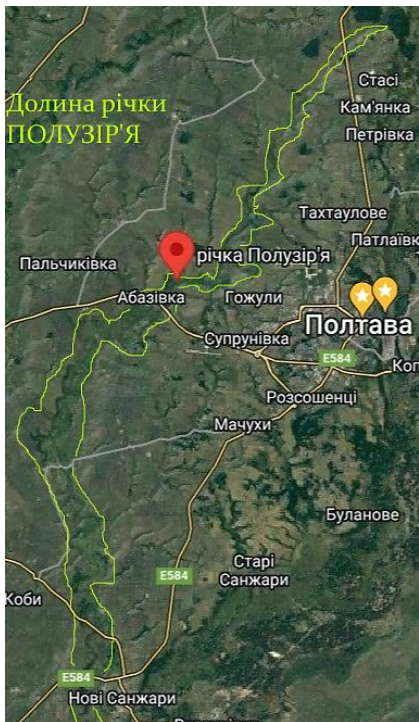
Крайня західна й північно-західна частини території міста Полтави належать до басейну річки *Полузір'я* (карта, с.11). Сама долина цієї річки до міської території не входить, але до неї спрямований поверхневий і підземний водний стік по розлогих балках, із набагато меншим урізом днища відносно вододілів, ніж у балок, струмки в яких впадають безпосередньо до Ворскли.

Вододільна лінія басейну Полузір'я і Ворскли, орієнтовно, відповідає вулиці Зінківській (водний стік на схід від якої потрапляє в Павленківську балкову систему, і далі – до Ворскли, а на захід – до Полузір'я).

Південна вододільна лінія басейну Полузір'я в межах Полтави, орієнтовно, відповідає вулиці Чумацький шлях (водний стік на південь від якої потрапляє в балки системи річки Вільшаної, а на північ і захід – до балок, що несуть воду до Полузір'я).

Названі вулиці були прокладені поблизу вододілів між басейнами річок із метою уникнення значних перепадів висот при рухові транспорту.

4.1. Інформаційна довідка про р. Полузір'я, її басейн, походження назви.

Полузір'я — мала річка в межах Полтавського району, права притока Ворскли (басейн Середнього Дніпра). Її витік розташований у Диканській громаді, звідки вона тече на південь, а перед впадінням до Ворскли повертає на південний схід і впадає нижче смт Нові Санжари. Протяжність річечки від витoku до гирла – біля 87 км; площа басейну 731 км². Заплава має ширину 0,5 – 2,5 км; у багатьох місцях вона заболочена. Річище Полузір'я досить звивисте, завширшки пересічно 2 м, але має ділянки шириною до 20 метрів. На заплаві утворилися численні озера-стариці. Похил річки 1,2 м/км.

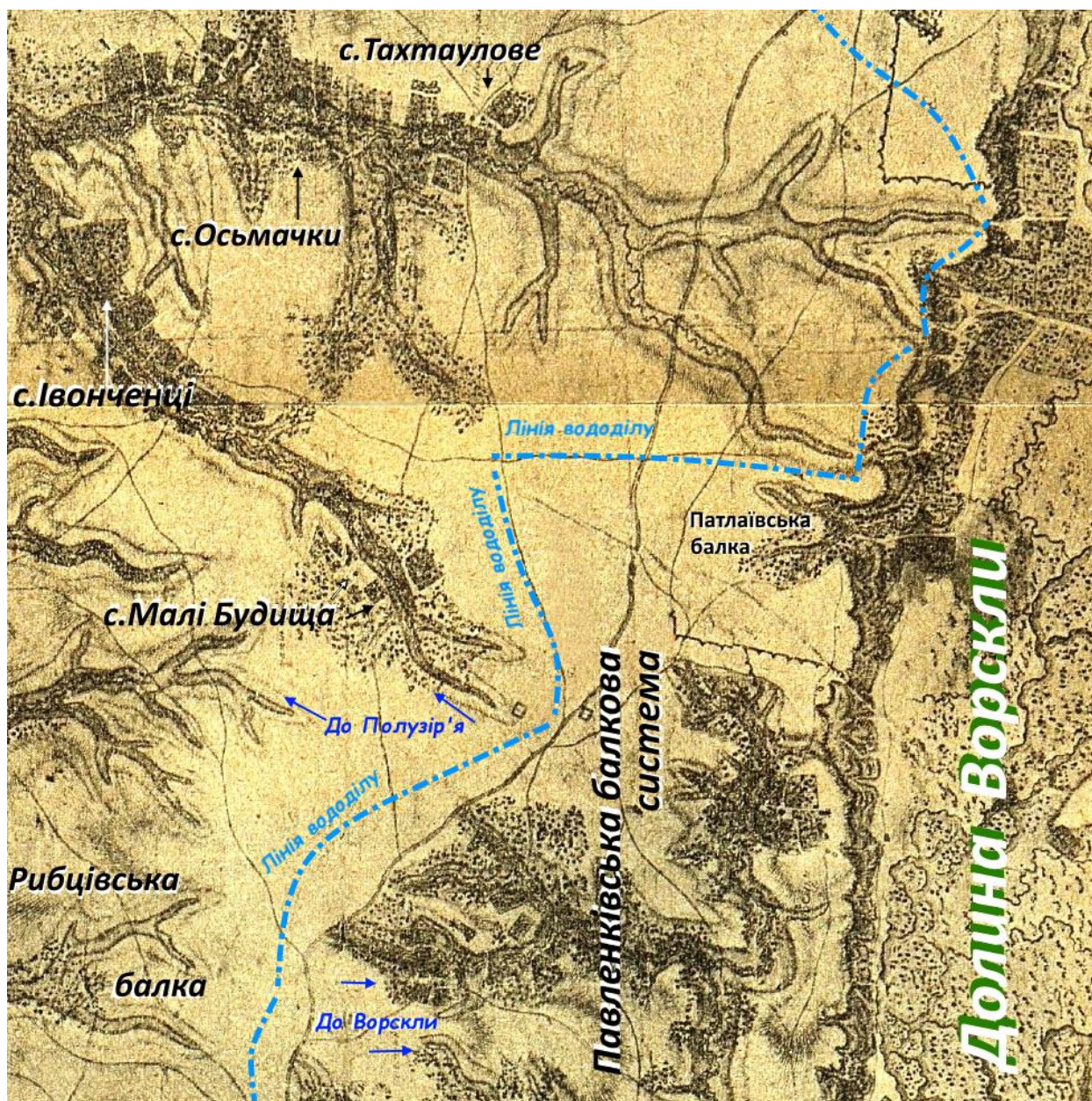
У джерелах ще від поч. XVII ст. трапляються варіанти назви: *Полузір'я, Полузір'є, Полузєр, Полузєр, Полузєрє, Полузєрєрє, Полузєрєрє*.

Аналіз чисельних версій походження назви (у т.ч. міфологічних) дозволив нам прийти до висновку, що назва, дуже ймовірно, походить від словосполучення «*по лузі*». В південній частині басейну цієї річечки трапляється близький за змістом гідронім: *Лузеря, Лузерка*. На відміну від степів на прилеглих вододільних плато, широке днище річечки було вкрито луками. Тому біля неї виникали зимівники, а пізніше – козацькі хутори.

Формування надто широкої, як для маленької річечки, долини Полузір'я зумовлено її незвичайною історією. А саме: біля 230 тис. років тому талі води широким потоком обтікали тут Дніпровський льодовиковий язик. Після танення льодовика цю долину успадкувала річечка, яка живиться талими сніговими й дощовими водами, та петляє по широкій заболоченій заплаві.

Частина балок, які нині віддають воду до Полузір'я, теж має незвичайну історію. Після танення льодовика через Тахтаулівську балкову систему вода текла не до Полузір'я, а до Ворскли, утворюючи так звані «прохідні долини льодовикового стоку». У наш час їхні ділянки в бік Ворскли безводні, тому їх називають «мертвими долинами» (див. карту на с. 99).

Ліворуч від лінії вододілу – балки басейну річки Полузир'я
(на карті Полтави і її округи 1772 р., відомої як карта В.Долгорукова [42])

У межах Полтави верхів'я басейну Полузир'я утворюють балкові системи: **Гожулівсько-Рибцівську** й **Івончансько-Тахтаулівську** з кущами сіл біля них.

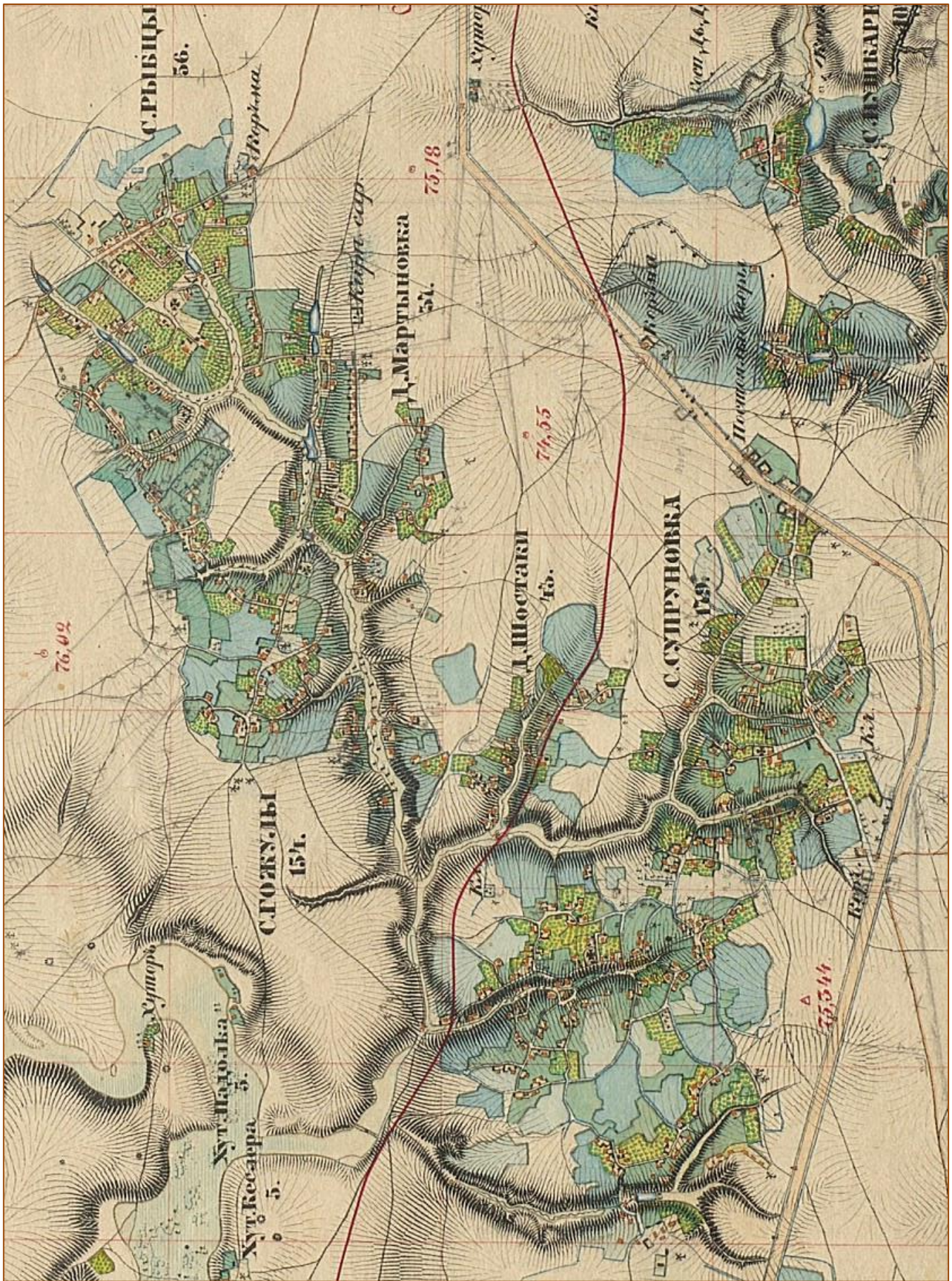
4.2. ГОЖУЛІВСЬКО-РИБЦІВСЬКА балкова система

До цієї балкової системи належить крайня західна частина Полтави – Супрунівський промисловий вузол і ділянки, які з обох сторін прилягають до гілки залізниці і автодоріг у бік Києва. Хоч явно виражених ерозійних форм рельєфу в наш час тут немає (переважає площинний змив). Верхів'я балок, по яких стік спрямовується на захід, до долини Полузир'я, розташовуються за межами міста (села Супрунівка, Шостаки, Івашки; гирло – біля с. Біологічне).

Верхів'я цієї балкової системи розташовані на межі мікрорайону Браїлки і приміського села Гожули, та в селищі Рибці (у складі Полтави з 26.01.1988).

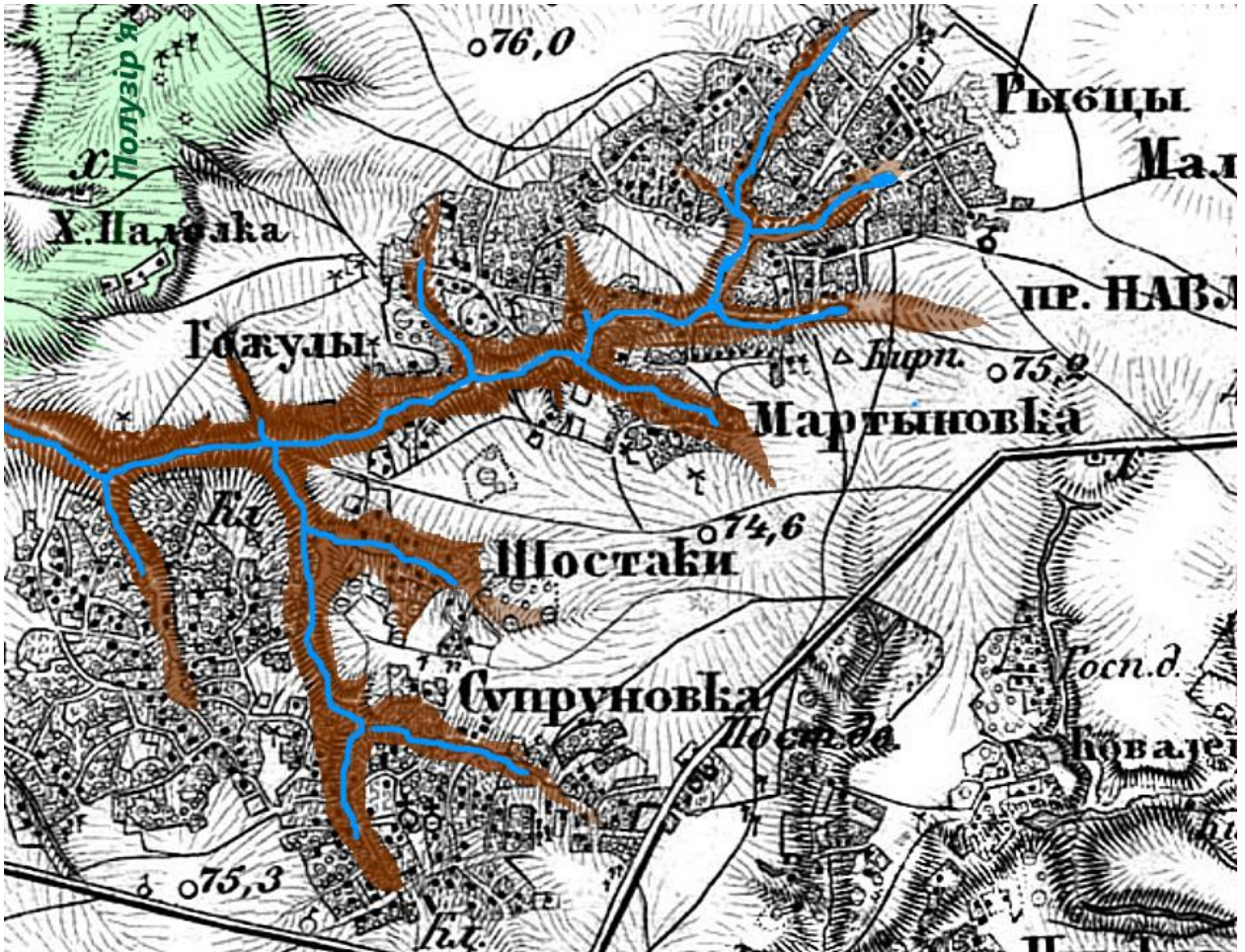
Інформації про історичні назви цих балок і водотоків на їх дні не маємо.

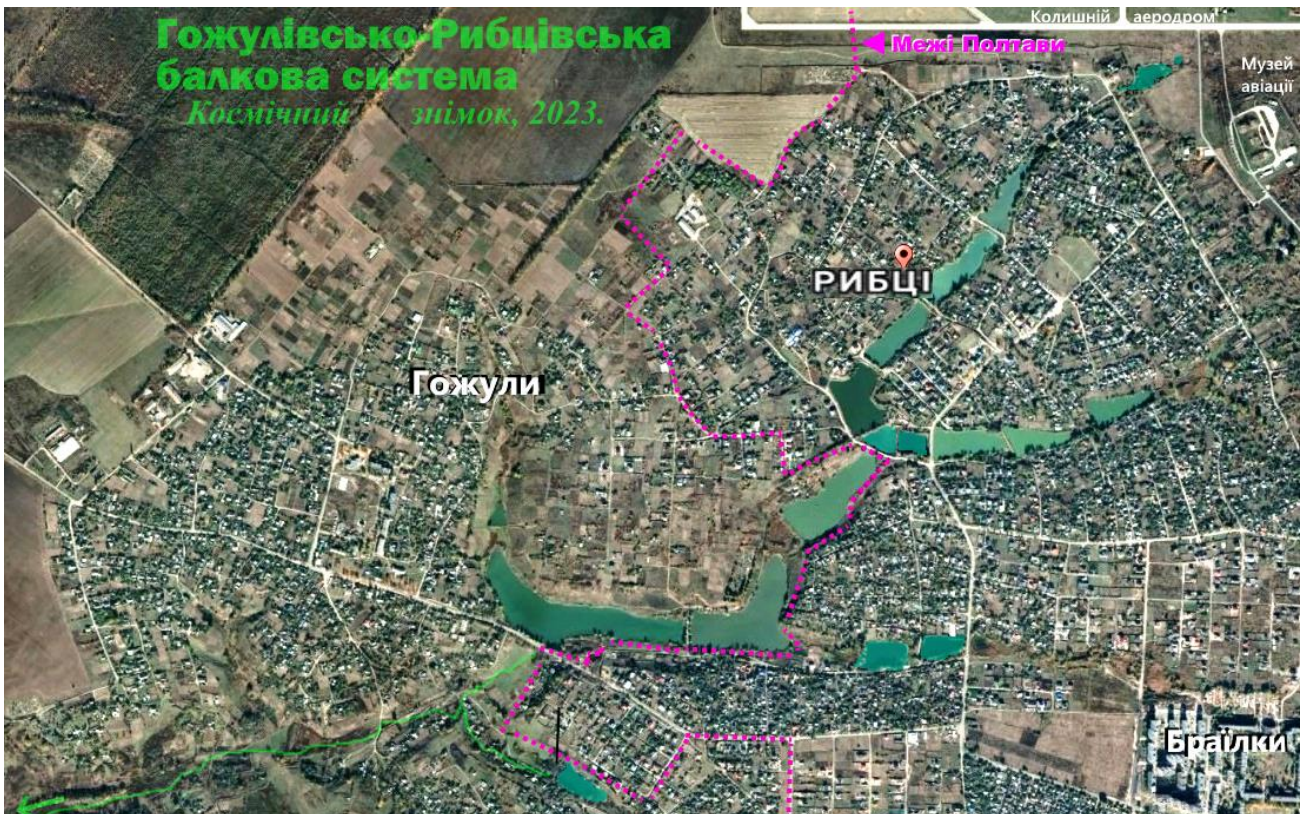

Гожулівсько-Рибцівська балкова система (фрагмент карти [51])

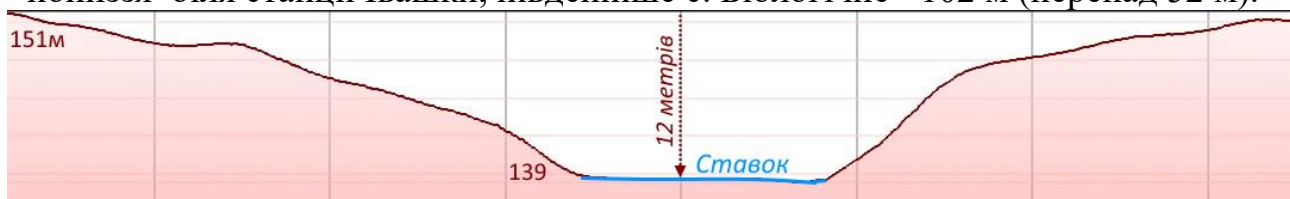
Гоголівсько-Рибцівська балкова система на карті Шуберта (сер. XIX ст.)
Коричневе зі штриховкою – схили балки; блакитні лінії – струмки на днищі.

Північною межею Гожулівсько-Рибцівської балкової системи в межах міської території Полтави є колишній військовий аеродром, а південною й східною, орієнтовно, – відповідні відрізки залізниці.

Максимальна протяжність балкової системи становить $\approx 7,5$ км. Абсолютна висота верхів'їв балки біля колишнього аеродрому =154 м; а її пониззя біля станції Івашки, південніше с. Біологічне =102 м (перепад 52 м).

У межах с-ща Рибці схили балок пологі (профіль біля вул. К. Скаржинської ↑)

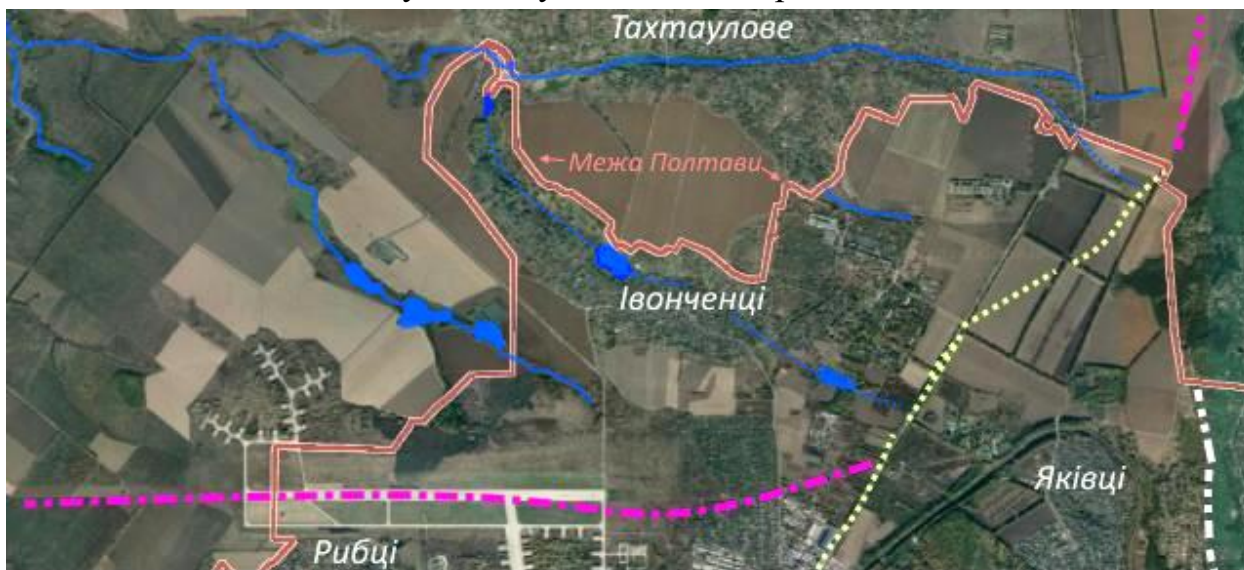
Ставок у Рибцях між вул. Текстильна і Ланова

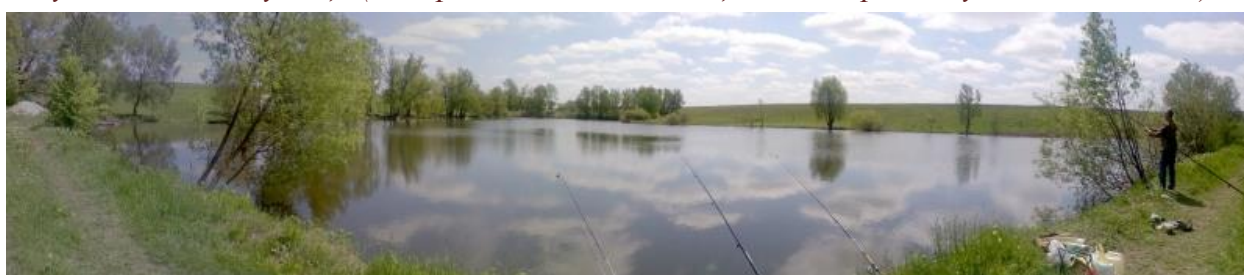
Один із каскаду ≥ 20 -ти ставків Гожулівсько-Рибцівської балкової системи

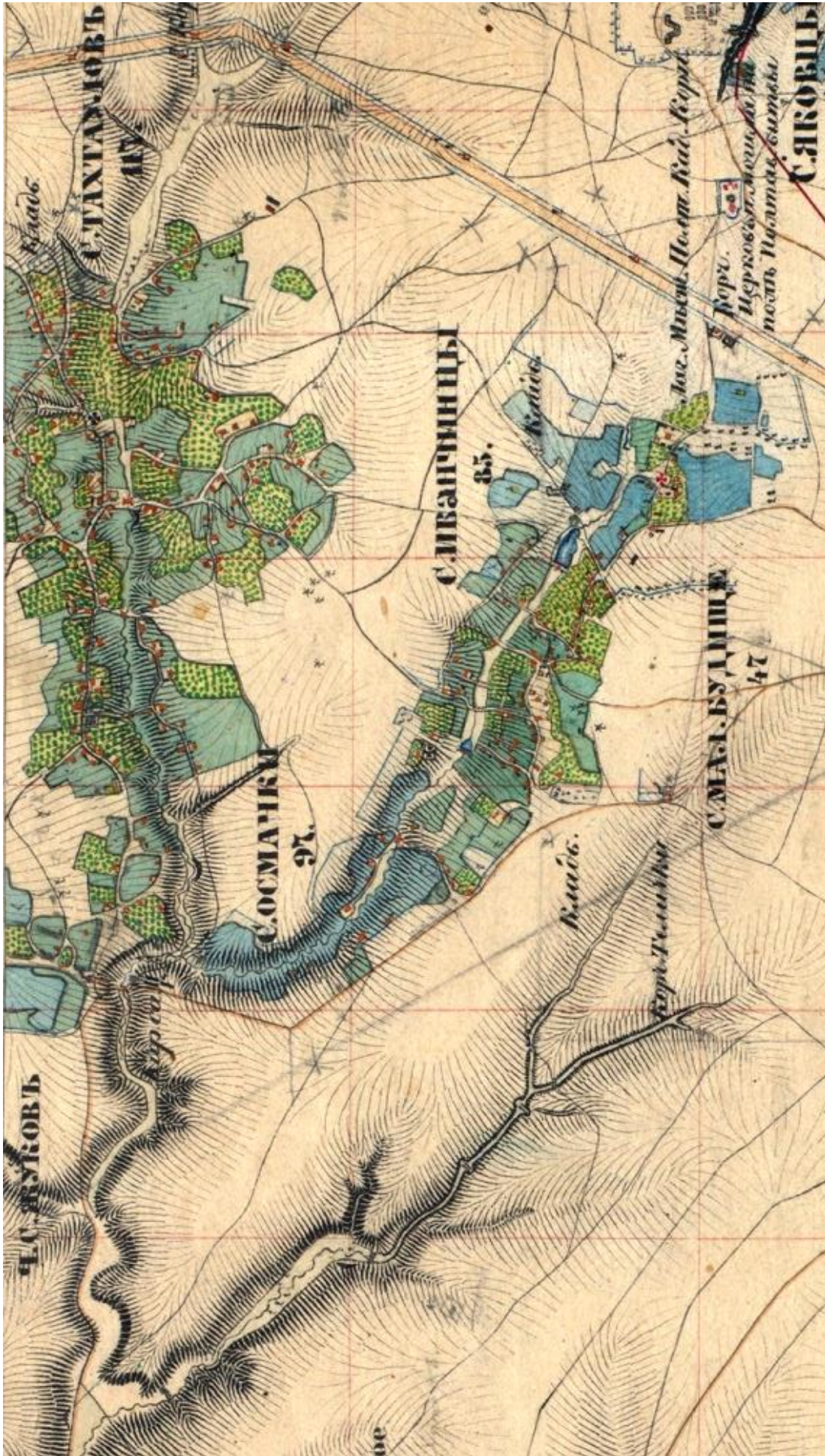
4.3. ІВОНЧАНСЬКО-ТАХТАУЛІВСЬКА балкова система охоплює північно-західну частину Полтави – переважно, селище Івонченці:

Івончансько-Тахтаулівська балкова система на плані-реконструкції Полтавської битви 1709 року (автор - інженер А.О. Тьомкін, орієнтовно, 1787 рік. [441]). Р. Побиванка – струмок, який протікає в Тахтауловому. Північніше струмка існувало, як самостійне, село Осмачки (тепер – частина Тахтаулового). Назва струмка й балки південніше Побиванки не підписана, тому назвемо її **Івончанською**. У верхів'ях цієї балки було село Малі Будища (тепер – частина Івонченців; з 1988 р. вони у складі Полтави).

Івончансько-Тахтаулівська балкова система [51, фрагмент]. На жаль, назви балок і струмків не підписано.

Річка Побіванка тече зі сходу на захід і впадає до річки Полузір'я біля села Зорівка. Побіванка і її притоки (у т.ч. та, що тече **Івончанською балкою**), течуть по дніщу доволі широких балок, на схилах яких розташоване селище Івонченці (колишнє окреме село, від 26.01.1988 року - в складі Полтави), та приміське село Тахтаулове. Долина цікава тим, що на етапі танення Дніпровського льодовика (біля 200 000 років тому) талі води стікали по ній у долину Ворскли, на схід. І зараз біля колишнього хутора Побіванка два верхів'я цієї балки ледь-ледь не досягають бровки правого корінного крутосхилу долини Ворскли біля Патлаївки. Але ... вода по них у наш час стікає не до Ворскли, розташованої поруч, трішки далі на східніше, а до долини Полузір'я, розташованої далеко на заході (с. 98-100).

Івончанська балка (по центру) на плані 1816 р. [48]. Як бачимо, у той час струмок на її дніщі був майже повністю зарегульований ставками. В документах XVIII ст. струмок названий **Рудькою**. У Полтаві й на Полтавщині Рудьками називали струмочки з бурою водою (це загальна назва струмків).

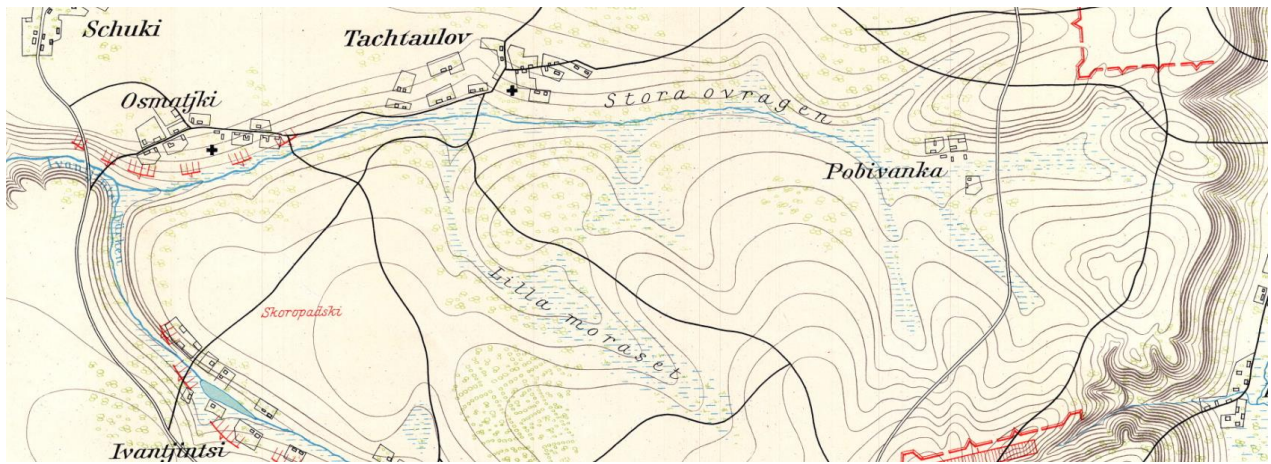
У верхній частині цього плану показана балка без ставків (у наш час у ній є и 6 ставків). Іноді ця балка підписана як **Ворона** (за назвою хутора?).

У нижній частині цього плану – Тахтаулівська балка зі струмком Побиванка.

Івончанська балка, 1-й ставок із каскаду (так звана "Прачка") біля псих. лікарні

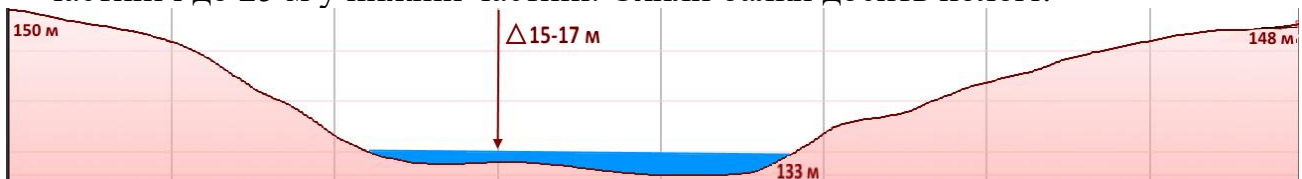

Тахтаулівська балка (с.104-105) простягається на 10 км зі сходу (майже від крутосхилу правого корінного схилу долини Ворскли) – на захід, до долини річки Полузир'я (впадає до неї біля села Зорівка). На цій карті реконструкції Полтавської битви ↑ підписана шведською мовою як «Великий яр». На її колись заболоченому дніщі тече струмок Побиванка (в документі за 1667 р. названий «Говтва Передня»; О. Стрижак наводить її назву в кінці XVIII століття: «Тахтаулівська Рудка»). У кінці Дніпровської льодовикової епохи нинішня балка була «прохідною долиною», по якій від краю льодовика до долини Ворскли стікали із прильодовикових озер талі води. Після танення льодовика «прохідну долину» успадкував струмок, який тече на захід (у протилежному від льодовикового стоку напрямку).

«Іванченіі струмок (bäcken)» – такий підпис шведською мовою водотоку на дніщі Івончанської балки і далі після її злиття з Тахтаулівською балкою.

Івончанська балка бере початок неподалік від автотраси Полтава-Зіньків, близько до пам'ятника «Загиблим шведам від шведів». Абсолютна відмітка її вершини $\approx 150-153$ м. Простирається на захід, і тільки біля місця з'єднання з Тахтаулівською балкою (120 м) повертає на північ. Отже, перепад висот дніща цієї балки становить ≥ 30 м. Довжина балки біля 4,8 км; ширина $\approx 300...350$ м; глибина врізання дніща відносно вододілів ≈ 14 м в середній частині і до 25 м у нижній частині. Схили балки досить пологі:

Профіль через Івончанську балку (ставок біля вул. Наталки-Полтавки)↑

Івончанська балка в нижній (західній) частині, куток Мазури

На схилах балки - Мазурівський і Кочубеївський ліси

Балка Ворона приєднується до балки Побиванки. Фото Дмитра Деркача

Ставок в Івончанській балці. Івончанський ліс. Фото Дмитра Деркача

Івончанська балка. Фото Дмитра Деркача

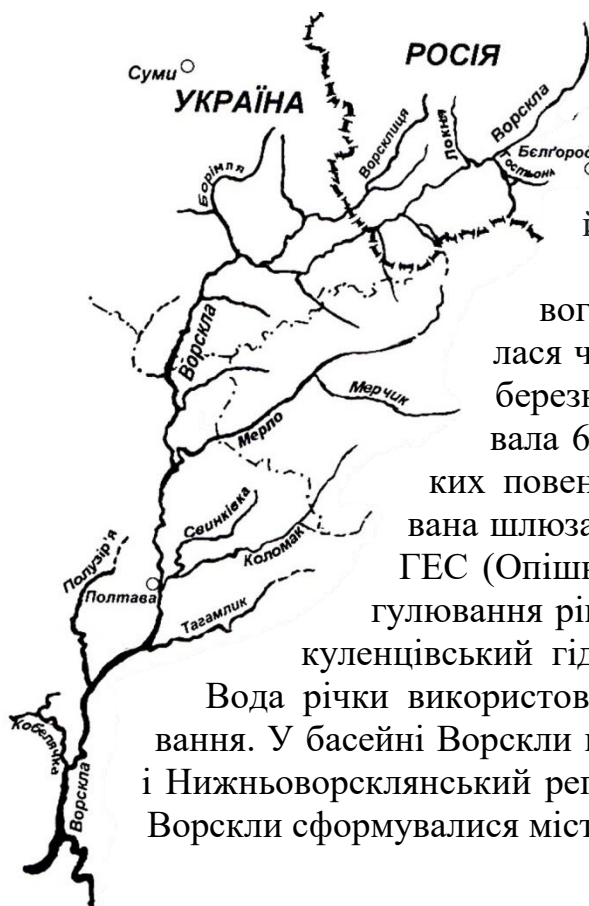

Розділ 5. Долина річки Ворскли та її лівих притоків у межах Полтави

5.1. Коротка фізико-географічна характеристика долини і водотоку

ВОРСКЛА – річка, ліва притока Дніпра. Довжина 464 км. Площа басейну 14,7 тис. км². Бере початок із джерела в лісистій балці поблизу села Рождественка Івнянського району Белгородської області РФ, на західних відрогах Середньоросійської височини (на висоті ≥ 210 м). Протікає територіями Белгородської, Сумської та Полтавської областей. На Полтавщині (відрізок у 226 км) – через Придніпровську низовину. В наш час впадає у Кам'янське водосховище біля села Світлогірське Кобеляцької громади. Гирлова частина долини затоплена водами цього водосховища, має численні острови – залишки першої надзаплавної тераси. Абсолютна висота гирлової частини ≈ 64 м. До утворення водосховища Ворскла впадала у Дніпро біля колишнього села Переволочна (абсолютна висота гирла 55 м). Абсолютна висота водної поверхні річки Ворскли у Полтаві 80 ± 3 м.

Долина Ворскли асиметрична, з крутим правим корінним схилом (відносно висотою до 80 м, часто зі зсувами й глибокими ярами), та пологим терасованим лівим схилом (3 – 4 надзаплавні антропогенні тераси). Ширина долини біля Полтави понад 10 км. Заплава тут завширшки 3...3,5 км, поділяється на низький (відносно висотою 0,5...2 м) і високий (5...6 м) рівні. Заплава переважно лівобережна, рідше двостороння, лучна, місцями з озерами-старицями й низинними високотравними болотами. Річище звивисте, середньою шириною 30...40 м (місцями до 130 м). Середня глибина 1,5...3,5 м (на плесах місцями до 12 м, на перекатах 0,3...1 м). Похил річки 0,3 м/км. Швидкість течії 0,1...0,4 м/сек. Середній об'єм стоку біля гирла $\approx 1,15$ км³.

Головні праві притоки: Ворсклиця (96 км), Боромля (54 км), Полузир'я (70 км), Великий Кобелячок, Кобелячка (29 км); ліві притоки: Котелевка (31 км), Мерла (116 км), Коломак (102 км) й Свинківка (59 км), Тагамлик (65 км).

Живлення мішане, з перевагою снігового (хоч в останні десятиліття збільшилася частка дощового й підземного). Повінь у березні-квітні, в середині ХХ століття тривала 60...70 днів. За останні півстоліття великих повеней не буває, оскільки річка зарегульована шлюзами-регуляторами й греблями невеликих ГЕС (Опішнянська, Кунцевська). У 1982 р. для регулювання рівня води в межах Полтави створено Вакуленцівський гідровузол (у т.ч. руслове водосховище).

Вода річки використовується для промислового водокористування. У басейні Ворскли на Полтавщині розташовані Диканський і Нижньоворсклянський регіональні ландшафтні парки. На берегах Ворскли сформувалися міста Охтирка, Полтава, Кобеляки.

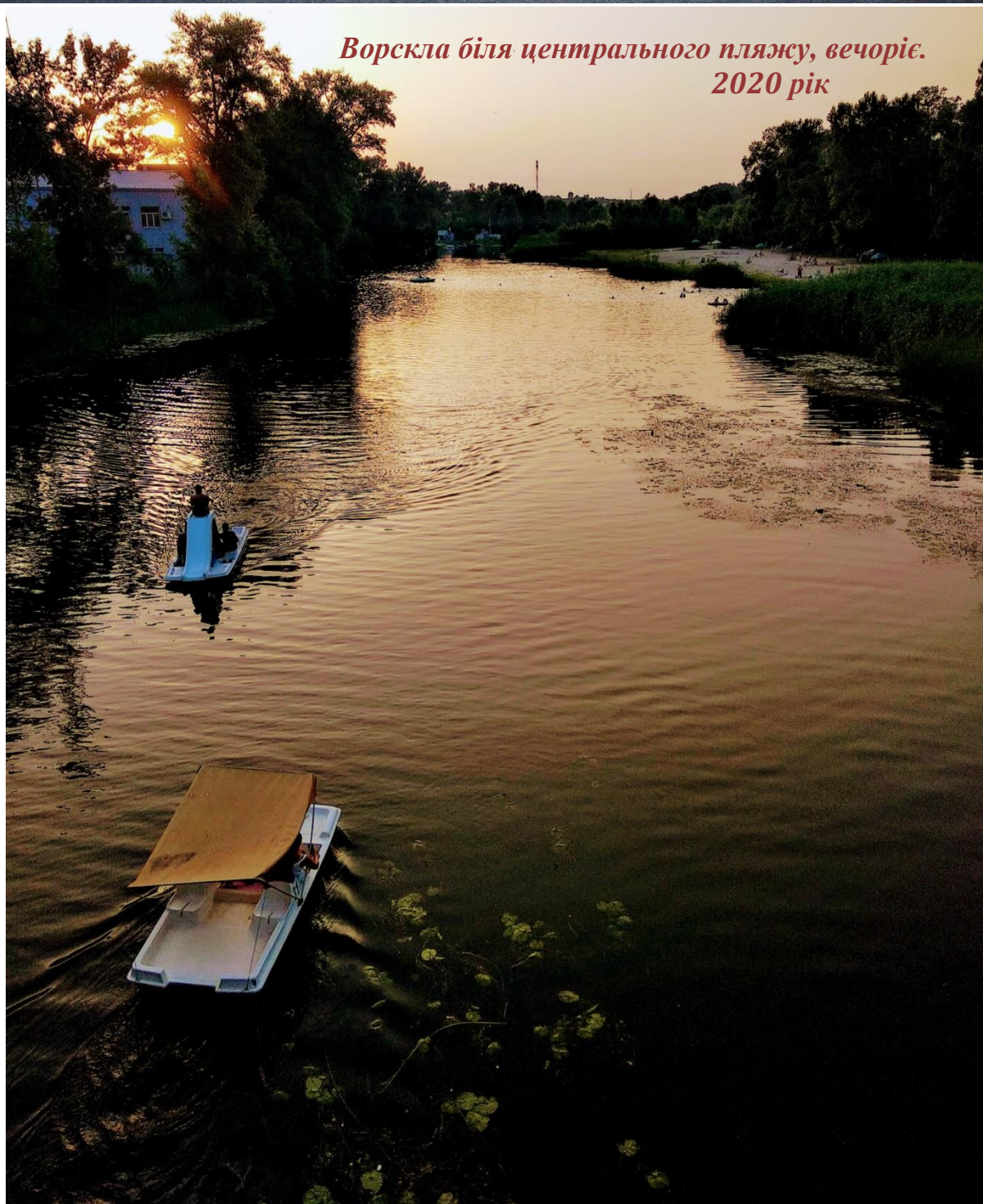

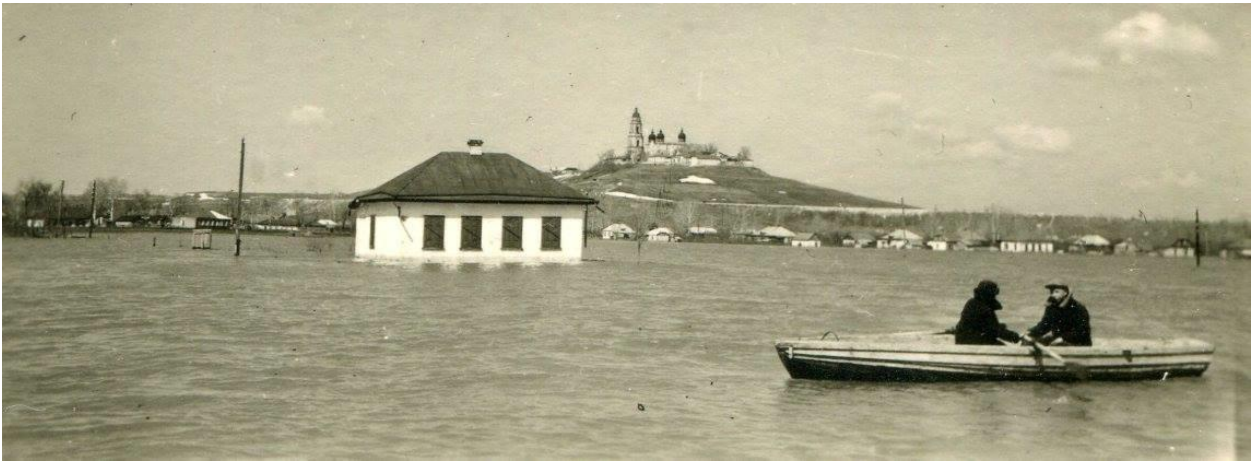
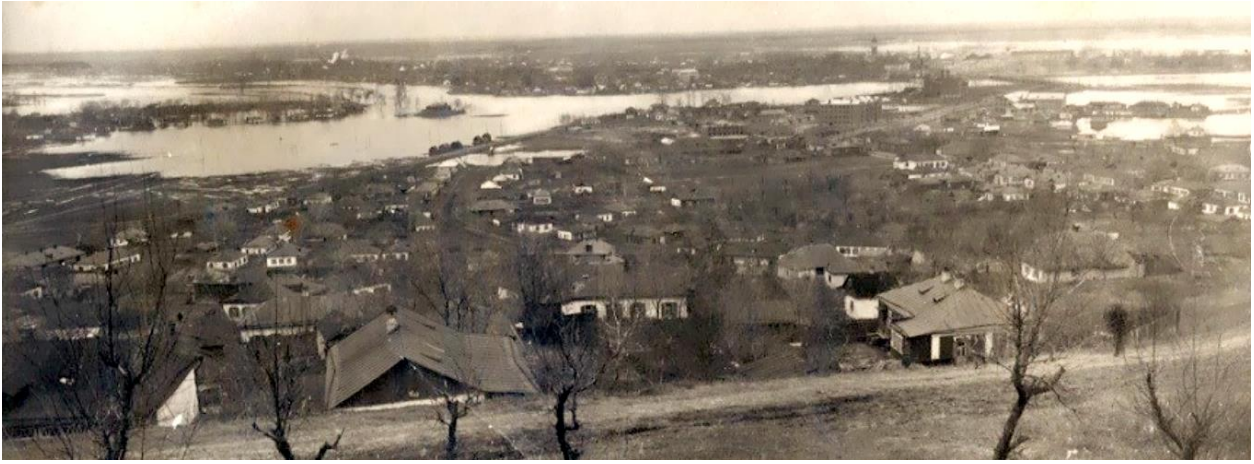

Ворскла біля Полтави, 1959 рік

*Ворскла біля центрального пляжу, вечоріє.
2020 рік*

Повінь (весняне водопілля) – природне явище, головною причиною якого є дружне танення снігу в умовах мерзлого ґрунту. В окремі роки рівень води на Ворсклі піднімався на 5-6 м, а в 1953р. – до 9 м. У березні 1933 р. (верхнє фото) повінь була така велика, що на ліквідацію її наслідків були мобілізовані студенти. Великі повені були в 1942-43 рр. (нижні фото). Після 1963р. дуже великих повеней не було.

5.2. Гідроніми: походження назв річок і поток у долині Ворскли

Перша згадка про **Ворсклу** в літописах часів Стародавньої Русі – від 1105 року. У більш давніх джерелах достовірні згадки про назву річки нам невідомі. В історичних джерелах трапляються також назви річки: *Ворскло, Ворьсколь, Вьросколь, Вьрьскола, Воросколь, Ворскол, Worsklo, Vorskola*.

Серед фахівців у галузі топоніміки переважає точка зору про те, що сучасний гідронім *Ворскла* утворився від первинного *Ворскол*. Першу частину назви пов'язують із аланським (осетинським) «vors-, urs-»: білий, світлий, чистий; а другу – від тюркського «гол», «кьол», «кол, кула»: вода, річка.

Тобто Ворскла – «Біла вода», «Біла річка» [25, с.123; 38].

Існують основні дві версії пояснення слова «біла / білий»:

- 1) Від кольору берегів: білих від крейдових відслонень у верхів'ях річки й білого піску на берегах у її пониззях.
- 2) І.Г. Добродомов [4] назву пояснює у версії: «Річка білих людей» (алани зі світлим кольором шкіри й волосся для сусідів тюрків були «білими людьми»). Тюрки, які жили по сусідству, це плем'я так і називали: "АОРСИ", "ВОРСИ" – білі люди.

Відомий етнонім «*аланорси*» (білі алани), та в формі «*орсійа*», який мала одна із груп кипчаків аж до XIV століття.

Крім викладеної вище основної версії, є й інші, які поділяємо на дві групи: «народну етимологію» (чую назву, і хочу знайти пояснення – або за аналогією звучання, або геть фантазійну). Щоб не плодити зайвих міфів, не поширювати їх, ми про них навіть згадувати не будемо.

А ось версії, які в різний час оприлюднили науковці:

- Версія Бориса Рибакова [23]: *Ворьсколь* – це «прикордонне укріплення сколотів» (від слов'янського «воръ» – огорожа, дерев'яне укріплення, в переносному значенні – межа, і «скол» – сколоти / скіфи).
- Близькою є версія сербського дослідника-індоевропеїста Александра Лома [15]: назву річки він зводить до пра-форми *Vorъskъl- / Vьrъskъl-*, яке відображає скіфську племінну назву **Varu-skula-* – дослівно «дніпро-скіфи», «придніпровські скіфи» (де першим компонентом є давньо-іранське *varu («широкий», в якості скіфського імені Дніпра, а другим – *skula-* самоназва скіфів-землеробів). Автор пояснює свою позицію тим, що ольвійські греки називали скіфів - уродженців дніпровського лівобережжя «придніпровцями» (*Ворυσθενεί ται Σκύθαί*).

Вважаємо недоліком обох «скіфських» версій те, що вони вказують на можливість збереження топоніму впродовж майже 1,5 тисячі років після того, як скіфи залишили землі Поворсколля (у що важко повірити, знаючи про калейдоскоп зміни етнічного складу населення за цей час). Версія Б.Рибакова про контакт скіфів і слов'ян у краї не знаходить підтвердження.

Макс Фасмер виводив назву від праслов'янського «ворчати» [5, с.36].

Прихильники фінно-угорської мовно-етнічної версії приналежності населення Поворсколля в VIII-III ст. до н.е. (В.Н.Топоров, О.М. Трубачов) пропонують гіпотезу походження назви річки від мордовського «vir» (ліс) і «koldens» (текти, протікати): «лісова річка»; В.Посухов [22, с.110] бачить версію «Вороскол» («лісовий Оскол» - як наслідок просування цих племен на захід).

Фахівці з топонімії походження назви шукали і в словах балтійських мов, зокрема, проводили аналогію з гідронімами Varškelis, Verškuliai, які виводять від дієслова в литовській мові virkti (текти, рухатися).

Повторимося: версії, крім «алано-тюркської», вважаємо малоймовірними.

Найдавніша (і єдина) згадка про Ворсклу у зв'язку з поселенням *Лтава* біля неї – в Іпатіївському літопису під 6682 роком за візантійським календарем (що відповідає 1173 року за тодішнім ультраберезневим відліком років), звучить так [5, с.83]: «*Игорь же слышавъ то погъха противу Половцемъ и перегъха Върсколь оу Лтавы*».

Якщо гідронім *Върсколь* беззаперечно визнається таким, що або зазнав трансформації пізніше, або його звучання передане укладачем не зовсім точно, то щодо топоніму *Лтава* чомусь немає сумнівів у його точності.

Нагадаємо: наступна згадка про населений пункт в історичних джерелах - від 1430 року, і його назва написана «*Полтава*» (хоч у різних, переважно польських джерелах читаємо і Полдова, Полтова, Платава, і Пултава, і...)

Тому цілком логічно розглядати й версію, що не тільки слово "Ворскла", але й слово "Лтава" в літописі, викладене неточно. Ще Л.В.Падалка [19] відзначав, що назва поселення може бути помилкою переписувача літопису і в XII столітті вона звучала як Олтава, Плтава, або близьке до цього. Л.Падалка назву виводив від слова «*плит*» (обгороджене / обплетене місто).

Як у комплексі розглядають походження гідронімів Ворскла й Оскол, так і в зв'язку (порівнянні) розглядають версії походження ойконімів Говтва і Полтава.

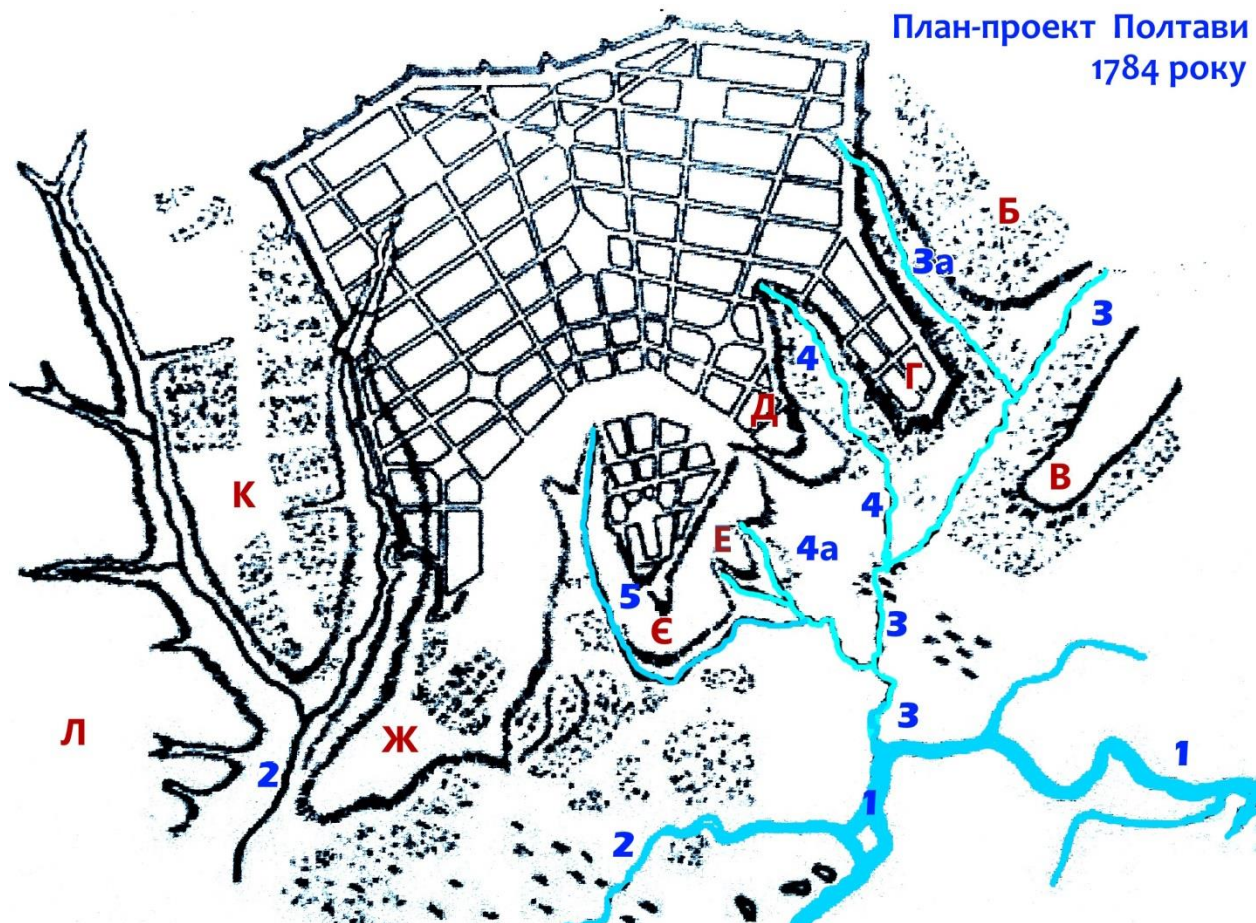
Назва поселення Лтава (*Lûtawa*?) походить від гідроніму (як і Голтва, українізоване пізніше в ГоВтва), та означає прив'язку до заболоченого місця.

Слово «гьол, кьол» в тюркських та інших східних совах означає «річка», «вода». Інша група дослідників (у т.ч. В.Посухов) виводить назву від поширених у балто-слав'янсько-германській гідронімії слів із коренем «-лют, -lût» і "-ава", закінчення для гідронімів = lûtawa (болото → болотна річка).

Схожий гідронім Гьлтва було перенесено на ойконім Гьлтавъ (назву поселення при впадінні названої річки в Псел). Серія змін назви цього поселення / містечка: Голта (Гьлта), Голтавъ, Голтов, Голтва, Олтава, Говтва – цікава й для розуміння походження ойконіму Полтава (Олтава, Лтава).

Ми бачимо на планах місцевості XVIII-XIX століть, що перед Ворсклою в бік крутого правого схилу її долини, існували дві протяжні паралельні заболочені протоки-староріччя: *Рогізна і Чорненька*. Гідронім *Lûtawa* / Лтава з великою ймовірністю міг бути пов'язаний із цими чи давнішими заболоченими староріччями, які (як і крутосхили), захищали поселення від набігів степовиків зі сходу. Від цього гідроніму отримало назву й поселення. Схиляємося до версії, що назва поселення Лтава (*Lûtawa*?) – попередника Полтави, – походить від заболочених староріччя і проток на заплаві Ворскли.

На цьому нереалізованому плані реконструкції забудови Полтави **буквами** позначені «гори» (див. картосхему на с. 11), а найголовніше (цифрами) позначено елементи річкової сітки на кінець XVIII століття, до її зміни:

1 – р. Рогізна; **2** – р. Чорна (Чорненька); **3** – Тарапунька (Здиханка) у Здихальному яру; **3а** – Тарапунька в Бойковому яру; **4** – Панянка; **4а** – потічки з Панянського спуску та Різницької гори; **5** – Полтавка.

Цей план опублікований у книзі О.В. Коваленко [13, с.168. Додаток В.10]. На його скані нами пронумеровано "гори" (виступи вододільного плато у бік долини Ворскли) і водотоки (виділено блакитним кольором). Він дуже зручний для розуміння: якою була річкова мережа Полтави до того, як її змінили внаслідок побудови дамб, відведення в штучні русла (у т.ч. підземні, в трубах).

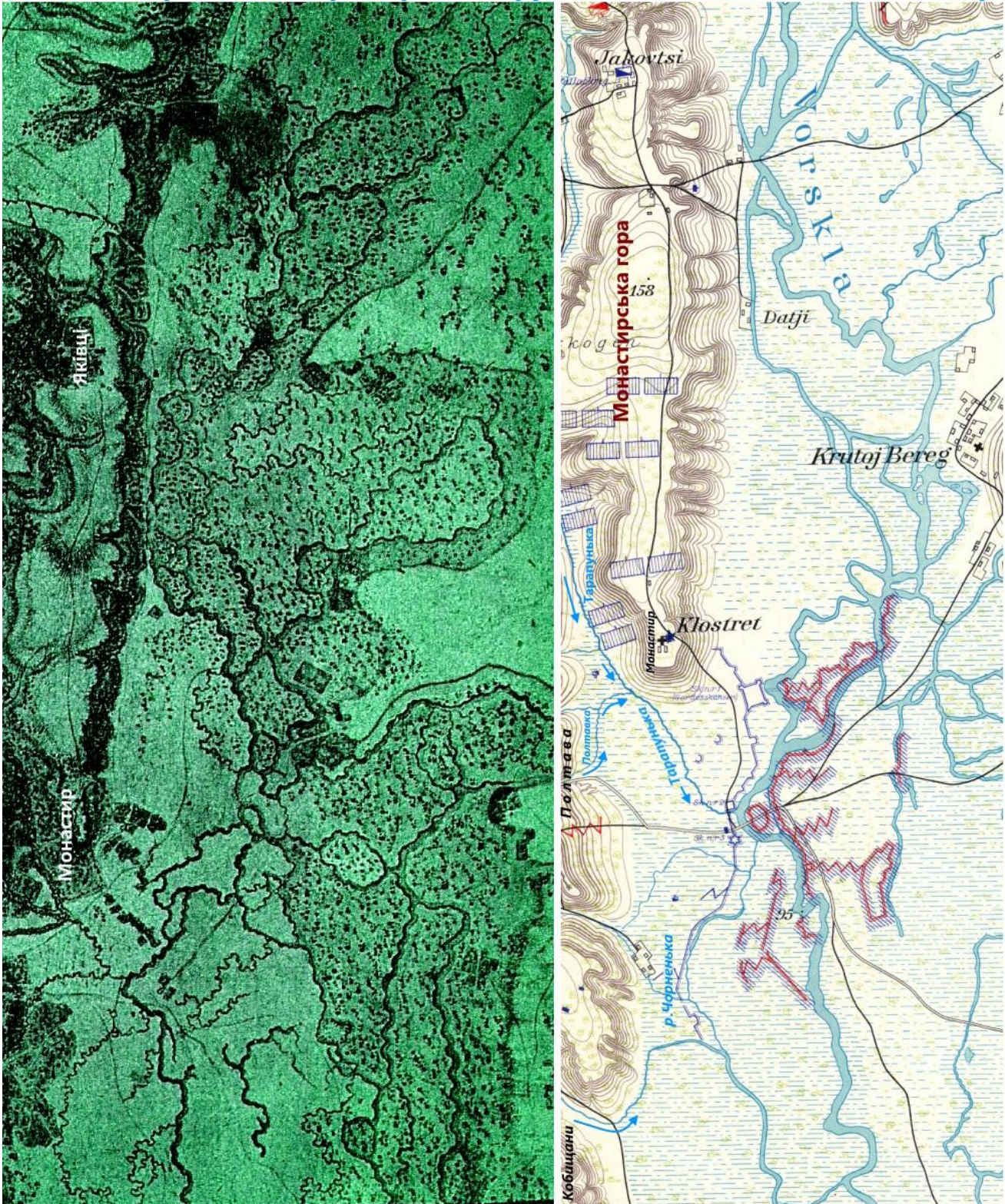
У нашій версії, Рогізна – то і є Лтава (Олтва, Полтава = болотна вода, річка).

Річка Ворскла біля Полтави

Долина Ворскли на картах реконструкції Полтавської битви 1709 р.

На цих фрагментах карт-реконструкцій Полтавської битви 1709 року (ліворуч – 1772 р. [42], праворуч – шведська 1910-х років [56]) видно, що долина Ворскли поблизу Полтави була дуже заболоченою, помереженою протоками й староріччями. Ця мережа водотоків досить швидко змінювала конфігурацію. Змінювали назву й протоки, староріччя, нижні частини струмків, які витікали з балок високого приворсклянського плато праворуч від долини річки.

Долина Ворскли біля Полтави на фрагменті карти 1816 року [48]. Як бачимо, водотік біля Полтави підписано як річка Рогізна. В.Бучневич [2]: «Рогізна, колишній рукав Ворскли, з 1814 р. після влаштування дамби біля с. Триби став руслом Ворскли». А назва колишнього рукава була некоректно перенесена на пониззя р. Тарапуньки, а пізніше – і на частину села Кривохатки під південним схилом Монастирської гори, яке нині називають *селцем Рогізна*. Назва «Рогізна» походить від рослин боліт і берегів водійм – *рогозу* (так у народі називають і комиш, і очерет). Автор плану фортеці Полтава від 1730 р. В.Кутузов писав: «Речка Рогозная имеет малое течение».

Ми вже згадували, що станом на початок ХІХ століття по заплаві Ворскли текли водотоки, які мали самостійні назви: *Рогізна* (після зникнення протоки назву в кінці ХІХ некоректно перенесли на струмок, що тік Здихальним яром і частиною заплави на південь від Монастирської гори), та річечка *Чорна* (*саза Чорна, Чорненька*): цю назву перенесли на струмок у Кобищанському яру. Річку Чорну (*коли?*) відвели каналом до Ворскли. До цього каналу відвели й струмок Полтавку. У середині 1930-х рр. *Чорна* протікала так:

Річечка Чорна (Чорненька) на заплаві Ворскли; план Полтави 1934 р.

На планах Полтави початку ХХ ст. показані ще струмки:

- *Кривенький*, що тік по заплаві на схід від насипу залізниці (у нижню частину його русла було відведено струмок Тарапуньку), та *Рудуватий* (Рыжеватый), що тік переважно у межах нинішнього селища Вороніна.

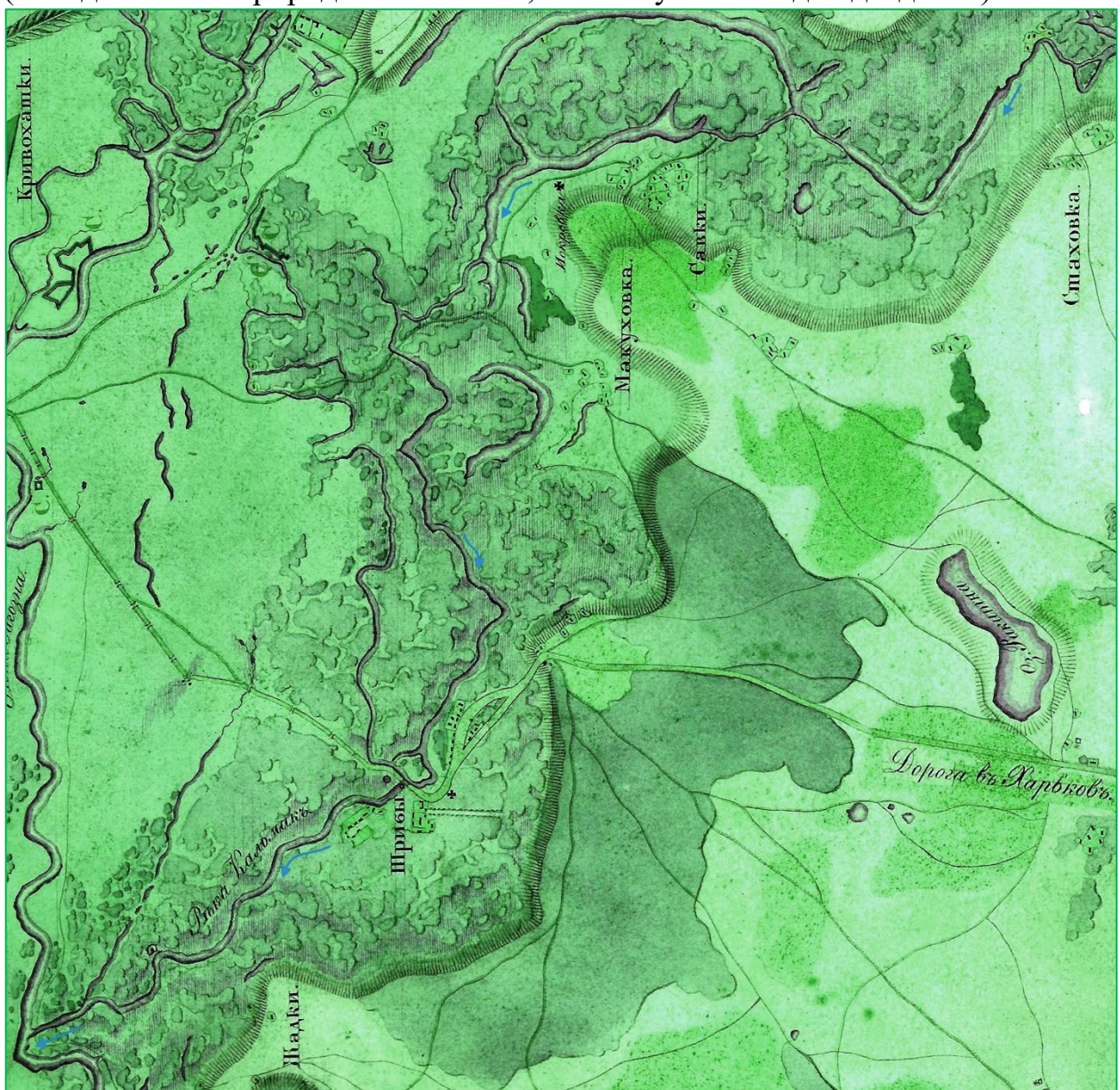
Швидше за все, *струмок Кривенький* отримав назву від села Кривохатки поруч, а *Рудуватий* – за колір води.

На «Зеленому Острові» й у садівницьких товариствах на півночі міста на заплаві збереглися протоки-староріччя. На планах сер. ХІХ ст. це річки *Бистрик*, *Картавка* і *Боришповка*.

5.3. Коломак – ліва притока Ворскли (у межах Полтави).

Існують різні версії походження назви річки [38, с.183]. Зокрема, К.К. Цілуйко вважав, що назва походить від слова «коломення», – прикордонна (оскільки в часи Русі тут проходив кордон із кочовими степовими племенами). О.С.Стрижак припускав декілька версій тюркського походження назви: від слова *-kol* «річка» і форманта *-mak*; допускав і можливість виникнення від слів *kalmak* «розгалудження» або *kulmak* «ковбаня», або *qalmaq* «залишатися» (очевидно, в розумінні залишків – заростаючих озер-стариць). У пониззях річка розгалуджується, ділянки із широкими ковбанями-плесами чергуються із ділянками, де течія майже непомітна серед заростей очерету. В.Посухов просуває литовське походження назви (де «-мак» це «болото»), або шукає в цьому слові фіно-угорські корені [34, 28, 22]. Як і Ворскла, Коломак у нижній частині часто змінював своє основне русло (як під впливом природних чинників, так і штучного водовідведення):

*Пониззя течії р. Коломак і його староріччя на карті 1816 року.
Ліворуч (західніше) – долина Рогізної, в яку на той час впадав Коломак*

Коломак – річка, ліва притока Ворскли у західній частині Харківської та східній частині Полтавської області. Довжина 102 км, площа басейну 1650 км². Бере початок поблизу с. Високопілля у Валківській територіальній громаді Богодухівського району Харківської області. Долина переважно трапецієподібна, у пониззі невиразна; її ширина переважно 2,5-5 км. Заплава двостороння, ширина 0,6-0,9 км (найбільша – 2,5 км у середній течії), на 30...45 метрів нижче від вододільних плато. Річище помірно-звивисте; глибина в окремих плесах до 6 м. Похил річки 0,62 м/км. Основна притока – *Свинківка* (впадає справа; протікає біля «Затуринської лопаті», але за межами Полтави). Живлення змішане. На річці споруджені шлюзи – регулятори. Біля Полтави русло в декількох місцях штучно розширене (до 100 м і більше).

Частина басейну р. Коломак у східній частині Полтави показана на картосхемі (с.11).

Межа між басейнами власне Ворскли й Коломаку, орієнтовно, проходить по ← залізничному насипові. Сам Коломак протікає по східній межі міста Полтави → ← У межах його басейну розташовані: Затуринський промисловий вузол та водоочисні споруди (з 1973), селища Новобудова (Новостроєніє), Лісок і Клімівка (с.110).

Із Затуринських очисних споруд вода каналом (довжина 7 км) скидається до Коломаку.

Вода Коломаку забруднена аміаком і нітридами. За 800 м від річки розташований Макухівський полігон твердих відходів із м. Полтави.

Коломак біля Полтави ↓

Східна межа м. Полтави і р. Коломак (довжина його течії по межі $\approx 6,5$ км)

Пунктирною лінією показана західна межа басейну річки Коломак

На Коломаку створено ряд руслових водосховищ, поблизу – великий інфільтраційний ставок (озеро в штучній улоговині, $\varnothing \approx 500$ м). Є старичні озера. Одне із староріч' у селищі Лісок носить місцеву назву «*річка Мурейка*».

Гирло Коломаку в місці впадіння до Ворскли біля автотраси «Київ – Харків» підпружене насипом, тому тут має ширину до 250 м.

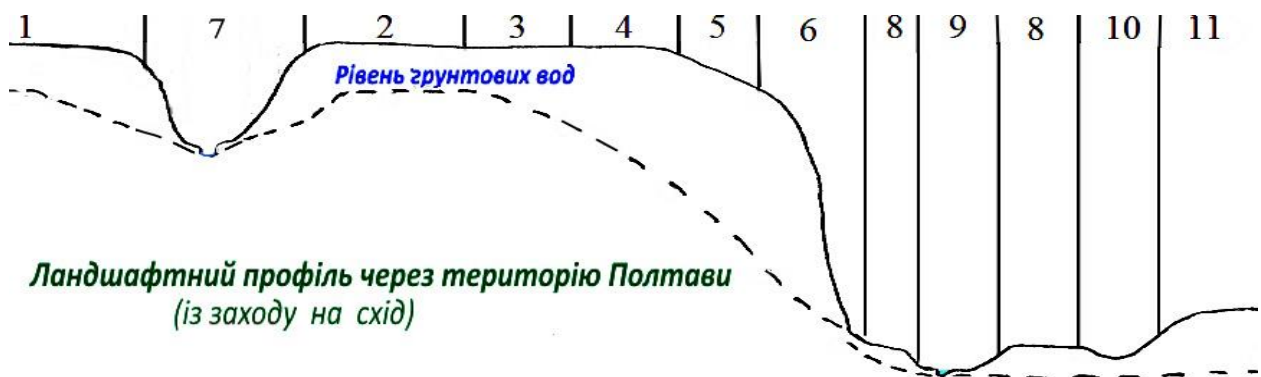
6.1. Коротка характеристика природних ландшафтів території

Як відомо, Полтава розташована в межах лісостепової природної зони Східноєвропейської рівнинної фізико-географічної країни, неподалік від її південної межі (із природною зоною степу).

Західна підвищена частина сучасної Полтави у природному стані належала до ландшафтів широколистянолісового підтипу (з переважанням кленово-липово-дубових лісів на темно-сірих лісових середньосуглинкових ґрунтах). Вододільне плато абсолютною висотою 150-160 метрів розчленоване глибокими крутосхилими балками на ряд окремих плосковершинних горбів, які з початку залізного віку використовувалися як місця поселень під захистом оборонних споруд.

Східна знижена частина сучасної Полтави розташована в долині Ворскли (абсолютною висотою 80-100 м), на заплаві якої ближче до корінних схилів сформувалися інтразональні ландшафти алювіальних низовин переважно з солонцюватими луками, в комплексі із заплавними лісами, низинними болотами, старичними озерами та власне водотоками (річками, протоками).

Паралельно заплаві, на схід від неї тягнуться надзаплавні тераси Ворскли: перша борова, складена супісками, пісками й піщано-глинистими відкладами, зайнята колись екстразональними ландшафтами соснових і мішаних (дубово-соснових) лісів на дернових борових і дерново-підзолистих ґрунтах (крайня східна частина міста); друга і третя надзаплавні лесові тераси зайняті в минулому лучними степами (східного варіанту) та чагарниковими степами на чорноземах типових малогумусних малопотужних вилугуваних, нині розораних. Друга й третя тераси розташовані за східною межею Полтави.

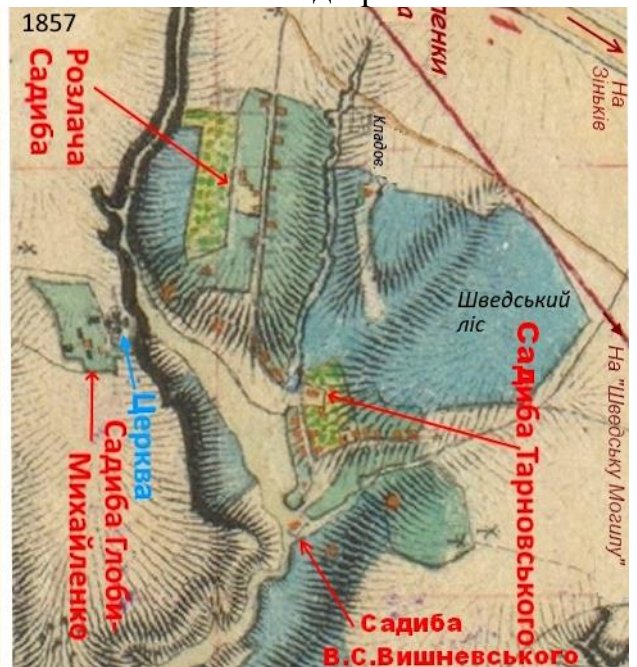
Природні ландшафти: *Плоскі й слабо нахилені вододільні плато:* 1 – із чорноземами типовими потужними малогумусними середньо-суглинковими, колись під лучними степами. 2 – із чорноземи реградованими (опідзолені ґрунти тривалий час – під агрокультурами); 3 – чорноземи опідзолені (колись тут у часі лучні стеги переважали над дібровами); 4 – темно-сірі лісові ґрунти під відносно розрідженими кленово-липовими дібровами. *Правий корінний схил долини Ворскли і присхиліві ділянки плато:* 5 – сірі лісові ґрунти на присхилівих ділянках плато, колись із древніми дібровами грабовими; 6 – ясно-сірі лісові ґрунти середньо- і сильно змиті на крутосхилах, у минулому під дібровами грабовими. 7 – балки переважно з остепненими луками й лучними степами на лучно-чорноземних ґрунтах на схилах, та зі справжніми й болотистими луками і вербняками на днищах. *Заплава долини Ворскли:* 8 – підвищені частини заплави з лучними залишково-слабосолонцюватими ґрунтами під справжніми луками та левадами; 9 – алювіальні дернові ґрунти під прирусловими луками, вербняками й сіровільшанниками; 10 – лучно-болотні й болотні ґрунти притерасових западин з низинними болотами й заболоченими луками; 11 – перша тераса з дерновими боровими і дерново-підзолистими ґрунтами, під борами й суборами.

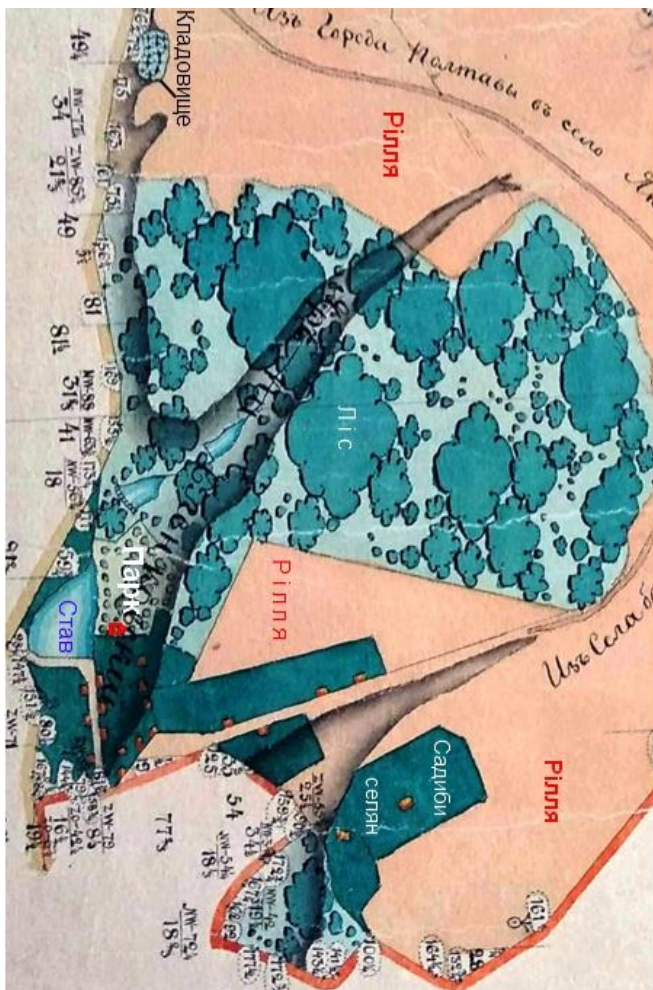

Коротка історична довідка про територію [1, с.338-351]. Безумовно, що Шведський ліс – це за щасливим збігом обставин залишок величезного лісового масиву на правобережжі басейну Ворскли, який тягнувся від її заплави в Полтаві аж до річки Полузір'я на заході. Про це свідчать темно-сірі лісові ґрунти, які тісно пов'язані з широколистяними лісами-дібровами.

На цих планах ↑ початку і середини ХІХ ст. видно, що природний ліс поширювався і на південь, на сусідні вододільні плато і яри.

Принаймні, від середини ХVІІІ ст. до 1880-х/1890-х років землями і лісами володіла родина козацької старшини Тарновських, з кінця ХVІІІ ст. – поміщиків. На межі Центрального й Північного яру балки стояла їхня садиба із садом і парком, а неподалік – садиби їхніх селян-кріпаків. Із цього плану 1893 року бачимо, що садибу й землі (у т.ч. ліс) купив відомий хірург Микола Скліфосовський. Він тут не жив, а на літо здавав землю дачникам із великих міст. У 1920-му році землі Скліфосовських були конфісковані. У 1938 р. територія увійшла до складу Полтави. За неперевіреними даними, дуби в лісі значно постраждали в роки німецької окупації.. У лісі в ці роки маскували німецьку техніку.

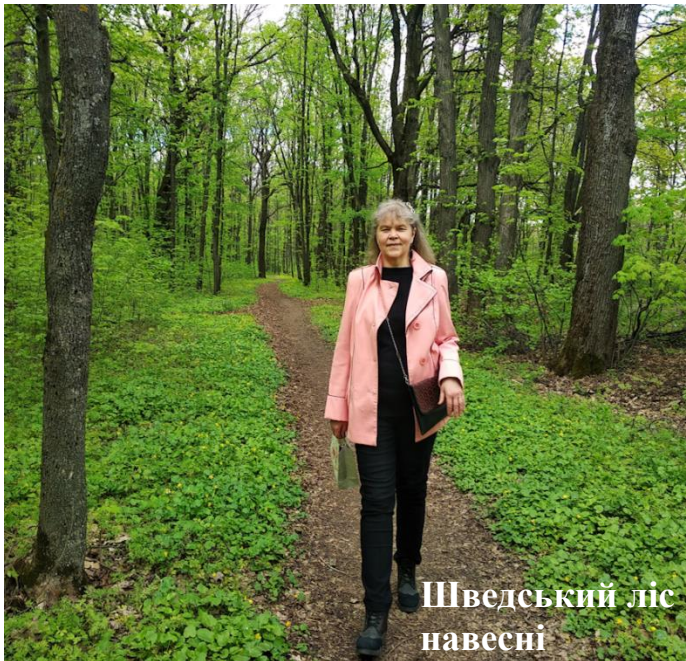

Шведський ліс (3) на аерофотознімку 1941 р. й космічному знімку 2022 р.

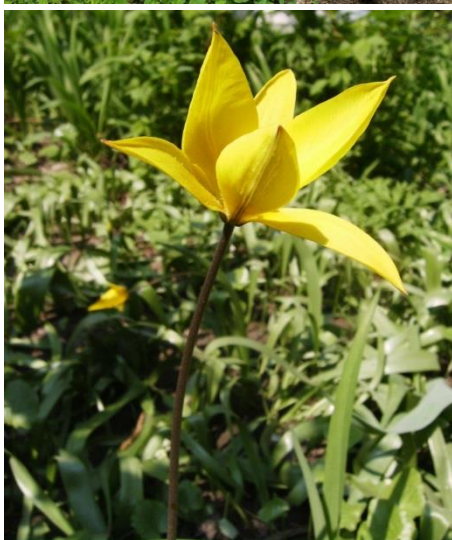
Коротка довідка про ландшафт. Шведський ліс розташований на плоскому міжбалковому вододільному плато, яке малопомітно знижується із заходу (від вул. Яківцівської) – на схід, від 160 до 153 метрів. Форма цього лісу близька до квадратної, має довжину й ширину по ± 1 км. Ґрунти темно-сірі лісові важкосуглинисті, що сформувалися на лесоподібних суглинках. Угрупування рослинності – типове для північно-східної частини Українського лісостепу: ліс кленово-липово-дубовий ліщиновий високо-різнотравний. У деревостані домінували 130...150-річні дуби (переважно, порослевого походження – тобто здебільшого відрослі після зрубування старих дерев, і лише частково – з жолудів). Крім основних трьох видів (дуба звичайного, липи серцелистої, клена гостролистого), у деревному ярусі теж зростають ясень звичайний (1-й ярус), зрідка – в'яз шорсткий, яблуня рання, груша звичайна (2-й ярус), клен польовий, черемха (3-й ярус). Підлісок (підріст дерев + чагарниковий ярус із ліщини, бруслини, бирючини) час від часу знищують «санітарними рубками», але він досить швидко відростає. На узліссях зростають клен татарський, терен, глід, шипшина. Серед трав'янистого ярусу рано навесні домінують рослини-ефемероїди: ряст щільний, пшінка весняна, анемона жовтецева, зірочки жовті. Пізніше цвітуть копитняк європейський, чина весняна, осока волосиста, яглиця звичайна. До «Червоної книги України» занесені тюльпан дібровний та коручка чемерникоподібна. Регіонально-рідкісні види: барвінок малий і проліска поникла. На галявинах зростає лучно-степова рослинність.

Найчисельнішою є група лісових птахів: зяблик, синиці велика й блакитна, вівчарик-ковалик. Часто тут трапляються голуб-припутень, зозуля, дятли — великий строкатий та сирійський, вивільга, сойка, сорока, синиця велика, повзик, малинівка, соловей східний, дрозди — чорний, співочий та чикотень, славки — чорноголова, сіра та прудка, вівчарик жовтобровий, мухоловка-білошийка, зеленяк, щиглик, костогриз, вівсянка звичайна та крук. Види з малою чисельністю — горлиця звичайна, крутиголовка, дятли — зелений та сивий, ворона сіра, підкоришник, славка рябогруда, мухоловки — сіра та строката, щеврик лісовий, сорокопуд-жулан та коноплянка. Зрідка зустрічаються на гніздуванні сплюшка, сова вухата та берестянка. Серед ссавців звичайним мешканцем є білка, миші — лісова і польова, їжак звичайний, вечірниця руда (летюча миша); спорадично бурозубки (мідиці) — звичайна та мала.

Шведський ліс навесні

Тюльпан дібровний

Коручка чемерникоподібна

Чина весняна

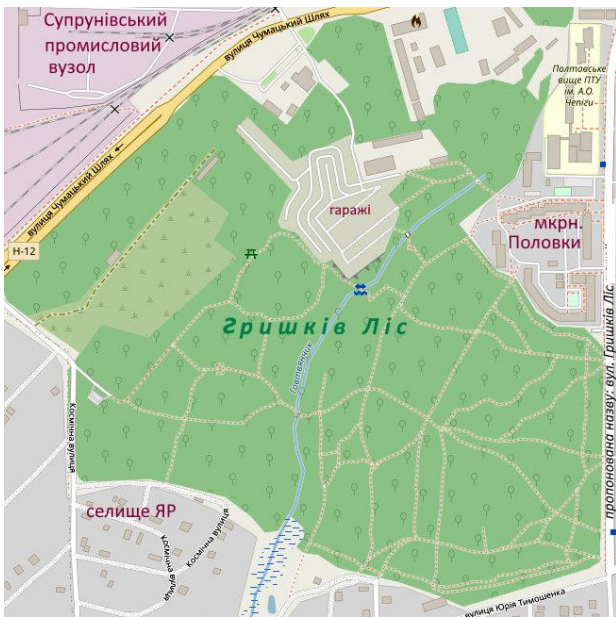

Крім Шведського лісу, в межах Полтавського міського парку є «Зруб» або «Лісок» – приклад порослевого лісу, що самовідновився після вирубки в роки війни (1941-1943 рр.). Тут зростають клени гостролистий, польовий та ясенелистий (інвазійний вид). Подекуди вже вирости із насіння дуб звичайний і липа серцелиста.

- Слюсар М.В. Фауна хребетних Полтавського міського парку // Біологія та екологія. Том 3. № 1-2 (2017). С. 86-103.
- Смоляр Н.О., Халимон О.В. Яківцівський ліс як осередок збереження лісової фіторізноманітності в Полтаві // Біологія та екологія. Том 3. № 1-2 (2017). С. 38-43.
- Смоляр Н.О., Халимон О.В. Карта Яківцівського лісу Полтавського міського парку: створення та значення для фітомоніторингу // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей. Полтава : Арбуз, 2019. С. 6-11.

6.3. ГРИШКІВ ЛІС

Гришків Ліс розташований у верхній частині яру Говтвянчик (с.82,93-94), ближче до верхів'їв струмка з одноїменною назвою, північніше колишнього села Яр (Мала Пушкарівка) і на захід від побудованого в 1970-х / 1980-х мікрорайону «Половки». В лісі існувало поселення скіфського часу. У середині ХІХ ст. відомий як казенний ліс "Урочище Ігнат'євське".

Гришків Ліс (походження назви достеменно невідоме) виглядає багатшим і натуральнішим, ніж Шведський. Це краще збережений масив вікового широколистяного лісу – діброви*.

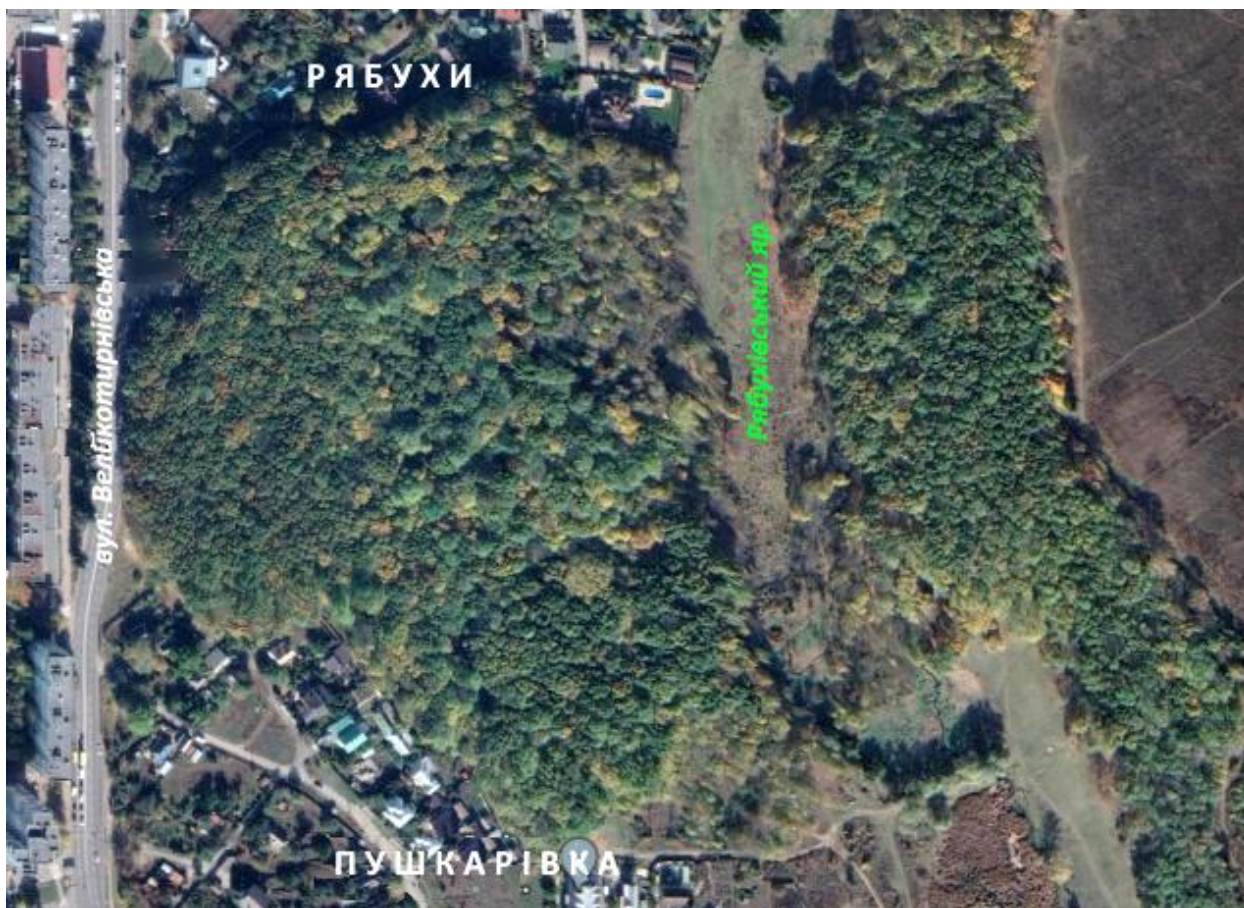
Як і в Шведському лісі, домінантами першого ярусу є дуб звичайний, липа серцелиста, клен гостролистий, зі значною домішкою ясеня звичайного. У другому ярусі зростають в'яз гладенький, клен польовий, груша дика. Підлісок утворюють бруслини європейська та бородавчаста, жостір проносний, різні види глоду, зрідка зустрічаються ліщина звичайна, бузина чорна. Трав'яний покрив мало трансформований: представлений зірочником ланцетовидним, на вологіших місцях, особливо ближче до днища яру — яглицею звичайною, на добре освітлених місцях — тонконогом дібровним. Основне флористичне ядро формують осока волосиста, переліска багаторічна, купина багатоквіткова, копитняк європейський, регнерія собача, медунка темна, розхідник шорсткий, фіалка дивна, чина весняна, дзвоники персиколисті, ранник вузлуватий та інші. Значною є участь рослин — лісових нітрофілів: глухої кропиви пурпурової, кропиви дводомної, кінського часнику черешчатого, гравілату міського, лопуха дібровного, підмаренника прирічкового, латука Ше та інших. На узліссях та галявинах зростають звіробій лікарський, материнка звичайна, деревій майжезвичайний та інші узлісні види. Навесні трав'янистий покрив лісу представляють ефемероїди: проліска сибірська, ряст ущільнений, пшінка весняна, анемона жовтецева. Цибуля ведмежа й тюльпан дібровний занесені до Червоної книги України); види занесені до регіонального списку: проліска сибірська, конвалія звичайна, ряст Маршалла та барвінок малий. На цій території різноманітність птахів визначає густий підлісок та старі дуплисті дерева. Фоновими видами тут є зяблик, дрізд співочий, синиця велика, вільшанка. Звичайними видами є крутиголовка, вівчарик-ковалик і жовтобровий, повзик, сойка, кропив'янка чорноголова, костогриз, синиця блакитна, зозуля звичайна, дрізд чорний, щиглик, зеленяк, горобець польовий, вивільга, шпак звичайний і дятел звичайний. Менш чисельні соловейко східний, припутень, мухоловка білошия й мухоловка строката.

22.12.2023 р. тут створено ботанічний заказник «Гришків ліс» площею >42 га.

*Наукове обґрунтування - канд. біол. наук, доц. Н.О. Смоляр.

6.4. ПУШКАРІВСЬКИЙ ЛІС

Пушкарівський ліс розташований у західному верхів'ї Пушкарівської балки (так званому Рябухівському яру, див. с. 82-84, 91-92), біля колишнього села Пушкарівка (в наш час – кутка міста Полтави). Ліс займає обидва схили нижньої частини Рябухівського яру (більше – на його правій стороні).

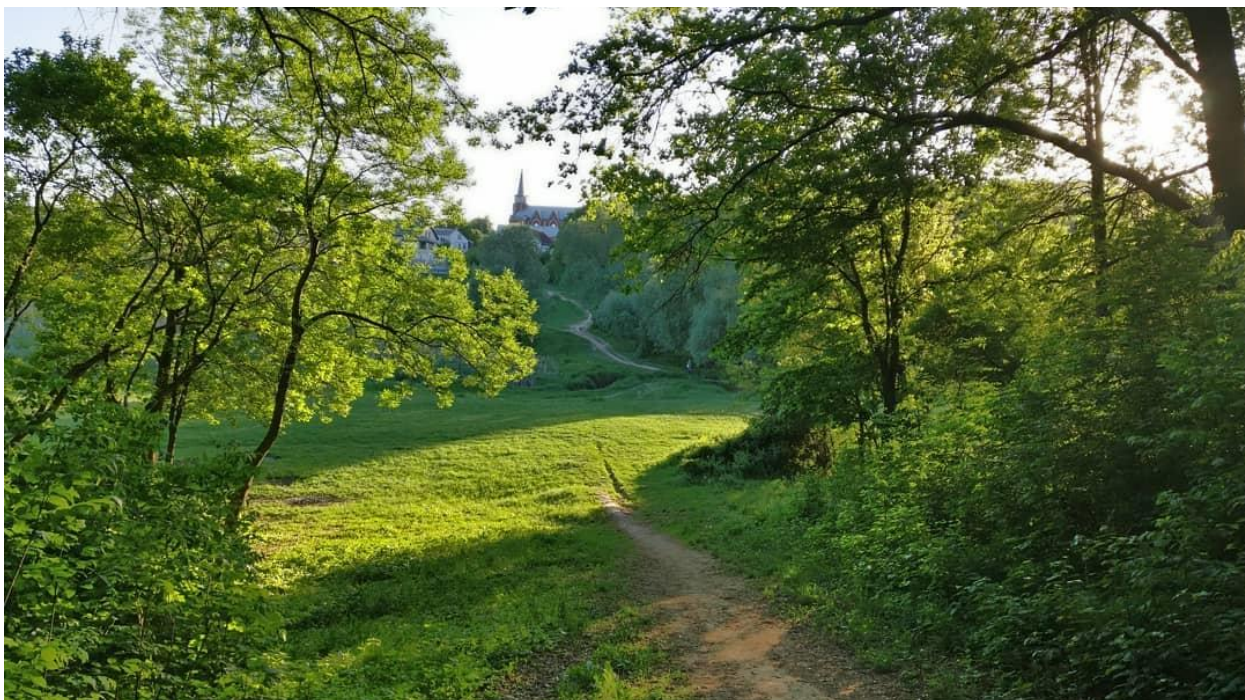
Цей флористично-збіднений ліс (порівняно з Гришковим і Шведським) належить до кленово-липових дібров. Д.А. Давидов* фіксує рослини "Червоної книги України": тюльпан дібровний, коручку чемерникоподібну; регіонально рідкісні у Полтавській області проліску сибірську й ряст проміжний.

*<http://davydovbotany.blogspot.com/2020/03/2020-5.html>

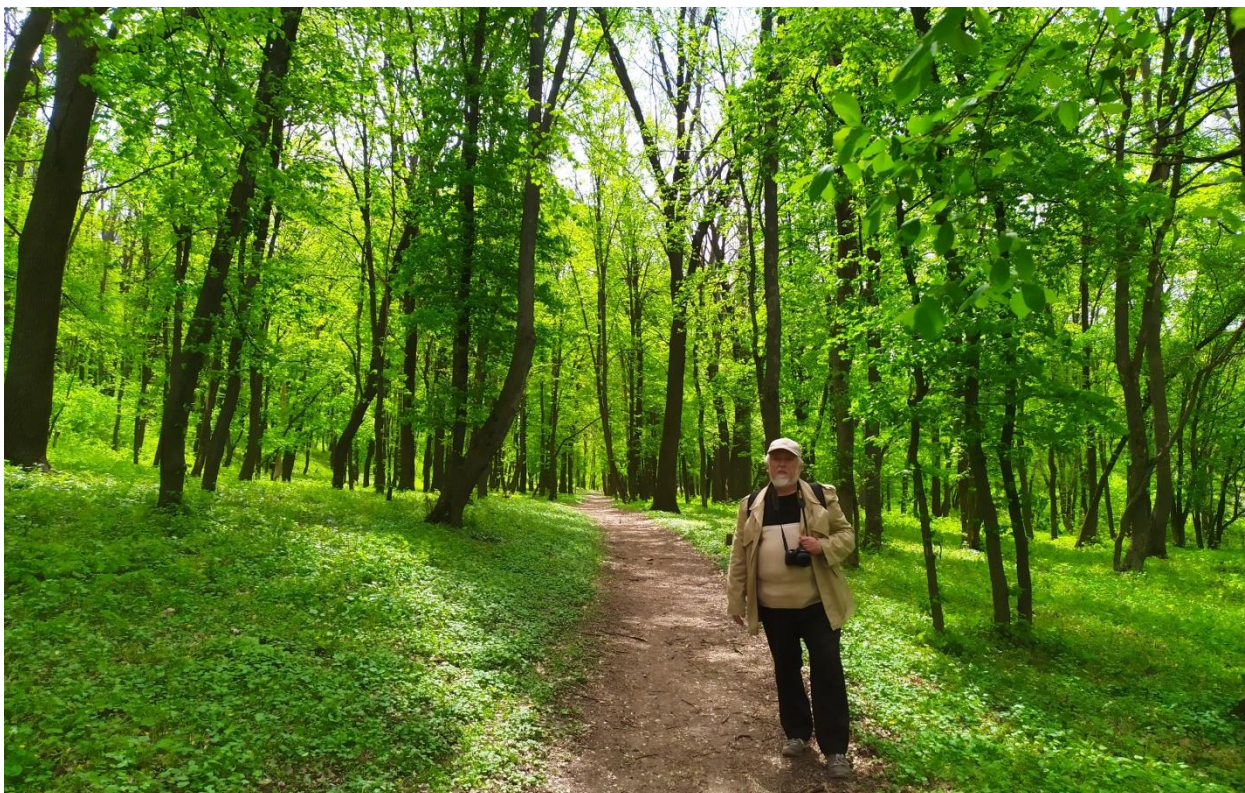

Рослини першоцвіти (ефемероїди) в Пушкарівському лісі

Південний край Пушкарівського лісу й протестантська церква на дальньому плані

Стежка в Пушкарівському лісі

Пушкарівський ліс (на лівому схилі балки)

Сади-2, будується Пушкарівська церква

6.5. Лісок на лівому крутосхилі Чамариного яру (долини Тарапуньки)

Цей лісовий масивчик частково є фрагментом колишнього природного широколистяного лісу – діброви, а частково – вторинним порослевим.

Очевидно, більша частина лісового масиву на цьому крутосхилі була вирубана ще станом на середину ХІХ століття (коли земельну ділянку орендував, а потім

придбав садівник Іоанн Гуссón [1, с.378]). Але на найбільш крутих ділянках схилу, все ж, ділянки більш-менш природного лісу зберігалися і за часів Гуссónа (до 1890-х), і за часів утвореного на проданих Гуссónом землях училища садівництва й городництва (1895-1919) ↓, **виділено заливкою** :

Цей лісовий масивчик у наш час складається із відносно збереженої ділянки природної діброви + ділянок заростання без догляду колишнього парку технікуму + заростання деревною рослинністю колишніх дослідних ділянок.

Все ж, поки що в цьому лісочку домінують екземпляри дуба звичайного віком ± 160 років і менше. Деякі із цих дубів у незадовільному стані. На жаль, у підрості немає молодих екземплярів дуба. Також не самовідновлюється підростом і другий елемент полтавських дібров – липа серцелиста. У наш час серед густого підросту під дубами домінують два види кленів: гостролистий і польовий. Досить часто трапляється підріст ясеня високого, поодинокі – в'язів, дикої груші. Біля доріг, на місця дослідних ділянок, зростають інвазійні види північноамериканської флори: робінія псевдоакація і клен ясенелистий (дурноклен). На узліссях терен, шипшина, глід, клен татарський. У трав'янистому покриві переважають рудеральні види (бур'яни): кропива глуха й дводомна (ближче до узлісся), гравілат міський, підмаренник чіпкий тощо. Серед ранньовесняних ефемероїдів звичайні ряст стиснутий і пшінка весняна; існує локалітет тюльпана дібровного. Ліс місцями дуже засмічений.

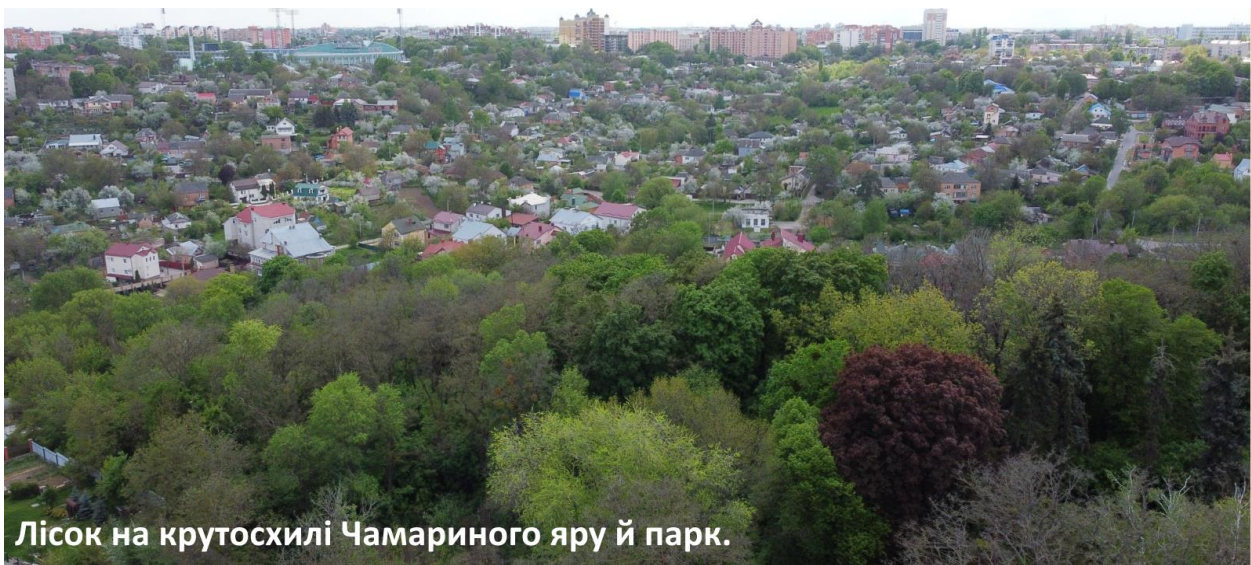
Висновок: характеризований лісок є прикладом, з одного боку, деградації діброви в умовах посушливого схилу південної експозиції, її забур'янення, а з іншого – відновлення малоцінної лісової порослі на місці колишніх культурних ландшафтів (дендропарку й дослідних ділянок).

Формально це – *парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення*: «Парк аграрно-економічного коледжу», – відокремленого підрозділу Полтавського державного аграрного університету. Але фактично названий заклад парком не опікується, й той деградував. На присхиловому плато ще залишаються окремі екземпляри дерев, які на початку ХХ століття були насаджені в парку, але вони, як правило, самостійно не розмножуються. Деякі рослини гинули з віком чи не витримували конкуренції в біотопі.

У межах парку зростають два меморіальних дерева – «Дуб Свободи», посаджений у 1917 році після Лютневої революції (сам дуб загинув, але росте його поросль), і «Дуб пам'яті Т.Г. Шевченка» (висаджений 18 травня 1861 р., охороняється Законом, але фактично – небайдужими мешканцями).

Чамарин яр (його лівий схил) на початку ХХ ст. ↑ Школа садівництва й лісопарк.

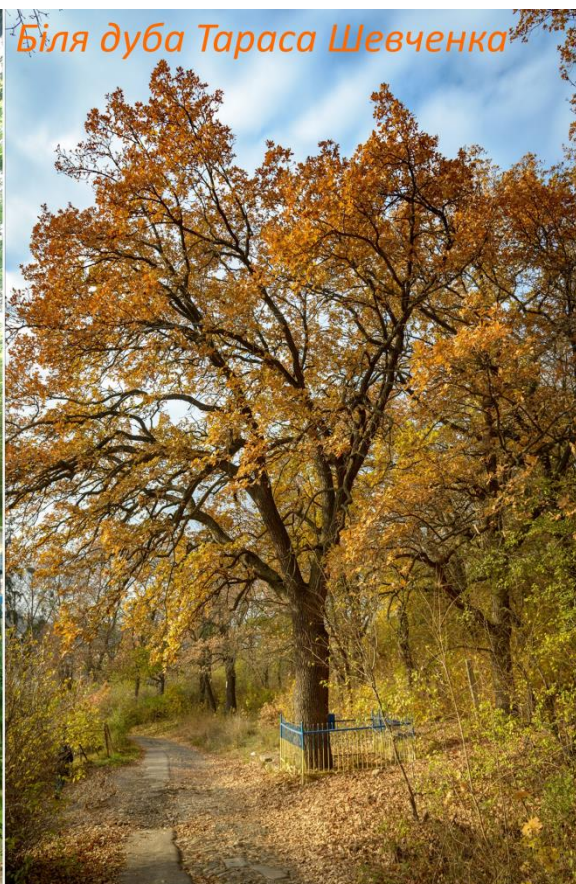

Лісок на крутосхилі Чамариного яру й парк.

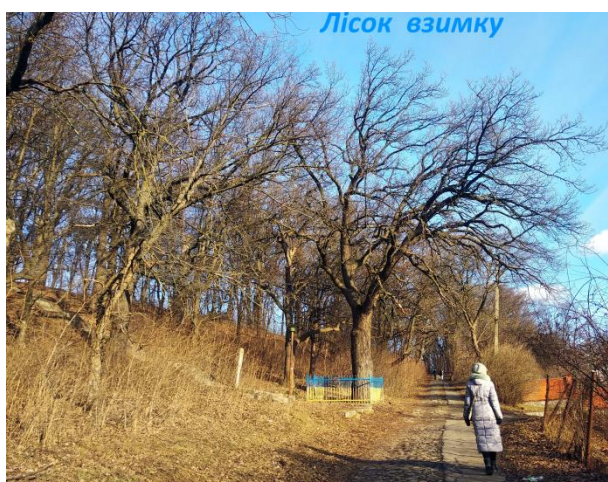

У 1904 році перед головним фасадом училища садівництва був закладений дендропарк із місцевих та екзотичних видів і форм дерев; розбиті клумби. До наших часів збереглися декілька видів дубів: болотяний, червоний, великопиляковий; ялина колюча (форми блакитна й срібляста); клен гостролистий декоративних форм; липи великолиста, різнолиста і розсіченолиста; біота, ялівець віргінський, каштан Баумана, бундук канадський, ясен різних форм, **модрина європейська → взимку**

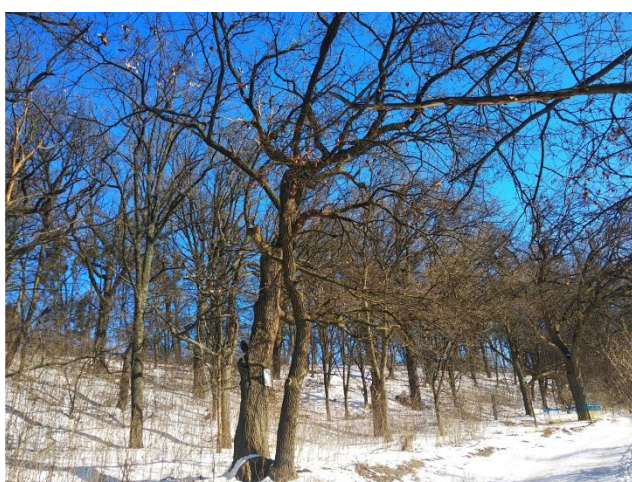
Станом на 1913 р. тут налічувалось близько 700 екземплярів 274 видів і форм (дерев і чагарників); у 1928 р. – їх було 294.

Біля дуба Тараса Шевченка

Лісок взимку

На днищі Тарапуньки збереглися фрагменти колишньої смуги лісу із білої верби, тополь чорної й білої, вільхи сірої, осики, в'язів та чагарників.

6.6. ДУБОВИЙ ГАЙ у МАЛИХ БУДИЩАХ

Ботанічна пам'ятка природи місцевого значення «Дубовий Гай» (з 1970 р.) площею 4,2 га розташована на території Полтавської обласної клінічної психіатричної лікарні ім. О.Ф. Мальцева (49° 38' 20.89" N, 34° 32' 19.48" E), яка створена в кінці ХІХ ст. в межах земель невеликого села Малі Будища (Будищечки). Це – залишок колишньої діброви, який, фактично, перетворений на парк (тут штучно видалені підріст і чагарники, і зберігаються біля 50 вікових дерев, із яких біля десятка екземплярів дуба звичайного віком понад 300 років). Деякі старі дерева гинуть, тому є підсадки молодих дубів. Цей парк досить доглянутий, але аж ніяк не є дубовим гаєм – природним біогеоценозом.

www.shukach.com
Автор фото: dombrovskii_a

6.7. ПАРК ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КЛІНІЧНОЇ ЛІКАРНІ ІМЕНІ М.В.СКЛІФОВСЬКОГО — ботанічна пам'ятка природи місцевого значення площею 13 га. (з 1975 р.), розташований на вулиці Шевченка, 23. Парк закладено на початку ХІХ ст., очевидно, на основі природної діброви. Зростають понад 70 дерев дуба звичайного, липи серцелистої, гіркокаштану звичайного віком 150-200 років. *Фото Максима Бондаревського* ↓:

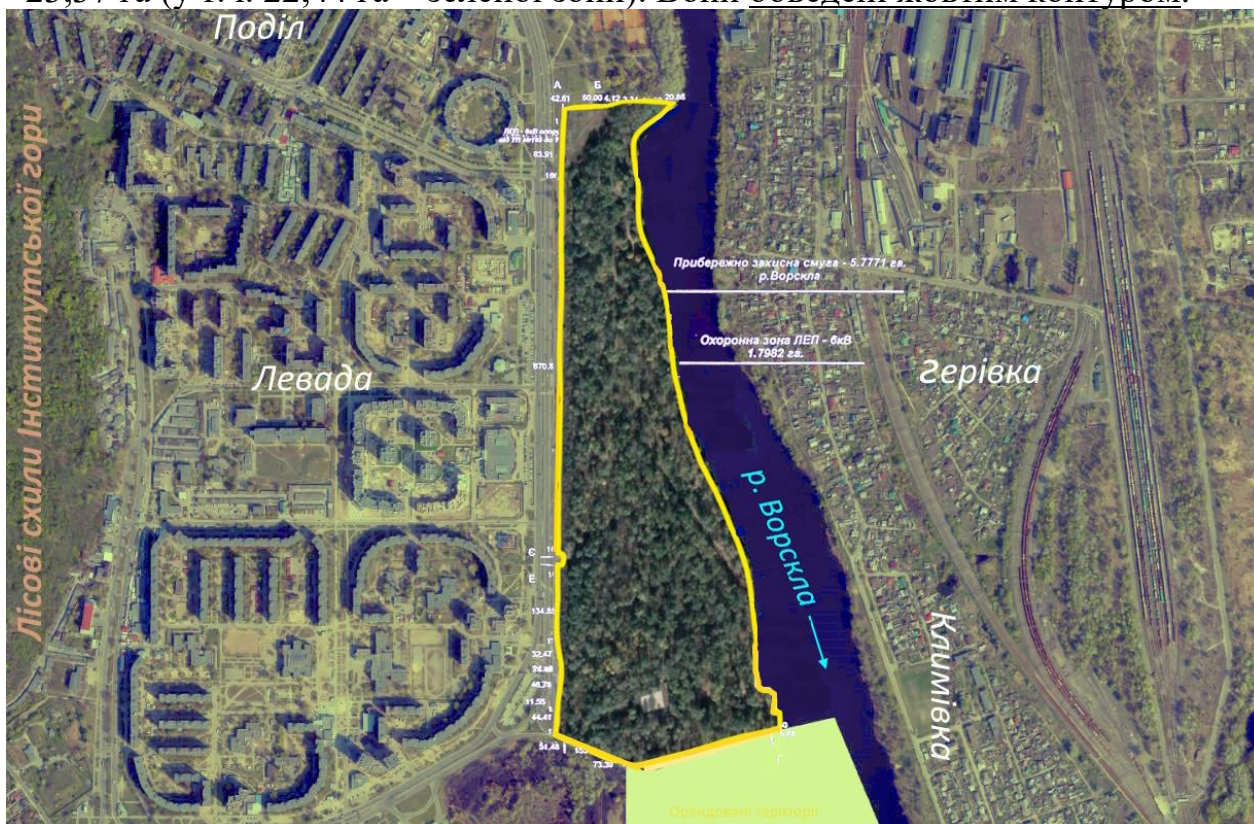

↑ *Фото Наталії Шестакової.*

6.8. ПРИРІЧКОВИЙ ПАРК (проектований)

Полтавська міська рада 18.06.2021 р. прийняла рішення про затвердження кадастрових меж земельної ділянки для розміщення *парку Прирічковий* між р. Ворскла та проспектом Миру (природоохоронна зона р. Ворскла) площею 23,37 га (у т.ч. 22,44 га – зеленої зони). Вони обведені жовтим контуром:

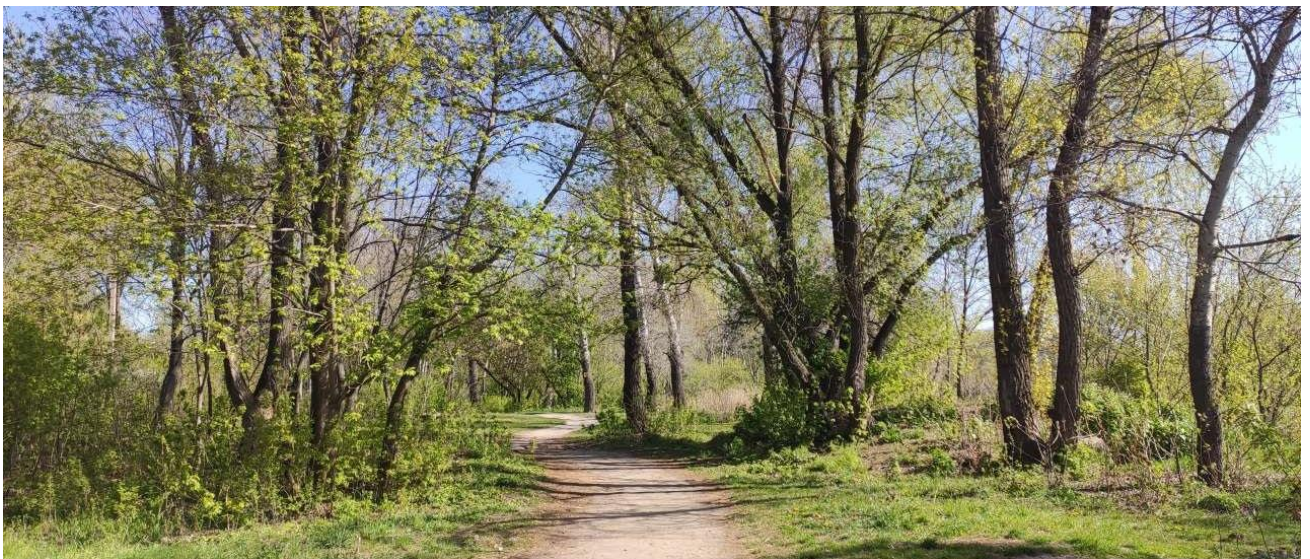
В основному, ці межі були встановлені ще в 2009 році <https://poltava.to/news/60282/>

Природний ландшафт цієї території – *левада* (мозаїчне поєднання заплавних луків, низинних боліт із розрідженими заплавними лісами, що склалися із тополь білої, чорної й тремтячої, верби білої, вільхи сірої й чорної). Цей ландшафт існував за рахунок повеневого режиму річки Ворскли – щорічного виходу води за межі русла на заплаву під час весняного водопілля, яке тривало 60-80 днів. Ліси займали переважно прируслові ділянки заплави, утворюючи «галереї»*. Домінували ж високотравні луки, родючість яких забезпечував заплавний алювій – наноси річки під час повені.

* Смоляр Н. О., Семеренко Н. М. Характеристика лісових біотопів Прирічкового парку м.Полтава (Україна) // Екологія. Довкілля. Енергозбереження: Мат. І Всеук. наук.- практ. конф. Полтава: НУПІ, 2020. С. 20–27.

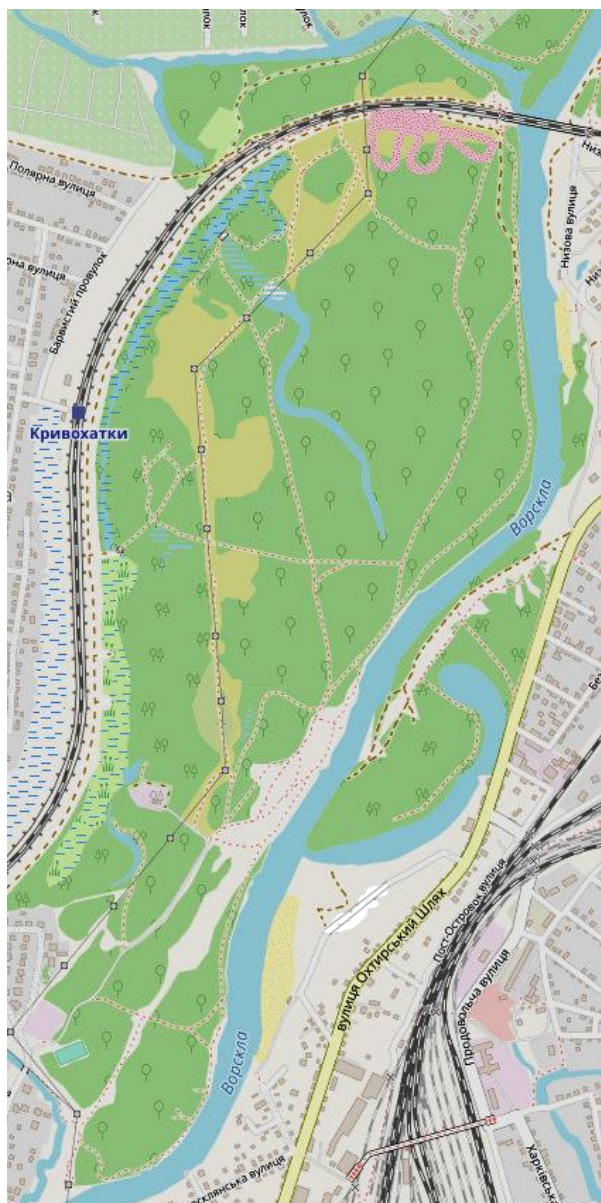

<https://poltava.to/news/62053/>: Сучасний ландшафт ↑ цієї території сформувався у другій половині ХХ ст., й зумовлений, зокрема, поширенням агресивного (інвазійного) північноамериканського виду дерева – клена ясенелистого, який становить $\pm 85\%$ деревостану. Зникли тополі, не дає молодий підріст вільха. У трав'янистому ярусі теж багато видів-бур'янів. Якщо колись дійде справа до реалізації проекту Прирічкового парку, то вона буде недешевою, і включатиме вартісні інженерні й біотехнологічні рішення. Не тільки на час розбудови, але й постійного підтримання території в санітарно-естетичному стані.

6.9. – ЗЕЛЕНА ЗОНА «РОГІЗНА» («ЗЕЛЕНИЙ ОСТРІВ»)

«Зеленим островом» називають місцевість, обмежену зі сходу Ворсклою, із заходу й півночі – насипом залізниці, із півдня – нижньою частиною сучасного русла річечки Тарапуньки. Через супіщані ґрунти, часткове заболочення, погану транспортну доступність місцевість майже не освоєна в господарському відношенні й використовується як стихійна рекреаційна зона. Колись ця територія була дуже заболоченою заплавою + староріччями Ворскли. Унаслідок зміни рельєфу й течії річки, змінилися й умови зростання рослинності. Мікрорельєф тут мозаїчний, тому й мозаїчним є розташування декількох угруповань рослинності. Основні площі зайняті залишками вербово-тополевих лісів (із верби білої й 3-4 видів тополь), великою домішкою клена ясенелистого й невеликою – в'яза гладкого. В підліску зростає крушина ламка, бирючина; серед злаків – тонконіг лучний, грясниця, пирій; серед різнотрав'я – буги́ла лісова, деревій, підмаренники та інші рослини остепнених луків. Біля залізничного насипу є заболочені ділянки.

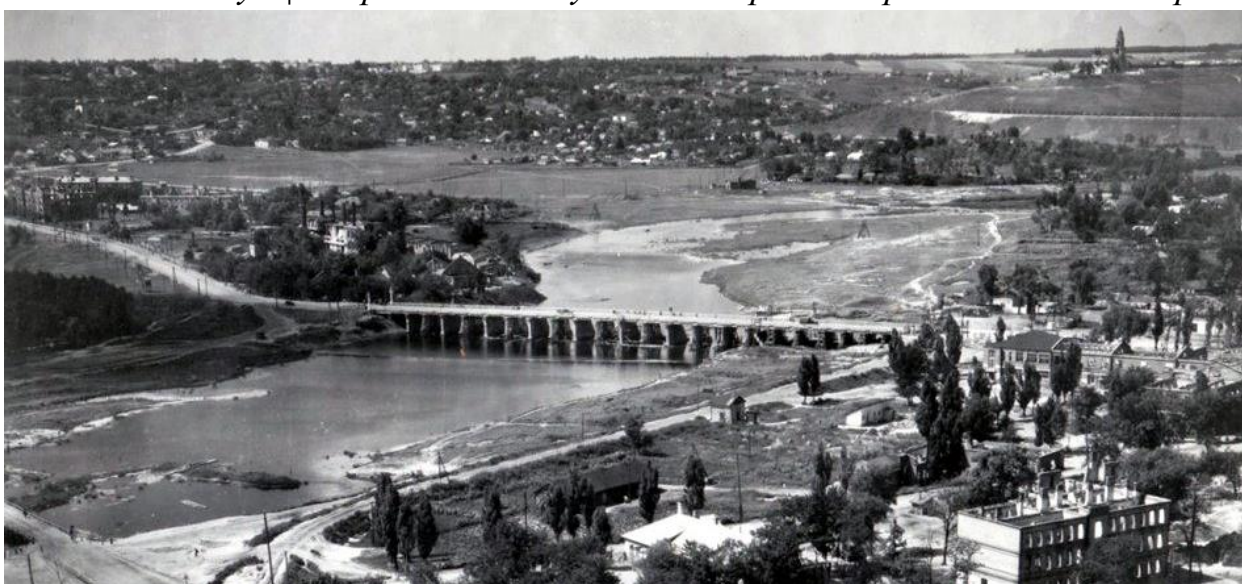

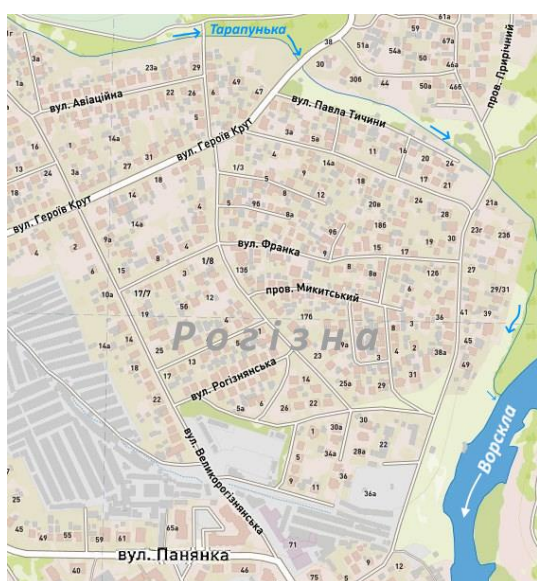
6.10. ПАНЯНСЬКИЙ ЛУГ (ГАРДИ) – колишня ділянка заболочених луків

Панянський Луг ↑ на фото початку ХХ ст. перед Старополтавською горою

Панянський Луг перед Монастирською горою та с-щем Рогізна ↑ 1940-ві рр.

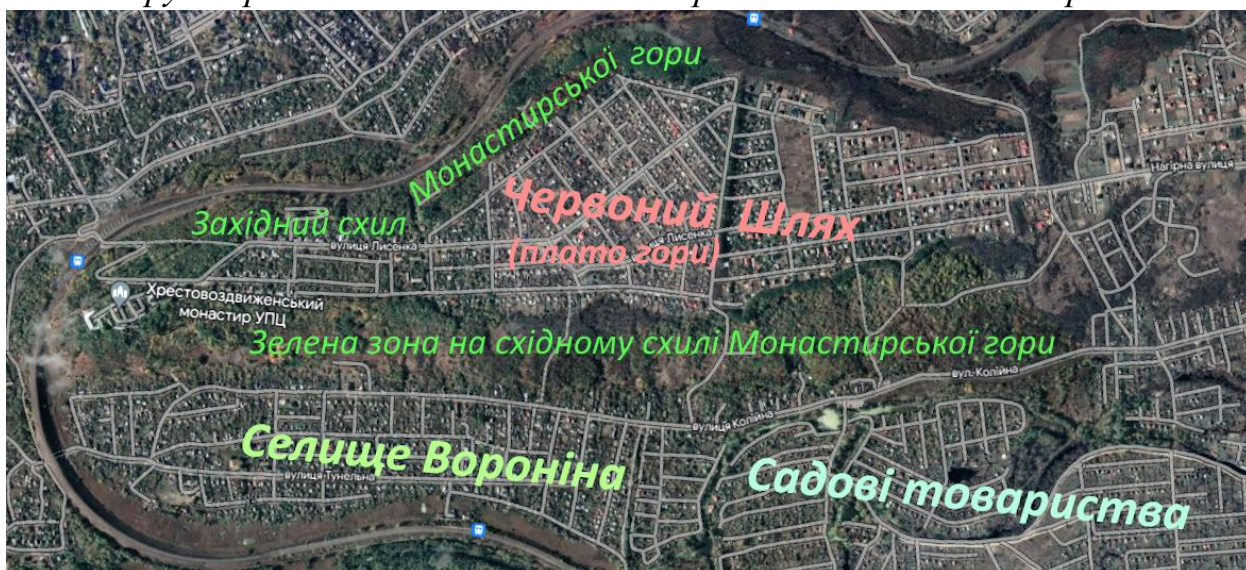
← У наш час ця ділянка забудована і підписана як куток Полтави «Рогізна». З 1985 р. по вул. Великорогізнянській діє колектор, який збирає стоки з центральної частини міста (далі трубою під Ворсклою вище 3-го міського пляжу – до Затуринських очисних споруд). Підземні води теж дренує цей колектор. А струмок Тарапунька відведений під Монастирську гору. Опису рослинності ділянки в природному стані не виявлено, але за аналогіями, тут ще в 1970-х роках зростали осокові й злакові болотисті луки, а в ХІХ столітті був міський вигін (пасовище).

6.11. ЗЕЛЕНІ ЗОНИ МОНАСТИРСЬКОЇ Й ІНСТИТУТСЬКОЇ ГІР

Як видно з аерофотознімку 1940-х, схили Монастирської гори безлісі.
Від межі 1950/1960-х років схили гори засаджені або покритися деревною порослю (з перевагою інвазійних видів: клена ясенелистого, робінії псевдоакації) + клена гостролистого з домішкою інших видів . До обезлісення гору покривала типова для нашого краю кленово-липова діброва.

Зелена зона Інститутської гори + Студентський парк 1950-х рр. ↓

Як видно з плану 1930-х років, с.63, схили Інститутської гори тоді теж були безлісими (як і Монастирської), і теж від 1950-х тут здійснювали насадження листяних дерев. На місці Студентського парку ще на початку ХХ ст. був дубовий ліс, який належав дворянці Любоцинській.

Додаток 1. КОРОТКИЙ СЛОВНИК ОРОНІМІВ ПОЛТАВИ

<i>Оронім і його короткий опис. Загальні поняття</i>	<i>Стор.</i>
Архієрейська гора – вузьке нахилене на схід плато між Бойковим і Паняньським ярами. По вододільній лінії цього плато прокладена вулиця Монастирська. Назва запропонована від Архієрейського саду, який колись ріс на схилах.	43
Бабичів яр – відгалуження (південний відвершок) Чамариного яру. Його вершина – біля Палацу дозвілля «Листопад». На його дні тече Бабичівська Тарапунька. Назва походить від хутора козака Бабича біля цього яру.	22-23
Балка – знижена середня за розміром форма рельєфу (мезоформа), утворена, переважно, діяльністю водних потоків (як постійних, так і тимчасових). На відміну від яру, на схилах балок зрідка відслонюються гірські породи (вони покриті трав'янистою рослинністю або лісом). Окрема балка може бути частиною балкової системи. У Полтаві місцеве населення здавна балки називає ярами.	11
Балкова система – розгалужена система із багатьох балок і ярів у верхній частині, об'єднана в єдине зниження рельєфу в нижній частині (Павленківська, Кобищанська та інші).	11
Безводна долина – так на планах землеустрою поміщика П.П. Тарновського (1858) названа верхня частина Здихального яру , нижче від гирла Павленківського яру. Назва пов'язана з ним, що верхів'я балки перекрите дамбою, вище якої ставки використовували для виробництва цегли, а нижче струмок Тарапунька не тік.	24
Берестянка яр – див.: <i>Очеретянка яр</i> . Очевидно, від берестяного лісу в цій балці	75
Бойків яр – невелика але досить глибоко врізана ерозійна форма рельєфу, яка розділяє «Колонійську» й «Архієрейську гори». На дніщі тече Бойкова Тарапунька. Назву пояснюють приналежністю земель до козацької родини Бойка.	30
Великий яр – див.: Тахтаулівська балка (назва в шведських документах)	107
Вододільне плато – підвищена мезоформа рельєфу між двома зниженнями (долинами річок, балками, балкою і долиною річки)	11
Вододільне плато у східній частині Поля Полтавської битви	16
Вододільне плато, на якому розташоване Полтавське Дослідне поле	20
Войцехівська балка (див.: <i>Литвинівський яр</i>).	21
Ворона – за непідтвердженими джерелами, назва балки на південь від с. Івонченці	106
Говтвянчик – яр, який із півночі впадає в Пушкарівську. О.В. Коваленко називає Говтвянчиком всю Пушкарівську балку й струмок на її дніщі.	93-94
Гожулівсько-Рибцівська балкова система – верхів'я балок у західній частині Полтави по яких вода стікає в бік долини річки Полузир'я.	99-102
Гончарна гора (див.: <i>Паняньська гора</i>)	48-49
Горбанівська балка і струмок (від назви с. Горбанівка), – на крайньому півдні Полтави. Належить до басейну річки Вільшана.	95-97
Гористий виступ (див.: <i>Архієрейська гора</i>).	43
Городищенська гора – синонім <i>Іванової / Соборної гори</i> , який вживається в ряді публікацій археологів (на ній розташоване городище роменської культури й Русі)	54
Дейківський ярочок – біля помістя Дейка, нині в мікрорайоні Юрівка.	87
Долина Ворскли – знижена велика форма рельєфу, утворена, переважно, діяльністю водного потоку – річки Ворскли. Складається із крутого правого корінного схилу, заплави (дніща долини, в межах якого річка розливається під час повеней), надзаплавних терас (колишніх заплав, які вже не заливаються водою).	11
Здихальний яр, урочище Здихальна долина – так на планах і в описах XVIII ст. названа балка на захід від Монастирської гори, на дні якої тік струмок Тарапунька /	24

Здиханка. Можливо, назва пов'язана з Полтавською битвою 1709 р. (Див. також: <i>Безводна долина</i>).	
<i>Іванова гора</i> – південно-східна частина <i>Старополтавської гори</i> (від вул. Конституції – до Білої Альтанки), тобто в межах «Старого міста». Називають цю гору так через розташування на ній садиби Івана Котляревського	54
<i>Івончанська балка</i> – частина Івончансько-Тахтаулівської балкової системи, біля села Івонченці. У документах XVIII століття струмок на її дні названий Рудькою.	107
<i>Івончансько-Тахтаулівська балкова система</i> охоплює північно-західну частину Полтави – переважно, селище Івонченці. Водний стік – до річки Полузір'я.	103-108
<i>Інститутська гора</i> – нешироке плато і його схили між Мазурівським яром із півночі й Кобищанською балковою системою із півдня. Отримала назву від Інституту шляхетних дівчат, який діяв тут у 1818-1917 роках.	63
<i>Кобищанська балкова система</i> – розгалужена система із чотирьох великих балок. Названа за розташуванням у колишньому південному передмісті Полтави – Кобищанах. Ймовірно, ця назва походить від прізвища <i>Кобищан</i> (?). На дні балок протікає річечка Чорна і її притоки.	68-70
<i>Кобищанська гора</i> – міжбалкове вододільне плато між Північним і Середнім Кобищанськими ярами. По вододілу на плато прокладена вул. Патріарха Мстислава	71
<i>Колонійська гора</i> – міжбалкове вододільне плато, яке займає історичний район «Верхня Колонія» (між ярами: Чамариним з півночі, Бойковим – із півдня, Здихальним зі сходу)	29
<i>Коновалова лощина</i> – одне із верхів'їв Пушкарівської балки, біля вул. Шевченка	87
<i>Кузнєцов</i> або <i>Кузнєцький яр</i> – верхня частина Південного Кобищанського яру.	74
<i>Литвинівський яр (1-й)</i> – один із двох ярів у східній частині Полтавського дослідного поля, нижні частини яких відкривається до Здихального яру. Назва походить від хутора Литвинівка, який був у його пониззі в XVIII – початку XIX ст. Яр має й інші назви (Войцехівська балка, Пецухів яр, «Другий яр»).	20
<i>Литвинівський яр (2-й)</i> – див.: <i>Трепчин яр</i>	21
<i>Мазурівський яр</i> розділяє Іванову й Інститутську гори. На його дніщі тік струмок Полтавка (Стара Полтавка, Мазурівка). У XVII-XVIII ст. яр розділяв «Старе» і «Нове» місто.	60
<i>Мазури</i> – нижня частина Івончанської балки на її межі з долиною Побиванки.	107
<i>Марата гора</i> – див.: <i>Різницька гора</i> (її назва за радянських часів)	54
<i>Миколаївська (Микільська) гірка</i> – невелике плато-останець (можливо, давній зсув) на правому схилі Мазурівського яру. Її із заходу огинає Миколаївський (Микільський) яр. Назву отримала від Миколаївської церкви на цій горці.	62,63,66
<i>Миколаївський (Микільський) яр</i> – невеликий яр на правому схилі Мазурівського яру, який огинає Миколаївську гірку. По ньому був прокладений Микільський узвіз	60
<i>Микитський (Нікітський) яр</i> – невеликий яр на південно-східному схилі Іванової гори, починався за садибою І.П. Котляревського	54-55
<i>Монастирська гора</i> – витягнуте з півночі на південь відносно вузьке вододільне плато між долиною Ворскли на сході і Здихальним яром на заході. Від 1650-го року на південному краю плато гори розташований Хрестовоздвиженський монастир.	24
<i>Мурличка</i> – короткий крутосхил від міжбалкового плато в бік Бабичевого яру (спуск від пров. Костя Товкача до вул. Покровської, який використовували діти для катання взимку). Точне походження назви не встановлено.	23
<i>Нікітський яр</i> – див.: <i>Микитський яр</i> .	54-55

Орбніми — власні назви певних форм рельєфу земної поверхні; вид топонімів	9
Очеретянка яр – південна частина Кобищанської балкової системи (див.: <i>Берестянка яр</i>)	75-76
Очеретянська гора – плато між Кузнецьким і Очеретянським ярами.	75
Павленківська балкова система – розгалужена система із трьох великих балок (Павленківський, Чамарин, Яківцівський яри і їхніх відвершків), які в нижній частині зливаються і утворюють Здихальний яр. На дні балок протікає струмок Тарапунька.	14
Павленківський яр – одна із двох найбільш розгалужених частин Павленківської балкової системи. Ця балка розпочинається із чотирьох відвершків (їхній перелік вказуємо на схемі), у яких джерела дають початок струмочкам. Назва яру походить від назви села <i>Павленки</i> , яке сформувалося тут не пізніше середини XVII ст. Це територія дендропарку.	18-19
Панасова гора – міжбалкове плато між Середнім і Південним Кобищанськими ярами. Біля вододільної лінії плато цієї гори прокладена вул. Панаса Мирного (звідси й назва)	73
Паняньська гора – це плато і його схили між Паняньським і Прифортєчним ярами. Це плато також відоме під назвою <i>Гончарна гора</i> .	48-49
Паняньський спуск, Паняньський узвіз (див.: <i>Прифортєчний яр</i>). Паняньський спуск (Прифортєчний яр) відділяє Старополтавську гору, на якій сформувалася Полтавська фортеця (Старе місто), від Паняньської гори.	44,46-47
Паняньський яр розділяє «Архієрейську» і «Паняньську» (Гончарну) гори. По ньому прокладена вулиця Шолом-Алейхема. Не виключено, що саме в цьому яру, забезпеченому водою, в першій третині XVII століття відродилася слобода Полтава й жили пани (шляхта)	44-45
Пецухів яр (див.: <i>Литвинівський яр, Войцехівська балка</i>). Від прізвища козака Пецуха, садиба якого була неподалі.	21
Південний Кобищанський яр (у верхів'ях – яр <i>Кузнєцов</i> або <i>Кузнєцький</i>), розташований південніше Панасової гори.	74
Північний (Головний) Кобищанський яр розділяє Інститутську й Кобищанську гори. На його днищі протікає річечка Чорна (інакше – струмок Кобещанка).	68
Полтавська підвищена рівнина – велика форма рельєфу (північна частина Придніпровської низовини), до якої належить вся територія Полтавської громади	9
Полузір'я — долина і басейн малої річки – правої притоки Ворскли. У межах Полтави до басейну Полузір'я належать верхні частини балкових систем: Гожулівсько-Рибцівської й Івончансько-Тахтаулівської.	98
Придніпровська низовина – велика форма рельєфу (частина Східноєвропейської рівнини), до якої належить 99,5% площі Полтавщини, у т.ч. вся Полтавська громада	9
Прифортєчний яр (або <i>Паняньський спуск, узвіз</i>) має не зовсім природне походження (це розширений ерозією захисний рів у північній частині Полтавської фортеці, паралельно до ділянки її захисного валу). По ньому прокладену верхню частину вул. Панянка.	44,46-47
Пушкарівська балкова система – верхня частина річкової долини Вільшаної. Названа за селом Пушкарівка (тепер – у межах м. Полтави). О. Коваленко в своїй праці називає її <i>балка Говтвяничк</i> .	82...93
Різницька гора – північно-східні схили Старополтавської гори, на яких жили різники	54-55,57
Рябухівська балка – північний відвершок Пушкарівської балки, біля колишнього села Рябухи	91-92

Середній Кобищанський яр (<i>Чорний; яр Кобищани</i>), на дні якого протікає струмок Чорненька. Розділяє Кобищанську й Панасову гори, а також Ближні й Дальні Кобищани.	72
Соборна гора – див.: <i>Іванова гора</i> (її назва до ХХ століття; від Успенського собору)	54
Старополтавська гора – одне із приворсклянських плато, в межах якого було сформоване поселення, відоме як Лтава й північна частина Полтавської фортеці XVII-XVIII ст. У межах цієї гори і її схилів слід виділяти частини – <i>Іванову й Різницьку гори</i> .	52-59
Східноєвропейська рівнина – дуже велика форма рельєфу, до якої належить вся Полтавщина і рівнинна частина України.	9
Тахтаулівська балка – частина Івончансько-Тахтаулівської балкової системи, яка простягається зі сходу (майже від крутосхилу правого корінного схилу долини Ворскли) – на захід, до долини річки Полузір'я (впадає біля с. Зорівка). На шведській карті реконструкції Полтавської битви підписана як « <i>Великий яр</i> ». На її колись заболоченому дніщі тече <i>струмок Побиванка</i> . У кінці Дніпровської льодовикової епохи нинішня балка була «прохідною долиною», по якій від краю льодовика до долини Ворскли стікали із при льодовикових озер талі льодовикові води. Після танення льодовика «прохідну долину» успадкував струмок, який тече на захід. До території міста Полтави входять тільки невеличкі ложбини стоку в бік цієї балки.	107
Трепчин яр (<i>2-й або нижній Литвинівський яр</i>), біля Новоміського кладовища. Місцеві мешканці називають так яр, в якому брали суглинки для цегельні Трепке.	21
Шемякінська балка – народна назва Паняньського яру (від імені власника купелі у верхів'ях цієї балки відомого борця й підприємця Івана Шемякіна).	45
Шолом-Алейхема балка – радянський неологізм у публікаціях 1940-х/1960-х років (спроба дати таку назву Паняньському яру – від вул. Шолом-Алейхема в ньому).	45
Шоломка – народна назва Паняньського яру, сленг (від вул. Шолом-Алейхема).	45
Щемилівська гора – невелике плато між двома верхів'ями Кузнецького яру. Походження назви невідомо. На плато розташовувалася кар'єри цегельного заводу	74-75
Чамарин яр – частина Павленківської балкової системи, біля якої сформувалося однойменне поселення (пізніше – передмістя Павленки) і район « <i>Нижня Колонія</i> ». За прізвиськом козацької родини Чамара.	22-23
Червоноплощеньський мис – назва Соборної (Іванової) гори в 1930-ті/1950-ті роки	54
Чорний яр – див.: <i>Середній Кобищанський яр</i> .	72
Яківцівська гора – північна частина Монастирської гори, в межах якої розташоване колишнє село Яківці (тепер – куток Полтави: Дальні або Старі Яківці)	28
Яківцівський яр – північна частина Павленківської балкової системи (від північного верхів'я – до Павленківського яру, між Яківцями й Дальніми Яківцями)	17

Додаток 2. КОРОТКИЙ СЛОВНИК ГІДРОНІМІВ ПОЛТАВИ

<i>Гідронім і його короткий опис</i>	<i>Стор.</i>
Бистрик — одна із колишніх проток Ворскли між с. Яківці й Крутий Берег, У наш час – староріччя серед дачних масивів на північ від с-ща Вороніна	118
Вільшана – мала річка, права притока р. Ворскли. Її витoki розташовані в Пушкарівській балковій системі, а також в яру Говтвянчик і в Горбанівській балці. Назва походить від дерева <i>вільха</i> , яка утворювала зарості біля русла струмків або на заболочених ділянках.	82, 84
Ворскла — середня за довжиною й водністю річка на лівобережжі басейну Дніпра. Серед фахівців у галузі топоніміки переважає точка зору про те, що сучасний гідронім Ворскла утворився від первинного <i>Ворскол</i> – «Біла вода», «Біла річка» (від «ворс» – білий/біла).	109-
Гідроніми — види топонімів, власні назви певних об'єктів поверхневих вод (річок, струмків, озер, боліт, ставків, водосховищ, каналів тощо).	12
Говтва Передня — стародавня назва струмка в Тахтаулівській балці. <i>Говтва</i> – поширена назва для невеликих річок краю із болотистою заплавою.	107
Говтвянчик – струмок в однойменному яру; очевидно, зменшувальне від назви річки Говтва.	94
Здыханка — назва нижньої частина річки <i>Тарапуньки</i> в Здыхальному яру (під західним і південним схилами Монастирської гори) на планах і в описах XVIII ст.	24,38
Коби(е)щанка, Кобищанський струмок – одна із назв водотоку на дні Кобищанського яру	80
Коломак – ліва притока Ворскли. Його нижня течія проходить по східній межі Полтави. Основна версія походження назви – тюркомовна (калюжа, болітце)	119- 121
Кривенький струмок – одне із старорічч під схилом Монастирської гори (біля колишнього села Кривохатки, яке, очевидно, й дало йому назву)	118
Кузнецький струмок – один із витоків річечки Чорної в системі Кобищанських ярів. Достовірна версія походження назви нам невідома.	80
Лтава – гідронім, який, на нашу думку, характеризує заболочену протоку в долині (яка пізніше, можливо, носила назву «Рогізна»). Від цього гідроніму – назва поселення часів Русі, яке згадується в Іпатіївському літописі від 1173 р.	114- 115
Мазурівка — див.: <i>Полтавка, Стара Полтавка</i> . Назва цього струмка в письмових джерелах початку XVIII ст. Походить від назви кутка старої Полтави	60
Очеретянка – струмок, який тече Очеретянським ярмом (в Кобищанській балковій системі), до злиття з річечкою Чорньою. Від болотної і прибережної рослини.	80
Панянка – струмок у Панянському яру. Іноді його підписують як Полтавка чи навіть Тарапунька. Але назва <i>Панянка</i> є найбільш історично обґрунтованою. Версія В.І. Посухова про походження назви від фіно-угорського «Панань» (струмок із піщаним берегом) навряд чи відповідає реаліям. Не виключено, що саме в цьому яру, забезпеченому водою, в першій третині XVII століття відродилася слобода Полтава й жили пани (шляхта?)	45, 50-51
Побиванка – струмок, який тече зі сходу на захід днищем Тахтаулівської балки; притока річки <i>Полузір'я</i> . Назву виводять не від Полтавської битви, як дехто вважає, а однієї з битв XVII століття або й більш раннього часу.	107
Полтавка (<i>Мазурівка, Стара Полтавка</i>) – струмок, який тік днищем Мазурівського яру. Від кінця 1950-х років – у трубах. Походить від назви міста.	60

Полузір'я — мала річка в Полтавському районі, права притока Ворскли (басейн Середнього Дніпра). До її басейну належать балкові системи й струмки в ній у західній та північно-західній частинах міської території Полтави (Браїлки, Рибці, Івонченці). Назва, ймовірно, походить від словосполучення «по лузі».	98
Рогізна – зникла в першій половині XIX ст. протока (староріччя) Ворскли, яка протікала біля підніжжя полтавських гір. У другій половині XIX ст. ця назва була некоректно перенесена на пониззя струмка Тарапуньки.	115-117
Рудуватий (Рыжеватый) струмок – очевидно, залишок Рогізної	118
Рудька — загальна назва струмків у лісових і болотистих місцевостях із рудою (буруватою) водою. Ця назва в XIX столітті вживалася для струмків на Павленках, Івонченцях, Тахтауловому	36,106, 107
Тарапунька — мережа струмків на днищах ярів Павленківської балкової системи. Найімовірніше, від розмовного «торопитися» (поспішати, швидко текти)	32-42
Тарапунька Бабичівська (Південна) — південна притока Павленківської Тарапуньки, яка протікає по днищу Бабичевого яру.	42
Тарапунька в Бойковому яру — струмок, який протікає через Ботанічний сад педуніверситету. Можливо, на початку XIX ст. мав назву «Бистрик»	42
Тарапунька Тарновщинська – протікає по днищу Павленківського яру, в якому розташовані мікрорайон Тарновщина і Полтавський міський парк (дендропарк).	39
Тарапунька Чамаринська (Павленківська) – струмок (3,5 км), що протікає днищем Чамариного яру в колишніх передмістях Полтавки — на Павленках і в Нижній Колонії.	40
Тарапунька Яківцівська – ділянка верхньої течії річечки у Яківцівському яру.	39
Чорна – річечка: 1) на дні Північного Кобищанського, та після злиття струмків – у нижній частині вже єдиного Кобищанського яру; 2) річечка, яка текла по заплаві Ворскли під правим корінним схилом її долини від гирла Кобищанського яру на північ, майже під Монастирську гору (іноді підписана як Чорненька). Назва – від темного кольору води.	68,76, 78,80, 118
Чорненька – річечка, струмок: 1) на дні Середнього Кобищанського або Чорного яру; 2) річечка, яка текла по заплаві Ворскли під правим корінним схилом її долини від гирла Кобищанського яру на північ, майже під Монастирську гору	72,80, 118

Додаток 3. ПЕРЕЛІК ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

Категорія: *Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення*

1. **Полтавський міський парк.** Площа: 124,5 га.
Розташування: Павленківська балка і біля неї (мікрорайони Тарновщина і Яківці). Закладений 04.1962 р. Заповідний статус із 27.07.1977 р.

Категорія: *Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення*

2. **Корпусний сад.** Площа: 6 га. Розташування: Центр Полтави.
Закладений у 1840 р. Заповідний статус із 18.04.1964 р.
3. **Парк агробіостанції педуніверситету.** Площа: 5,25 га.
Розташування: вул. Кірхова, 16; долина струмка Бойкової Тарапуньки.
Закладений у 1927 р. Заповідний статус із 18.04.1964 р.
4. **Парк на садибі Панаса Мирного.** Площа: 2 га.
Розташування: вул. Панаса Мирного, 56; східний схил Панасової гори.
Закладений на початку ХХ ст. Заповідний статус із 13.12.1975 р.
5. **Парк «Перемога».** Площа: 30,9 га. Розташування: Першотравневий проспект, 20;
Закладений на початку ХІХ ст. Заповідний статус із 24.12.1970 р.
6. **Парк обласної лікарні.** Площа: 13 га. Розташування: вул. Тараса Шевченка, 23;
Закладений на початку ХІХ ст. Заповідний статус із 13.12.1975 р.
7. **Петровський парк.** Площа: 3 га. Розташування: площа Конституції.
Закладений у 1909 р. Заповідний статус із 18.04.1964 р.

Категорія: *Пам'ятки природи ботанічні місцевого значення*

8. **Дубові гаї (пам'ятки природи ботанічні):**
  - Горбанівський геріатричний пансіонат ветеранів війни та праці, 1979;
  - Полтавська обласна клінічна психіатрична лікарня ім. О.Ф. Мальцева, 1970.
9. **Каштанова алея** (від Майдану Незалежності – до Київської площі; довжина 1 км)
Закладена в 1913 р., реконструкція 2003/4 р. Заповідний статус із 24.12.1970 р.
10. **Бульвар Котляревського** (центральна частина Полтави).
Закладений у 1903 р. Заповідний статус із 24.12.1970 р.
11. **Бульвар Гоголя** (центральна частина Полтави).
Закладений на початку ХХ ст. Заповідний статус із 24.12.1970 р.
12. **Березовий гай** (колишній – Михайла Білухи-Кохановського).
Заповідний статус із 24.12.1970 р.
13. **Дуби черешчаті** (вікові дерева) – адреса, рік взяття під охорону:
  - ♣ вул. Шевченка, 1 (1969);
  - Першотравневий проспект, 10 (1975, два дерева);
  - Першотравневий проспект, 17 (1975);
  - Першотравневий проспект, 22 (1975);
  - вул. В. Козака, 2 (1975);
  - вул. Соборності, 37 (1975);
  - вул. Європейська, 9 (1970);
  - вул. Європейська, 43 (1975, форма пірамідальна);
  - вул. Монастирська, 9-А (1970);
  - вул. Загородна, 43 (1982);
  - пров. М. Вовчка, 9а (1982);
  - вул. Гоголя, 20 (1982);
  - вул. Пушкіна, 127 (1979);
  - вул. Алмазна, 16 (1979);
  - площа Слави, 2 (1992).
14. **Каштан кінський (М.І. Вавилова)** – вул. Шведська, 86 (1987).

Список джерел та літератури

1. Булава Л. М. Павленки і Тарновщина: книга з краєзнавства. Полтава, 2023. 516 с. (Серія: Історичні райони міста Полтави).
2. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ея памятниках. - 2-е изд. исправленное и дополненное. С планом Полтавской битвы и достопримечательностями г. Полтавы. - Х.: "Издательство САГА", 2008. - 6, 449, 24 с., 41 илл. - (Репринтное воспроизведение издания. Полтава: Типо-литография Губернского правления, 1902 г.).
3. Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии : с картой губернии и планом г. Полтавы. – Полтава: Типография губернского правления, 1877. 283 с.
4. Добродомов И. Г. Ворскла // Русская речь. № 2. 1987. С. 114-118.
5. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – Желєзняк І. М., Корепанова А. П., Масенко Л. Т., Стрижак О. С. К.: Наукова Думка, 1985. 256 с. (Ворскла – с.36-37; Лтава – с.83).
6. Єрмаков В. В., Сарнавський С. П. Річкова мережа міста Полтави: ретроспекція та сучасність // <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/302/8396/17526-1?inline=1>
7. Жук Віра. Іншомовні топоніми на Полтавщині, або Що залишили нам наші далекі предки // Добромисл. 1993. № 3/4. С. 118-126.
8. Жук В. Н. Булава Л. М. Про походження географічних назв Полтавщини // Постметодика. 1994. - №3(7). С. 30-34 (поч.); 1995. №2(9). С. 46-49 (закінчення).
9. Жук В.Н. Лтава – річечка в Полтаві // Із сивої давнини: Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н.е. – XVI ст. н.е.). – [б. м.] Полтава, 1998. С.111-114.
10. Капчинская Е. И. Природные условия города Полтавы и ее окрестностей // Географический сборник. Выпуск 3. Киев, 1960. С. 69-85.
11. Кигим С.Л., Халимон О.В., Кондратенко Т.К. Річечки м. Полтави // Збірник матеріалів Всеукраїнської міжвузівської науково-методичної конференції з проблем природничих наук / IV Каришинські читання. Полтава, 1997. С. 97-99.
12. Коваленко О. В. Вплив природних умов на містобудівну структуру та розпланування Полтави XVII-XVIII століття // Географія та екологія Полтави: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 25.04.2008. – Полтава: Верстка, 2008. С.93-99.
13. Коваленко Оксана Валентинівна. Полтава XVII-XVIII століть : монографія. - К. : Олег Філюк, 2015. 231 с.
14. Ленченко Володимир Олександрович. Полтава на рукописних планах 1730 року // Український археографічний щорічник. Вип. 18. Т. 21. К., 2013. С.169-172.
15. Лома Александр. Из топонимии древней Скифии – поиски страны будинов // Вопросы ономастики. 2010. №1(8). С.5-17. (Ворскла – с.13.)
16. Лятошинський М.В. Полтава. Нарис археологічний та історичний (Рукопис). – Державний архів Полтавської області. Ф.Р-8831, опис 9, справи 7, 8.
17. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. / упорядкув., вступ. ст. й коментарі Юрія Волошина. - К. : Наш час, 2012. 576 с.
18. Падалка Лев Васильевич. Прошлое Полтавской территории и её заселение : исследования и материалы с картами. – Репринтное издание 1914 г. (типогр. Дохмана). – Харьков: САГА, 2009. 330 с.
19. Падалка Л.В. Полтава в исторической обстановке, ее заселение и памятники (Краткий исторический очерк). [Приложение к Педагогическому журналу для учащихся народных школ Полтавской губернии. – Полтава, 1916, №10/11-12; 1917, №1-2/3]. (Видання не закінчено, всього 88 с.; приплетена до журналу, РНБ).

- 20.** Посухов Валентин Іванович. Що повідали назви полтавських річок. Полтава : Освіта, 1999. 64 с.
- 21.** Посухов В. Спадок від аріїв : [про історію назви ріки Лтави, міста Полтави та місцеві топоніми] // Полтавський вісник. 2009. 22 трав. (№ 21). С. 14.
- 22.** Посухов Валентин Іванович. Що повідали назви Полтавських річок. - Полтава : Форміка, 2012. 247 с.
- 23.** Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия: Историко-географический анализ. М.: Наука, 1979. 248 с.
- 24.** Словарь української мови. В 4-х томах. Упорядкував Б.Д. Грінченко. Київ, 1907-1909. Т. 4.
- 25.** Словник гідронімів України / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Українська ономастична комісія; уклад.: І. М. Железняк [та ін.] ; редкол.: К.К.Цілуйко (голова). Київ: Наукова думка, 1979. 779, [2] с. (*Вільшана*, с. 110; *Ворскла*, с.123; *Коломак*, с. 264; *Побиванка*, с.431; *Полтавка*, с. 435; *Полузір'я*, 436; *Тарапунька*, с. 554).
- 26.** Смирнова В. Г., Мовчан Л. К. Гідрографічна мережа міста Полтави // Географія та екологія Полтави: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 25.04.2008. Полтава: Верстка, 2008. С. 31-38.
- 27.** Стецюк Валентин Михайлович. Сліди прадавнього населення України в топоніміці. Львів : Ліга-прес, 2002. 33 с.
- 28.** Стрижак О.С. Назви річок Полтавщини. К.: Видавництво АН УРСР, 1963. 112 с.
- 29.** Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини, похідні від прізвищ та прізвиськ // Питання ономастики : матеріали ІІ Республіканської наради з питань ономастики / ред. К. К. Цілуйко. К. : Наукова думка, 1965. С. 176-190.
- 30.** Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля (1-е издание).
- 31.** Топографическое описание города Полтавы [Топографічний опис Малоросійської губернії 1798 -1800 рр.] // Описи Лівобережної України кінця XVIII-початку XIX ст. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; укл. Т. Б. Ананьєва ; відп. ред. П.С. Сохань. - К. : Наукова думка, 1997. С.63-66.
- 32.** Халимон Володимир. Тарапунька. Що в імені твоєму? : [про річку в Полтаві] // Полтавський вісник. 2016. 22 груд. (№ 52). С. 19.
- 33.** Халимон Володимир. Тече річка Тарапунька // Вечірня Полтава. 2022. 26 січня, №4 (1509). - С. 17.
- 34.** Цілуйко К. К. Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. К. : Вид-во АН УРСР, 1954. С. 130-154.
- 35.** Шаповал Ю. Етимологія назв «Ворскла» і «Полтава» // Імідж сучасного педагога. 2005. №9/10. С. 105-106.
- 36.** Шаповал Ю. С., Шаповал С. Ю. Гідроніми полтавського регіону: утворення та реконструкція значень // Витоки походження українців (на основі української лексики полтавського регіону). – Полтава: ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2017. С. 113-175
- 37.** Шиян Олена, Торяник Ніна. Мала річка Чорна: крізь призму віків // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск Х. – Полтава: «Дивосвіт», 2015. С.32-35.
- 38.** Янко М. П. Топонімічний словник України. – Київ: Знання, 1998. 432 с.

Карти й плани Полтави та прилеглих до неї територій

(упорядковано в хронологічному порядку)

- 39.** План малороссийского полтавского полку полковому городу Полтаве по малому масштабу с ситуациею на три версты сочинен 1746 г. // Филиал РГВ-ИА в Санкт-Петербурге, ф. 3, оп. 33, № 11088.
- 40.** План малороссийского полтавского полку полковому городу Полтаве с тремя проектами 1748 года // Филиал РГВ-ИА в Санкт-Петербурге, ф. 3, оп.33, № 11089.
- 41.** Военно-топографическая схема окрестностей Полтавской крепости // РГВ-ИА, ф. ВУА, № 22368.
- 42.** План городу Полтаве и лежащим около онаго деревням и всей ситуации..., сочинен по велению генерал-аншефа... князя Василия Михайловича Долгорукова. Октября в 18 день 1772 г. Масштаб 200 саженой в дюйме. Размер оригинала 710 × 1265 мм // Российский государственный военно-исторический архив (РГВ-ИА), ф. ВУА, д. 1485. *Опубликован:* Полтавская битва, 1709 - 27 июня - 1909 / составлено действительными членами Общества ревнителей военных знаний Ген. шт. генерал-майора В. Е. Борисовым, Ген. шт. подполковником А. А. Балтийским и Ген. шт. капитаном А. А. Носковым ; Издание Общества ревнителей военных знаний, по случаю 200-летия "Преславной баталии". - Санкт-Петербург : Экономическая типо-литография, 1909. - [2], 283 с., приложение №1. <https://www.prlib.ru/item/957617>
- *Князь Василь Михайлович Долгоруков-Кримський (1722-1782) з 1770 р. командував 2-ю армією, штаб-квартира якої певний час розташовувалася в Полтаві.*
- 43.** План города Полтавы с околичного сетауациею и с показанием вновь прожектированных кварталов и избранныго места для постройки дворца. Сочинен августа... дня 1783 // РГВ-ИА, ф. ВУА, № 22369.
- 44.** План с окружными местами города Полтавы и со всеми движениями войск от 14 мая до окончания Полтавской баталии 1709 году [ретроспективная]. Сочинил инженер подполковник Андрей Темкин*. М:200 саженой в дюйме [93 × 150] // Российская национальная библиотека, отдел рукописей, ф. 342, д. 897. [кін.1780-х].
- *Тьомкін Андрій Олексійович – військовий інженер, підполковник, керівник інженерної команди Кременчуцького повіту Катеринославського намісництва в 1787-1789 рр.*
- 45.** План крепости г. Полтавы существовавшей до 1800 года // Атлас Малороссийской губернии, 1802 год. (Електронна копія плану надана О.В. Лебединським).
- 46.** План города Полтавы. 1805 (копия 1860 г., копировал землемер Шульга; с оригиналом сверил землемер В.Надержинский) // РГИА ф.1293, оп.165, д.368, л. 6.
- 47.** План сражения под Полтавою [Рукоп. карта] / чертил подпоручик Терлецкий. Масштаб 1: 33 600. – [Б. м., (1816)]. – 1 л. : Цв., тушь, акварель, указатель; 40х63. // Российская государственная библиотека. *Шифр Ко 3 / VI-18. №70685-50.*
- 48.** План местности с остатками батарей знаменитой Полтавской баталии. Сочинен 1816 года октября 6-го дня. Масштаб 250 сажен в 1-м английском дюйме (1:21 300). *Електронну копію люб'язно надав Bengt Nilsson, Linköping, Sweden (головний редактор військово-історичного сайту Карл XII). Із його слів, оригінал плану зберігається в одній із бібліотек Відня (Австрія).*
- 50.** План Полтавы, 1841 г. М1:200 саженой // ЦДІАК, ф. 2194, оп. 1, справа 109.
- 51.** Ряд X. Лист 16. 500 саж. в англ. Дюйме [Топографическая карта пространства Полтавского уезда] / Снимал с 14-го Мая по 16 Октября 1857 года состоящий по армейской пехоте и при Корпусе Топографов Прапорщик Алтабаев и Топограф 2-го класса унтер-офицер Кобельков; Поверял исправляющий должность Начальника

съемки Корпуса Топографов подполковник Кобельков* / Атлас Полтавской губернии (в масштабе 500 саж.) // РГВИА. Ф. 386. Оп. 1. Дело 4594. Ч. 3.
*Кобельков Иван Федорович (1805–1866), военный топограф, полковник, выполнивший и возглавлявший топографические работы (в 1857-1860 гг. – в Полтавской губернии).

52. План города Полтавы с окрестностями*. Масштаб 250 сажен в 1-м английском дюйме (1:21 300). Снимал с 14 мая по 16 октября 1857 года топограф 2-го класса унтер-офицер Кобельков. Поверял исправляющий должность начальника съемки корпуса топографов подполковник Кобельков.

*План **52** відрізняється від карти **51** удвічі крупнішим масштабом і оформленням (хоч зазначено, що виконувався в один і той період). Крім того, є деякі відмінності й у змісті плану й карти. Цей план зберігається у воєнному архіві, м. Стокгольм (Швеція): Kartong XI. №102. Lit.6'. Його якісна електронна версія люб'язно надана нам О.В. Безверхнім.

53. План города Полтавы, 1859 г. М:100 саж. в дюйме // Российский государственный архив древних актов (РГАДА), г. Москва, ф. 1356, оп. 1, д. 4648.

54. План г. Полтавы. 1877 г. // РГИА ф.1293, оп.167, д.5.

55. План современных окрестностей г. Полтавы. По съемке в июне 1909 года / Снимали и чертили офицеры корпуса военных топографов капитан С.Г. Кусов и штабс-капитан К.А. Михельсон (опубліковано додатком №16 в книзі **42.**)

56. Poltava. Karta 26b // Karl XII på slagfältet", Generalstaben. Stockholm, P. A. Norstedt [1918-1919]. Karolinsk Slagledning Sedd mot bakgrunden av taktikens utveckling från äldsta tider". Planscher och kartor bl.a. Lund, Landskrona, Warsawa, Narva, Masuren, Desna, Prut, Düna, och Poltava. Tryckt hos PA Norstedt & Söner, Stockholm. Mapp i kartong med linnerygg. Mappens mått 78 x 53 cm.

https://d2mpxrrcad19ou.cloudfront.net/item_images/620168/9389770_fullsize.jpg

57. План города Полтавы. 1: 200 саж. в дюйме. [1:16 800] - Полтава : Лит. "И.А. Дохман", [191?]. - 1 пл. : цв. ; 52x71 см. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (НБУіВ). Інв. №17048.

58. Схематический план города Полтавы: нивелировки 1912 г. - 1:[16 800] ; 200 саж. в дюйме. - Б. м. изд-ва, [1918?]. - 1 к. : 1 цв. ; 44x57 см. [НБУіВ. Інв. №9496].

59. Проектный чертеж новой городской черты г. Полтавы / 1-я район. комис. по установлению меж городам Полтавщины ; сост.: С. А. Ярнутовский и др. - 1:[8 400] ; 100 саж. в дюйме. - Полтава : Литограф. "Полиграф", 1925. - 1 к. (6 л.) : 1 цв., табл. ; 67x52 см. [НБУіВ. Примірник № 11574].

60. Полтава. Опорный план города с нанесением охраняемых памятников архитектуры // Архів Управління з питань містобудування та архітектури виконавчого комітету Полтавської міської ради. [Без дати, кінець 1940-х років; на основі топографічних матеріалів біля 1934 року].

61. Google Earth. Полтава:

<https://earth.google.com/web/search/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B0>

На основі цієї електронної карти побудовані гіпсометричні профілі форм рельєфу.

62. Полтава. План міста / ДНВП "Картографія", Держ. служба України з питань геодезії, картографії та кадастру ; ред.: О. Ю. Король [та ін.]; фот.: С. Ю. Клименко. - 1:17 000 ; [та ін.]. - Київ : ДНВП "Картографія", Укргеодезкартографія, 2019. - 4 к. (1 арк.) : кольор., 3 дод. к., текст, довід. інформ., покажч. вул. ; 69x59 см, склад. 23x12 см. - Двосторонній друк.

63. Интернет-группа «Історичні кутки і мікрорайони Полтави» :

<https://www.facebook.com/groups/576569414233433> (засновник і адмін Леонід Булава).

64. OpenStreetMap – відкритий проект геопросторових даних, Полтава:

https://www.openstreetmap.org/?fbclid=IwAR3oAiTS7cpCb9_MYY3ryQZEuYzhWabirNgfwVWfZuvZGmqv2cngRy3BQUc#map=18/49.60841/34.53358

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Леонід Миколайович Булава

**Топонімія Полтави (ороніми, гідроніми, дрімоніми):
історико-географічний аналіз**

Набір тексту, підбір ілюстрацій і верстка - автора

Підписано до друку 07.11.2023 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman

Ум.-друк. арк. 15,55

Типографія "Швидкодрук", м. Полтава

Наклад 60 прим.

Для ілюстрацій у книзі використані фото Булави Л.М., а також ті, що люб'язно надали: Ароян А.С., Муха В.А., Ткаченко В., Трегубов К.Ю., Анічин Є.М, а також окремі старі фото, які перебувають у мережі Інтернет у вільному доступі, без імені авторів.